

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 19

ΟΙ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ
Αμάλφη, Πίζα, Γένουα, Βενετία
ΚΑΙ
Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

Επιστημονική επιμέλεια
Ν. Γ. Μοσχονάς

ΑΘΗΝΑ 2008

Στο εξώφυλλο
θυρεός με
τα εμβλήματα
των τεσσάρων
ιταλικών ναυτικών
πόλεων

ΟΙ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

FONDAZIONE NAZIONALE DELLE RICERCHE
ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE

CONVEGNI INTERNAZIONALI 19

LE REPUBBLICHE MARINARE
ITALIANE
Amalfi, Pisa, Genova, Venezia
E IL MEDITERRANEO ORIENTALE

A cura di
N. G. Moschonàs

ATENE 2008

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 19

ΟΙ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ
Αμάλφη, Πίζα, Γένουα, Βενετία
ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

Επιστημονική επιμέλεια
Ν. Γ. Μοσχονάς

ΑΘΗΝΑ 2008

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «*Βυζαντίου κάτοπτρον: Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο*» του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» - ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει κατά 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρω έργου.

ISSN 1106-1448

ISBN 978-960-371-059-2

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© Fondazione Nazionale delle Ricerche
Istituto di Ricerche Bizantine
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Atene

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: (210) 72 73 629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

Distribuzione: Fondazione Nazionale delle Ricerche
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Atene
Fax (210) 72 73 629
e-mail: bookstore@eie.gr

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΔΥΣΗ»
ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

FONDAZIONE NAZIONALE DELLE RICERCHE
ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE
PROGRAMMA DI RICERCA «BISANZIO E L'OCCIDENTE»
OPERE COLLETTIVE

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, <i>Οι ιταλικές ναυτικές πολιτείες και ο ρόλος τους στην Ανατολική Μεσόγειο</i>	15
ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ, <i>Αμάλη η πρώτη ναυτική δύναμη της Ιταλίας</i>	27
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, <i>Η Πίζα στον ύστερο Μεσαίωνα το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο</i>	43
DUCCIO BALESTRACCI, <i>Pisa e il mare nel Medioevo. Dal primo sviluppo alla dominazione fiorentina</i>	57
DUCCIO BALESTRACCI, <i>Η Πίζα και η θάλασσα στον Μεσαίωνα από την πρώτη ανάπτυξη έως τη φλωρεντινή κυριαρχία (μετάφραση: Σέργιος Μοσχονάς)</i>	72
ΑΓΓΕΛ ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ, <i>Γένουα: διαμόρφωση της πολιτείας και εξωτερική πολιτική</i>	91
LAURA BALLETTTO, <i>Genova e il Vicino Oriente nel tardo medioevo</i>	121
LAURA BALLETTTO, <i>Η Γένουα και η Εγγύς Ανατολή κατά τον όψιμο Μεσαίωνα (μετάφραση: Σέργιος Μοσχονάς)</i>	144
GIORGIO RAVEGNANI, <i>Venezia bizantina</i>	167
GIORGIO RAVEGNANI, <i>Βυζαντινή Βενετία (μετάφραση: Κατερίνα Κυριακού)</i>	180
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, <i>Ο ελληνοβενετικός κόσμος (1204-1797): θεσμοί, πολιτισμός, ιδεολογία</i>	195

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πολιτική διάσπαση της ιταλικής χερσονήσου κατά τον Μεσαίωνα ευνόησε την ανάπτυξη των πόλεων με διοικητική και οικονομική αυτονομία. Ορισμένες από αυτές εξελίχθηκαν σε σημαντικά κέντρα με κρατική οντότητα που όχι μόνο επιβλήθηκαν στην περιοχή αλλά και διεκδίκησαν μερίδιο κυριαρχίας στον ευρύτερο χώρο της χερσονήσου. Ανάμεσα στις ιταλικές πόλεις που έμελλαν να αναδειχθούν σε ισχυρές πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις διακρίνονται η Αμάλφη στην Καμπανία της νότιας Ιταλίας, η Πίζα στην Τοσκάνη, η Γένουα στη Λιγυρία και η Βενετία στη λιμνοθάλασσα του μυχού της Αδριατικής. Οι τέσσερις αυτές πόλεις αποκομμένες – με εξαίρεση τη χτισμένη στις όχθες του Άρνου Πίζα – από την ηπειρωτική ενδοχώρα έστρεψαν ενωρίς το ενδιαφέρον τους προς τη θάλασσα και σύντομα αναδείχθηκαν σε ισχυρές και ανταγωνιστικές ναυτικές δυνάμεις που διεκδίκησαν με σκληρή αντιπαράθεση και ένοπλες συγκρούσεις την κυριαρχία στις μεγάλες εμπορικές γραμμές της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου. Χάρη στο διαμετακομιστικό εμπόριο των πολύτιμων προϊόντων της Ανατολής και των παρευξείνιων χωρών συσσωρεύεται σημαντικός πλούτος στις πόλεις αυτές που αποβαίνουν κέντρα και ρυθμιστές της διεθνούς αγοράς. Η στρατιωτική και οικονομική εξασθένιση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας διευκόλυνε ακόμη περισσότερο την επικράτηση των ιταλικών ναυτικών πόλεων με την παροχή ειδικών προνομίων που εξασφάλιζαν την ελεύθερη και απαλλαγμένη από δασμούς εμπορική δραστηριότητα των Πιζάνων, Γενουατών και Βενετών στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα κέντρα της αυτοκρατορίας. Με την άμεση ή έμμεση εμπλοκή και την εκμετάλλευση της σταυροφορικής κίνησης η Πίζα, η Γένουα και η Βενετία πέτυχαν να διεισδύσουν στην ανατολική Μεσόγειο και να γίνουν οι ουσιαστικοί ρυθμιστές της οικονομικής κατάστασης. Οι εμπορικές εγκαταστάσεις που οι πόλεις αυτές πέτυχαν να δημιουργήσουν στην ανατολική Μεσόγειο και στον Εύξεινο, εξελίχθηκαν σε ισχυρές και αυτόνομες αποικίες. Ιδιαίτερα, μάλιστα, μετά την τέταρτη Σταυροφορία η Βενετία και σε μικρότερη κλίμακα η Γέ-

νοια θα καταλάβουν κυριαρχικά βυζαντινά εδάφη και θα εδραιώσουν το αποικιακό τους συγκρότημα. Αλλά και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης η Αυτοκρατορία των Παλαιολόγων παρέμεινε ουσιαστικά δέσμια της οικονομίας των ιταλικών ναυτικών πόλεων και η βυζαντινή επικράτεια έγινε χώρος αμείλικτου ανταγωνισμού των ξένων οικονομικών συμφερόντων και πεδίο πολεμικών συγκρούσεων με αποτελέσματα επιζήμια για τον ελληνικό κόσμο.

Στην ανάδειξη των τεσσάρων ιταλικών ναυτικών πολιτειών και του ιστορικού ρόλου που αυτές διαδραμάτισαν στην ανατολική Μεσόγειο και στην ελληνική Ανατολή ιδιαίτερα απέβλεπε ο κύκλος επιστημονικών διαλέξεων που διοργάνωσε το Ερευνητικό Πρόγραμμα «Βυζάντιο και Δύση» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. με τίτλο *Οι ναυτικές Πολιτείες της Ιταλίας – Αμάλφη, Πίζα, Γένουα, Βενετία – και η ανατολική Μεσόγειος*. Ο κύκλος των διαλέξεων πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών στο πλαίσιο των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων «Επιστήμης Κοινωνία» του Ε.Ι.Ε. στο Αμφιθέατρο του Ιδρύματος κατά το διάστημα από 10 Μαΐου έως 7 Ιουνίου 2005. Έλληνες και Ιταλοί ειδικοί ιστορικοί κλήθηκαν να αναπτύξουν τα επί μέρους θέματα. Κατά τη διάρκεια του κύκλου των διαλέξεων λειτούργησε στο Αίθριο του Ε.Ι.Ε. έκθεση φωτογραφίας του Σέργιου Ν. Μοσχονά με τίτλο *Όνειρα και οράματα στις εκβολές της Ιστορίας* με εβδομήντα πέντε φωτογραφίες από την ιστορική και τη σύγχρονη πραγματικότητα των τεσσάρων πόλεων που η λήψη τους πραγματοποιήθηκε ειδικά για την περίπτωση αυτή.

Ο τόμος που παρουσιάζεται σήμερα περιέχει τα επεξεργασμένα κείμενα των επιστημονικών αυτών διαλέξεων με την αντίστοιχη βιβλιογραφία και κοσμείται με φωτογραφίες του Σέργιου Μοσχονά. Στο εισαγωγικό κείμενο (*Οι ιταλικές ναυτικές πολιτείες και ο ρόλος τους στην ανατολική Μεσόγειο*) κρίθηκε σκόπιμο να μην προστεθεί βιβλιογραφία καθώς καλύπτεται από εκείνη των κεφαλαίων που ακολουθούν. Επίσης θεωρήθηκε περιττή η επανάληψη της βιβλιογραφίας στις μεταφράσεις των ιταλικών κειμένων με εξαίρεση την περίπτωση του κειμένου του κυρίου Balestracci, όπου η βιβλιογραφική σημείωση παρουσιάζεται σχολιασμένη. Θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου προς όλους τους συναδέλφους ομιλητές που αποδέχθηκαν την πρόσκληση και παρουσίασαν τα πορίσματα των ερευνών τους στο θέμα που τους είχε προταθεί συμβάλλοντας στην ουσιαστική επιτυχία του κύκλου των διαλέξεων. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύ-

νονται προς τον τότε διευθυντή του Ιταλικού Μορφωτικού Ινστιτούτου κύριο Giulio Molisani που πρόθυμα αποδέχθηκε την πρόταση συνεργασίας, καθώς επίσης προς τις κυρίες Ελένη Γραμματικοπούλου και Μαίρη Κοντογιάννη, υπεύθυνη και συνεργάτιδα αντίστοιχα των Μορφωτικών Εκδηλώσεων του Ε.Ι.Ε., για την πολύτιμη και πολλαπλή υποστήριξη της όλης προσπάθειας. Οι ιστορικοί κυρία Κατερίνα Κυριακού και κύριος Σέργιος Μοσχονάς μετέφρασαν τα ιταλικά κείμενα στα ελληνικά· ο συνάδελφος κύριος Χαράλαμπος Γάσπαρης προσφέρθηκε να διαβάσει τα κείμενα του τόμου· όλους τους ευχαριστώ. Τέλος ευχαριστώ τον κύριο Πάνο Γκόνη για την άριστη συνεργασία στην παραγωγή του τόμου.

Ν. Γ. Μοσχονάς

ΟΙ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΧΙΛΙΑΕΤΙΑΣ ο κατακερματισμός της Ιταλίας ευνόησε την εμφάνιση και την ανάπτυξη πολλών αυτόνομων κέντρων. Οι πόλεις είτε ως ηγεμονίες ισχυρών αριστοκρατικών οίκων, είτε ως δήμοι που διοικούνται από δημοκρατικές αρχές και συμβούλια, είτε ως πολιτείες με αριστοκρατικές διοικήσεις καλλιεργούν αυτονομιστικές τάσεις και όχι σπάνια διεκδικούν την υπεροχή και επιβάλλουν την ηγεμονία τους στις γειτονικές πόλεις έπειτα από ένοπλες συγκρούσεις. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που παρουσιάζει αναλογίες τόσο στις δομές όσο και στις διαδικασίες εξέλιξης με την ελληνική αρχαιότητα.

Ανάμεσα στις ιταλικές πόλεις που αναπτύσσονται σε καθεστώς πολιτικής αυτονομίας διακρίνονται οι τέσσερις ναυτικές πολιτείες: η Αμάλφη στην Καμπανία, η Πίζα στην Τοσκάνη, η Γένοαα στη Λιγυρία και η Βενετία στα τενάγη του μυχού της Αδριατικής. Στραμμένες προς τη θάλασσα και τους ανοιχτούς ορίζοντες των υπερπόντιων εμπορικών γραμμών οι πολιτείες αυτές είχαν περιορισμένη ανάμειξη στις εσωτερικές συγκρούσεις της χερσονήσου. Αντίθετα, το πεδίο του ανταγωνισμού τους εκτεινόταν στα πλάτη της Μεσογείου, όπου διεκδικούσαν, ιδιαίτερα η Βενετία και η Γένοαα, την ηγεμονία του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου και της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η εμπορική δραστηριότητα των πολιτειών αυτών τις ανέδειξε ως κύρια κέντρα της ευρωπαϊκής αγοράς. Εκεί συνέρρεαν τα πολύτιμα προϊόντα της Ανατολής και από εκεί διοχετεύονταν στις αγορές της Δύσης. Η συσσώρευση κεφαλαίων και οι επενδύσεις των πλεονασμάτων σε ναυτιλιακές, εμπορικές και τραπεζικές επιχειρήσεις θα εξυπηρετήσουν την ανάδειξη μιας νέας άρχουσας τάξης που θα ενδυθεί το αριστοκρατικό σχήμα. Από τον 11^ο αιώνα η Ιταλία θα καταστεί η περισσότερο ισχυρή οικονομικά ευρωπαϊκή χώρα.

Ίδρυμένη, σύμφωνα με την παράδοση, από τον Μέγα Κωνσταντίνο η Αμάλφη παρέμεινε για πολλούς αιώνες στη ζώνη επιρροής του

Βυζαντίου. Ως βυζαντινή κτήση η Αμάλφη αναπτύχθηκε ταχύτατα και εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο εμπορίου. Οι πολιτικές και οι εμπορικές σχέσεις που ανέπτυξε με το Βυζάντιο επέτρεψαν στην πόλη να αναπτύξει την οικονομία της και να αναδειχθεί σε μεγάλη εμπορική δύναμη στη Μεσόγειο. Στην Κωνσταντινούπολη οι Αμαλφίτανοι δημιούργησαν σημαντική παροικία, ενώ στο Άγιο Όρος ίδρυσαν δική τους μονή. Τα προνόμια ελεύθερης εμπορίας που τους παραχωρήθηκαν από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες αποτέλεσαν ουσιαστικούς συντελεστές οικονομικής ανάπτυξης. Τον 10^ο αιώνα είχαν εξασφαλίσει το μονοπώλιο του εμπορίου των μεταξωτών βυζαντινών υφασμάτων και την προώθησή τους στις δυτικές αγορές. Ναυτιλόμενοι και έμποροι οι Αμαλφίτανοι ανέπτυξαν το ναυτικό εμπορικό δίκαιο. Η κατάληψη της πόλης από τον Ροβέρτο Γυισκάρδο το 1072, η απώλεια της βυζαντινής προστασίας και ο οικονομικός ανταγωνισμός των άλλων ναυτικών πολιτειών επέφεραν την οριστική παρακμή της. Το τελειωτικό χτύπημα στην οικονομία της το επέφεραν οι Πιζάνοι, που κατέλαβαν την Αμάλφη το 1135.

Βορειότερα, στις όχθες του ποταμού Άρνου και σε απόσταση οκτώ χιλιομέτρων από τις εκβολές του στο Τυρρηνικό πέλαγος, είχε ιδρυθεί η Πίζα, αποικία των αρχαίων Πισατών της Ηλείας. Στα μεσαιωνικά χρόνια η πόλη έγινε αυτόνομη πολιτεία. Ο πλωτός και βαθύς ποταμός επέτρεπε την είσοδο μεγάλων σκαφών έως την πόλη που απέκτισε ικανό λιμάνι και αναδείχθηκε σε σημαντική ναυτική δύναμη. Η τάση για διατήρηση της αυτονομίας της και οι επιδόσεις των κατοίκων της στο εμπόριο και στη ναυτιλιακή δραστηριότητα οδήγησαν την Πίζα σε συνεχείς συγκρούσεις με άλλες δυνάμεις και ως ναυτική δύναμη βρισκόταν σε διαρκή αντιπαλότητα με την Αμάλφη, τη Γένοβα και τη Βενετία στη διεκδίκηση της ηγεμονίας των θαλασσών και του εμπορίου της Μεσογείου.

Τον 11^ο αιώνα οι Πιζάνοι κατόρθωσαν να επεκτείνουν την επικράτειά τους με την κατάληψη της Σαρδηνίας το 1015 και ανέπτυξαν τη ναυτιλιακή τους δραστηριότητα. Το λιμάνι της Πίζας έγινε μεγάλο κέντρο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου στη δυτική Μεσόγειο που είχε διασυνδέσεις με τις αγορές της Ανατολής. Σ' αυτό συνέβαλαν ουσιαστικά οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν μετά την πρώτη Σταυροφορία. Οι Πιζάνοι υποστήριξαν τους σταυροφόρους εξασφαλίζοντας σημαντικά προνόμια στις αγορές της Λατινικής Ανατολής όπου ίδρυσαν εμπορικούς σταθμούς, ενώ παράλληλα ασκώντας πιέσεις προς το Βυζάντιο πέτυχαν την παραχώρηση εμπορικών προνομίων.

Τον 12^ο αιώνα η Πίζα οδηγήθηκε σε μεγάλη οικονομική και πολιτική ακμή. Η κυριαρχία της εκτεινόταν ήδη στη Σαρδηνία και στην Κορσική και το 1114 προσαρτήθηκαν στην επικράτεια της οι Βαλεαρίδες. Έτσι, παρά τον οξύ ανταγωνισμό της Αμάλφης τουλάχιστον μέχρι την εξουδετέρωσή της το 1135 και της Γένουας, η δυτική λεκάνη της Μεσογείου ελεγχόταν ουσιαστικά από την Πίζα. Η ακμή της Πίζας συνεχίστηκε κατά τον επόμενο αιώνα. Αλλά η απώλεια των εμπορικών της σταθμών στην Ανατολή και η ανάπτυξη της αντίπαλης Γένουας επέφερε την εξασθένηση της δύναμής της. Η καταναυμάχηση του στόλου της Πίζας, από τον γενοατικό στο Τυρρηνικό πέλαγος το 1284 σημάδεψε τη δύση της οικονομικής και πολιτικής ηγεμονίας της. Επιπρόσθετα, οι εσωτερικές συγκρούσεις των ηγεμονικών οίκων κατέστειλαν τη δύναμή της και επέφεραν την υποταγή της στη Φλωρεντία.

Πόλη αρχαιότητα, ιδρυμένη στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π. Χ. στις κρημνώδεις βόρειες ακτές του Τυρρηνικού πελάγους, όπου καταλήγουν τα Λιγυρτικά Απέννινα, η Γένοα υπήρξε πάντοτε η δυτική πύλη της ιταλικής χερσονήσου. Άλλωστε αυτό υποδηλώνει και το αρχαίο λατινικό όνομα *Janua* που δόθηκε στην πόλη. Η στρατηγικής σημασίας γεωγραφική θέση της καθόρισε τις ιστορικές τύχες της Γένουας. Τον 11^ο αιώνα η Γένοα είναι ανεξάρτητη και από το 1099 αποτελεί αυτόνομη πολιτεία που διοικείται με ιδιόμορφο πολιτικό σύστημα.

Πόλη που ουσιαστικά στερείται από ενδοχώρα, η Γένοα ήταν επόμενο να στρέψει το ενδιαφέρον της προς τη θάλασσα. Η ναυτιλία και το εμπόριο αποτέλεσαν κύριες δραστηριότητες και μοναδικές πηγές πλούτου των κατοίκων της. Έχοντας αντίπαλες την Πίζα και τη Βενετία, η Γένοα διεκδικεί την ηγεμονία στις θαλάσσιες εμπορικές οδούς και προωθεί τα οικονομικά της συμφέροντα ως τον Εύξεινο και τις Ινδίες. Η εξουδετέρωση της Πίζας επέτρεψε στους Γενοάτες να κυριαρχήσουν οικονομικά στη δυτική Μεσόγειο και να ενισχύσουν την παρουσία τους στην Ανατολή, όπου ανταγωνίζονται τη βενετική οικονομία. Με την απόσπαση εμπορικών και άλλων προνομίων από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες κατόρθωσαν να διεισδύσουν στην αυτοκρατορία και να δημιουργήσουν ισχυρά ερείσματα. Στην όχθη του Κεράτιου, απέναντι στην Κωνσταντινούπολη ίδρυσαν την εμπορική αποικία του Πέραν που εξελίχθηκε σε αυτόνομη πόλη, ενώ στη Χερσώνα δημιούργησαν την αποικία του Καφά (στη θέση της αρχαίας Θεοδοσίας). Οι σταυροφορίες και η επικράτηση των Λατίνων στην Ανατολή εξυπηρέτησαν τις οικονομικές βλέψεις των

Γενουατών. Τον 13^ο αιώνα οι Γενουάτες έγιναν κύριοι της Τενέδου, της Μυτιλήνης, της Χίου και της Σμύρνης, ενώ Γενουάτες πειρατές έγιναν για βραχύ χρονικό διάστημα κύριοι της Κρήτης. Στην Κύπρο, πάλι, κατόρθωσαν το 1374 να καταλάβουν την Αμμόχωστο και να τη μετατρέψουν σε γενουατική κτήση δημιουργώντας οξύτατο πρόβλημα στους Βενετούς, που είχαν επίσης εκεί οικονομικά συμφέροντα. Ο πλούτος που συσσωρεύτηκε στη Γένουα επέτρεψε την οικοδόμηση περιλαμπρών δημόσιων και ιδιωτικών μεγάρων που δίκαια προσέδωσαν στην πόλη την επωνυμία *La Superba* (η Μεγαλόπρεπη). Η μεγαλοπρέπεια των κτηρίων της δημιούργησε τον θρύλο, που παραδίδει ο Γερμανός κληρικός Λουδόλφος από το Σουντχάιμ, ότι η πόλη είχε χτιστεί με δομικό υλικό που προερχόταν από τα ερείπια της Αθήνας, όπως η Βενετία με αντίστοιχο υλικό από την Τροία (LUDOLPHUS DE SUDHEIM, *De itinere Terre Sancte*, έκδ. G. A. Neumann, *Archives de l'Orient Latin* 2 (1884), σελ. 305-377).

Ο οικονομικός ανταγωνισμός των Γενουατών με τους Βενετούς οδήγησε κατ' επανάληψη σε ένοπλες συγκρούσεις. Παρά τις σημαντικές νίκες που πέτυχε η Γένουα σε τέσσερις πολέμους τον 13^ο και 14^ο αιώνα δεν κατόρθωσε τελικά να ανατρέψει την ευνοϊκή για τη Βενετία εξέλιξη των πραγμάτων. Με τη σύναψη της συνθήκης του Τορίνου το 1381 τερματίστηκε οριστικά η σύρραξη των δύο δυνάμεων. Παρά τις αρνητικές και για τις δύο δυνάμεις ρήτρες, η ειρήνη του Τορίνου υπήρξε επικερδής για τη Βενετία γιατί σήμανε την οριστική κάμψη της δύναμης της Γένουας, που τελικά το 1396 υποτάχθηκε στον βασιλιά της Γαλλίας.

Στον μυχό της Αδριατικής στο αμφίβιο και μεταβλητό περιβάλλον της βενετικής λιμνοθάλασσας εμφανίζονται οι πρώτοι ταπεινοί οικισμοί ψαράδων και συλλεκτών αλατιού κατά την ύστερη αρχαιότητα. Η επιστολή του Κασσιδώρου, υπουργού του Θεοδώριχου, προς τους *tribunos maritimos* τον 6^ο αιώνα δίνει γραφικές περιγραφές για τη ζωή στη λιμνοθάλασσα. Για τα πολυάριθμα σκάφη που κυκλοφορούν στα τενάγη και αναπλέουν τα ποτάμια, για τα πασσαλόπηκτα οικήματα των κατοίκων που έμοιαζαν με κλουβιά για θαλασσοπούλια, για τη χωρίς αντιζηλίες εχμετάλλευση της παραγωγής του αλατιού που η διάθεσή του προσπόριζε στους κατοίκους όσα δεν παρήγε η περιοχή. Για την περιορισμένη καλλιέργεια κηπευτικών, αμπελιών και δέντρων. Για την εισαγωγή μεταποιημένων ειδών. Η ίδρυση της Βενετίας αποδίδεται στην πίεση που ασκήθηκε από την εισβολή των Λογγοβάρδων και την ίδρυση του λογγοβαρδικού βασιλείου στην κοιλάδα του Πάδου το 568. Από

την εποχή του Ιουστινιανού βυζαντινή κτήση η Βενετία παραμένει και μετέπειτα κάτω από τη βυζαντινή προστασία, αλλά προσανατολίζεται σταθερά προς την αυτονομία.

Από τον 8^ο αιώνα οι Βενετοί κατασκευάζουν μεγάλα σκάφη, διαπλέουν τη Μεσόγειο και προσεγγίζουν στα μεγάλα λιμάνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπου εμπορεύονται υφάσματα, μετάξι, μπαχαρικά, πολύτιμα μέταλλα και σκλάβους. Από το Τορτσέλλο, όπου επίσης προσεγγίζουν τα βυζαντινά και τα συριακά πλοία, τα εισαγμένα είδη προωθούνται από τους δρόμους των ποταμών στις αγορές της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Φραγκίας.

Από τον 9ο αιώνα ο δεσμός με το Βυζάντιο χαλαρώνει. Η μεταφορά του λειψάνου του ευαγγελιστή Μάρκου από την Αλεξάνδρεια στη Βενετία το 828 και η αποδοχή του αγίου ως νέου προστάτη της πόλης που διαδέχεται τον βυζαντινό άγιο Θεόδωρο σηματοδοτεί την ανεξαρτησία της Βενετίας από το Βυζάντιο και τη μετάταξή της στο επίπεδο του συμμάχου.

Οι σταυροφορίες πρόσφεραν στους Βενετούς νέες δυνατότητες για επέκταση των δραστηριοτήτων τους. Ωστόσο, αρκούμενοι στην προνομιακή θέση που είχαν εξασφαλίσει στο Βυζάντιο, δεν ακολούθησαν το παράδειγμα των Γενουατών και των Πιζάνων που έσπευσαν να ιδρυσουν εμπορικούς σταθμούς στη Συρία. Τον 12^ο αιώνα η Βενετία ιδρύει εμπορικές αποικίες στην Ανατολή και διαθέτει σημαντικές εγκαταστάσεις στην Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Κόρινθο, Ιόνια νησιά, Κρήτη, Κύπρο αλλά επίσης στα συριακά λιμάνια (την Ασκάλωνα και τη Χάιφα) και στην Αλεξάνδρεια. Παραμένει κυρίαρχη στην Αδριατική, που χαρακτηρίζεται ήδη από τον Άραβα γεωγράφο Εδρυσή ως «Κόλπος της Βενετίας». Στη δυτική Μεσόγειο οι Βενετοί δεν διακινδυνεύουν εμπορικά ταξίδια αφήνοντας εκεί τους Γενουάτες και τους Πιζάνους.

Με την τέταρτη σταυροφορία η κατάσταση στην Ανατολή θα ανατραπεί. Η εκτροπή από τους αρχικούς στόχους της σταυροφορίας με την εμπλοκή της Βενετίας, η άλωση και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης, η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η ίδρυση στα βυζαντινά εδάφη λατινικών φεουδαρχικών ηγεμονιών δημιούργησαν νέες προϋποθέσεις για την επέκταση της βενετικής ισχύος και την επιβολή της οικονομίας της στην Ανατολή. Η Βενετία με τη συνθήκη της διανομής των βυζαντινών εδαφών έγινε «κυρίαρχη του ενός τετάρτου και μισού όλης της αυτοκρατορίας της Ρωμανίας» πράξη που της επέτρεψε να θεμελιώσει ένα ισχυρό αποικιακό κράτος. Η οθωμανική επέκταση επέφερε τη

σταδιακή συρρίκνωση του υπερπόντιου βενετικού κράτους που τελικά περιορίστηκε στα Ιόνια νησιά και τα Κύθηρα, εδάφη που παρέμειναν βενετικά μέχρι την κατάλυση της Βενετικής Πολιτείας το 1797.

Όπως είναι φανερό, οι τέσσερις ιταλικές ναυτικές πολιτείες, που αντιμάχονταν μεταξύ τους για την ηγεμονία της Μεσογείου, εξουδετερώθηκαν διαδοχικά από εκείνη που ήταν ισχυρότερη και που με τη σειρά της έμελλε να εξουδετερωθεί από την επόμενη. Η Αμάλφη από την Πίζα και αυτή από τη Γένουα, που τελικά θα καταβληθεί από τη Βενετία, τη μόνη που θα επικρατήσει και θα διατηρήσει την ισχύ της στους επόμενους αιώνες μέχρις ότου ανατραπεί από την επικράτηση των νέων αντιλήψεων στην οικονομία. Σήμερα, τα εμβλήματα των τεσσάρων ναυτικών πόλεων συγκυματίζουν πάνω στη ναυτική σημαία του ενιαίου ιταλικού κράτους.

Τα οικονομικά συμφέροντα των ιταλικών ναυτικών πολιτειών στην ανατολική Μεσόγειο εξυπηρετήθηκαν από τη σύναψη διμερών συμφωνιών με το Βυζάντιο που δημιούργησαν προνομιακό καθεστώς. Η μείωση της βυζαντινής ισχύος στη θάλασσα καθιστούσε απαραίτητη για το Βυζάντιο τη συνεργασία με τις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις. Ο Βασίλειος Β΄ το 992 παραχώρησε στους Βενετούς σημαντικά εμπορικά προνόμια σε ανταπόδοση της υποστήριξης του βενετικού στόλου στις επιχειρήσεις των Βυζαντινών στη νότια Ιταλία. Το παράδειγμά του ακολούθησε το 1082 ο Αλέξιος Α΄ και οι μετέπειτα αυτοκράτορες. Με τις συμφωνίες αυτές, που ευνοούσαν το βενετικό εμπόριο περισσότερο και από το βυζαντινό, ανοιγόταν η αυτοκρατορία στη διεύδυση της βενετικής οικονομίας. Ακριβώς η ευρύτητα των προνομίων και η θέση που είχε αποκτήσει η βενετική οικονομία στο Βυζάντιο ανέστειλε το ενδιαφέρον των Βενετών προς τη Συρία όπου έσπευσαν οι Γενουάτες και οι Πιζάνοι μετά την πρώτη σταυροφορία. Και όπως ήταν φυσικό, οι Βενετοί δεν ήταν διατεθειμένοι να χάσουν τα προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί, γι' αυτό και κάθε φορά που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ανέστελλαν ή περιόριζαν τα προνόμια των Βενετών εκείνοι σε αντίποινα αναλάμβαναν ένοπλη δράση κατά του Βυζαντίου εξαναγκάζοντάς τους να ανανεώνουν τα προνόμια που έφταναν στην αδασολόγητη εμπορία και στο δικαίωμα της ετεροδικίας.

Βέβαια, οι Βενετοί δεν είχαν την αποκλειστικότητα της προνομιακής μεταχείρισης από τους Βυζαντινούς. Ο Αλέξιος Α΄ παραχώρησε εμπορικά προνόμια και στους Πιζάνους το 1111, ενώ ο Μανουήλ Κομνηνός

ενόησε τους Γενουάτες με την παραχώρηση οικονομικών προνομίων το 1155 και το 1169. Οι παραχωρήσεις προνομίων στους οικονομικούς αντιπάλους των Βενετών δημιούργησαν ένταση στις σχέσεις τους με τους Βυζαντινούς. Με τις διομολογήσεις υπέρ των ιταλικών ναυτικών πολιτειών οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες διευκόλυναν τη διείσδυση της ευρωπαϊκής οικονομίας στην ελληνική Ανατολή με αποτέλεσμα να καταστεί τελικά το Βυζάντιο δέσμιο της ευρωπαϊκής αγοράς. Η αυτοκρατορία, αδύναμη να στηριχθεί σε δικά της μέσα, στο εξής θα βρισκόταν σε οικονομική – και όχι μόνο – εξάρτηση από τη Δύση και η εξάρτηση αυτή θα συντελούσε στην ολοένα και περισσότερο αισθητή πορεία της αυτοκρατορίας προς την κατάρρευση.

Η διείσδυση των Λατίνων στη βυζαντινή αυτοκρατορία υπήρξε φαινόμενο που χαρακτηρίζει την περίοδο από τα μέσα του 11^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Ποικίλης προέλευσης Δυτικοί Ευρωπαίοι εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας και κατά κύριο λόγο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη και δραστηριοποιήθηκαν σε όλους τους τομείς του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου. Έμποροι και επιχειρηματίες, ναυτιλλόμενοι, στρατιωτικοί που εκμίσθωναν τις υπηρεσίες τους στο κράτος και άλλοι που διεκδίκησαν θέσεις στη δημόσια διοίκηση κατόρθωσαν να επιβάλουν την παρουσία τους, να διαχειριστούν προς όφελός τους τα οικονομικά δεδομένα και να προαχθούν σε σημαντικά διοικητικά ή στρατιωτικά αξιώματα. Η λατινική διείσδυση υπήρξε απόρροια της δυναμικής τάσης για ανάπτυξη της δυτικής οικονομίας και της ανάγκης επέκτασης και κατάκτησης από τους Δυτικούς των αγορών της ανατολικής Μεσογείου. Στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στις αυτόνομες πόλεις της Ιταλίας εμφανίζονται από τον 12^ο αιώνα οι νέες τάσεις για ελεύθερη οικονομία στα πλαίσια ενός αναδυόμενου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Από τον χώρο αυτό θα αναδειχθεί η νέα ηγετική τάξη που θα επιδιώξει να περιβληθεί με την αίγλη της νέας μη φεουδαρχικής ευγένειας. Πόλεις όπως η Βενετία, η Γένουα, η Φλωρεντία, η Πίζα και άλλες, όπου η άρχουσα τάξη δεν προερχόταν από τη μεγάλη γαιοκτησία αλλά συμμετείχε στην εμπορική δραστηριότητα, πρωτοστάτησαν στη διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού. Από την άλλη μεριά, το Βυζάντιο, παραμένοντας δέσμιο του ρωμαϊκού συστήματος του κρατικού παρεμβατισμού, δεν διέθετε τις προϋποθέσεις για να αντισταθεί στον δυναμισμό της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η κατάρρευση της βυζαντινής οικονομίας ήταν αναπότρεπτη. Ανάλογο φαινόμενο θα παρουσιαστεί στη Βενετία κατά τους νεότερους χρόνους με την εφαρμογή από τα τέλη του

17^{ου} αιώνα των αρχών της νέας φιλελεύθερης οικονομίας στις χώρες του Ατλαντικού που θα περιστείλει και τελικά θα οδηγήσει στην κατάρρευση τη βενετική οικονομία αγκυλωμένη από τον κρατικό έλεγχο. Με την επικράτηση του δυτικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο η βυζαντινή ισχύς συρρικνώνεται, ενώ οι ιταλικές ναυτικές πολιτείες κυριαρχούν στις θαλάσσιες οδούς και μονοπωλούν το διεθνές διαμετακομιστικό εμπόριο. Τα ιταλικά σκάφη διαπλέουν τη Μεσόγειο, διέρχονται τον Ελλήσποντο και τον Βόσπορο και κατευθύνονται στη Χερσόνα όπου αναπτύσσονται οι αγορές στην Τάνα και στον Καφά, αποικίες της Βενετίας και της Γένουας αντίστοιχα. Μεγάλο εμπορικό κέντρο αποβαίνει το Πέραν για τους Γενουάτες και οι συνοικίες των Βενετών και των Πιζάνων στην Κωνσταντινούπολη. Άλλες εμπορικές γραμμές συνδέουν τα λιμάνια της Ιταλίας με τις αγορές της εγγύς Ανατολής, ιδιαίτερα την Αλεξάνδρεια και τη Βηρυτό, όπου καταλήγουν τα καραβάνια με τα πολύτιμα εμπορεύματα της κεντρικής Ασίας και της Άπω Ανατολής. Η Βενετία, η Γένοια και η Πίζα αναδείχτηκαν σε μεγάλα κέντρα του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, όπου συγκεντρώνονται τα σιτηρά του Ευξείνου, τα μπαχαρικά, τα πολύτιμα μέταλλα και τα μαργαριτάρια από την Ασία, τα λινά υφάσματα της εγγύς Ανατολής και το βαμβάκι της Αιγύπτου, η ζάχαρη της Κύπρου και άλλα περιζήτητα προϊόντα, αλλά και δούλοι ποικίλης προέλευσης. Και από εκείνα τα λιμάνια προωθούνται στις αγορές της κεντρικής, της βόρειας και της δυτικής Ευρώπης. Αντίστροφα, από τις δυτικές χώρες θα μεταφερθούν στην Ανατολή μέταλλα, δέρματα, υφάσματα και άλλα προϊόντα μεταποίησης.

Η παροχή προς τους Λατίνους δικαιώματος ελεύθερης διακίνησης, εμπορικών προνομίων, δασμολογικών απαλλαγών και ετεροδικίας είχε προκαλέσει την αντίδραση μεγάλης μερίδας του βυζαντινού πληθυσμού που διαπίστωνε ότι είχε περιέλθει σε μειονεκτική θέση. Παράλληλα, το σχίσμα των Εκκλησιών (1054) και οι απαιτήσεις της Αγίας Έδρας για ηγεμονία στο πνευματικό πεδίο είχε δημιουργήσει αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στους δύο κόσμους. Οι αντιδράσεις του βυζαντινού πληθυσμού κατ' επανάληψη εκδηλώθηκαν με βίαιο τρόπο προκαλώντας σκληρά αντίποινα από την πλευρά των Λατίνων.

Η δυναστεία των Αγγέλων αναγκάστηκε να αποκαταστήσει τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τις ναυτικές ιταλικές πόλεις και με τους Λατίνους γενικότερα. Οι νέες διμερείς συμφωνίες απέβλεπαν στην εξασφάλιση της συμμαχίας των ιταλικών πόλεων που ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων που απειλούσαν την

αυτοκρατορία. Η Βενετία, η Γένοβα, η Πίζα αλλά και η δαλματική πολιτεία της Ραγούσας ανανέωσαν και επεξέτειναν τα προνόμιά τους με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους.

Ωστόσο, οι συνθήκες αυτές δεν εμπόδιζαν τους Γενουάτες και τους Πιζάνους πειρατές να δρουν ανενόχλητοι στις ελληνικές θάλασσες και να λυμαίνονται τα νησιά και τα παράλια αποκομίζοντας ζώα και ανθρώπους που τους διοχέτευαν στα σκλαβοπάζαρα. Η αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει τον έλεγχο των θαλασσών και ο φόβος των πειρατικών επιδρομών είχε συντελέσει στην ερήμωση πολλών νησιών. Η κατάσταση ήταν εξαιρετικά δυσχερής. Με καταρρακωμένη οικονομία, δέσμια της ευρωπαϊκής αγοράς, χωρίς ναυτική και στρατιωτική ισχύ, πολιτικά αδύναμη, στηριζόταν στην αμφίβολη υποστήριξη εκείνων των δυνάμεων από όπου εκπήγαζε συχνά ο κίνδυνος.

Οι σταυροφορίες περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο τα πράγματα και έπληξαν καιρία την αυτοκρατορία με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Το γεγονός αυτό δημιούργησε χάσμα ευρύτερο του εκκλησιαστικού σχίσματος ανάμεσα στον βυζαντινό πληθυσμό και στους Δυτικούς. Συμμέτοχοι των Σταυροφόρων οι άλλοτε σύμμαχοι του Βυζαντίου Βενετοί μοιράζονται τη λεία μετά την άλωση. Οι Βενετοί και οι Γενουάτες γίνονται κύριοι βυζαντινών εδαφών. Το 1204 σηματοδοτεί την οριστική κατάρρευση του βυζαντινού οικουμενισμού και την επικράτηση ενός νέου, δυτικού οικουμενισμού, που μέσα από πολύτροπες τάσεις και επιδιώξεις εκδηλώνεται δυναμικά με τη στρατιωτική ισχύ που υπηρετεί τον πολιτικό και οικονομικό επεκτατισμό των Δυτικών στην Ανατολή. Ωστόσο, μέσα από αυτή την ανατροπή έμελλε να ανατείλει και να συγκροτηθεί το σχήμα του νέου Ελληνισμού.

Μετά την ανασύσταση της αυτοκρατορίας ο τουρκοκός κίνδυνος έστρεψε τους Βυζαντινούς να ζητήσουν πολιτικά και στρατιωτικά ερείσματα στη Δύση. Συνεχίζοντας την πολιτική των προκατόχων τους, οι Παλαιολόγοι διευκόλυναν ακόμη περισσότερο τη διείσδυση της δυτικής οικονομίας παρέχοντας προνόμια και εδαφικά ερείσματα στους Γενουάτες (Συνθήκη Νυμφαίου 1261) και στους Βενετούς (συνθήκες 1265, 1268 και 1277).

Η οικονομική διείσδυση της Δύσης στην ανατολική Μεσόγειο μετά την τέταρτη σταυροφορία είχε εξελιχθεί σε ολοκληρωτική επικράτηση και κυριαρχία με κύριο ρυθμιστικό παράγοντα τη Βενετία. Αλλά και μετά την αποκατάστασή της η βυζαντινή αυτοκρατορία εξακολούθησε να είναι δέσμια των οικονομικών συμφερόντων της Δύσης. Η αυτοκρατορία των Παλαιολόγων, διασπασμένη και συρρικνωμένη εδαφικά,

χωρίς επαρκείς στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις με ελλειμματική ή ανυπόφερτη οικονομία, με ανεπαρκή παραγωγή αγαθών, με ελεγχόμενες από τους δυτικούς αγορές, όχι μόνο αδυνατούσε να αντιταχθεί στις απαιτήσεις των Λατίνων αλλά αναγκαζόταν να στηρίζεται στη δική τους συνδρομή για την εξασφάλιση του επισιτισμού και της άμυνάς της. Και τη συνδρομή αυτή την εξασφάλιζε με δεσμεύσεις που επιβάρυναν ηθικά και υλικά το κύρος και την ίδια την υπόσταση της αυτοκρατορίας.

Στην παλαιολόγεια περίοδο οι κύριες δυνάμεις που επηρεάζουν την οικονομία της ελληνικής Ανατολής είναι οι αντίπαλες πόλεις της βόρειας Ιταλίας η Βενετία και η Γένοβα. Όπως ήδη αναφέρθηκε πρωτίτερα, τα συγκρουόμενα οικονομικά συμφέροντα των δύο πόλεων οδήγησαν συχνά σε ένοπλες συρράξεις με δυσμενείς συνέπειες για τις ελληνικές χώρες. Ολέθρια ήταν τα αποτελέσματα του βενετο-γενουατικού πολέμου των ετών 1293-1299. Οι Βενετοί κατέστρεψαν τη γενουατική συνοικία του Γαλατά και επιτέθηκαν κατά της Κωνσταντινούπολης. Τα δεινά των πολεμικών συγκρούσεων επαυξάνονταν από τα επακόλουθα των επιδρομών που επιχειρούσαν Βενετοί, Γενουάτες, Πιζάνοι, Καταλανοί και άλλοι πειρατές που οδηγούσαν στην ερήμωση νησιά και παράλια.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί συνθλιβόταν ανάμεσα στην επιθετικότητα των Οθωμανών και στην απληστία των Λατίνων που κυριαρχούσαν στις θάλασσες και στις αγορές και που επέβαλαν τις απαιτήσεις τους στην αυτοκρατορία. Τα δυτικά προϊόντα κατακλύζουν τις βυζαντινές αγορές και τα δυτικά νομίσματα επιβάλλονται στις συναλλαγές. Παρά τον απελπισμένο αγώνα τους οι βυζαντινοί αυτοκράτορες θα αναγκαστούν να υποταχθούν στον οθωμανικό επεκτατισμό και παράλληλα να ενδώσουν στον ιμπεριαλισμό της Δύσης.

Στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα οι σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο, στους Βενετούς και στους Γενουάτες βρέθηκαν σε οξύτατη κρίση με το πρόβλημα της κατοχής της Τενέδου. Όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, ο πόλεμος ανάμεσα στους Βενετούς και στους Γενουάτες διαδραματίστηκε στο Αιγαίο και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στις παρυφές της βενετικής λιμνοθάλασσας. Θύμα του πολέμου αυτού υπήρξε η ελληνική Τένεδος που κατά τη συμφωνία των αντιπάλων έπρεπε όχι μόνο να «αποστρατικοποιηθεί» αλλά και να ερημωθεί, ώστε να μη χρησιμοποιείται μελλοντικά για στρατιωτικούς σκοπούς και κυρίως για τον έλεγχο των Στενών. Και μόνο η σύμβαση αυτή, όπως διατυπώνεται στη συνθήκη του Τορίνου το 1381, αρκεί για να φανεί το μέγεθος της ξένης επέμβασης και της κυριαρχικής συμπεριφοράς των Λατίνων στον χώρο της ελληνικής Ανατολής.

Εξαρτημένη από την οικονομία της Δύσης και στερημένη από στρατό και στόλο η αυτοκρατορία δεν είχε τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει δυναμικά την απειλή των Οθωμανών που επεκτείνουν την κυριαρχία τους στη Μικρά Ασία και αποκτούν καιρία ερείσματα στη Θράκη [Καλλίπολη 1354, Φιλιππούπολη 1361, Αδριανούπολη 1363]. Οι ιταλικές πόλεις προσαρμόζουν την πολιτική τους στη νέα κατάσταση επιδιώκοντας να διατηρήσουν τα οικονομικά τους πλεονεκτήματα στην Ανατολή. Πρώτη η Βενετία είχε συνάψει συνθήκη και είχε αποσπάσει προνόμια από τους Οθωμανούς και το παράδειγμά της ακολούθησε η Γένουα το 1387. Δύο χρόνια αργότερα οι Οθωμανοί θα νικήσουν τη σερβική αντίσταση στη μάχη του Κοσουφοπεδίου (1389) και εφαρμόζοντας πάγια πολιτική τακτική θα μεταφέρουν εκεί, στην καρδιά της σερβικής επικράτειας, εξισλαμισμένους αλβανικούς πληθυσμούς αποβλέποντας στη μεταβολή του δημογραφικού καθεστώτος της περιοχής. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής ενέργειας τα γνωρίσαμε στις μέρες μας. Η επιδίωξη σύναψης ευνοϊκών συνθηκών με τους Οθωμανούς συνεχίστηκε από τους Βενετούς και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ωστόσο, σύντομα αποδείχτηκε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο δυνάμεις δεν μπορούσαν να διατηρηθούν ειρηνικές.

Το κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην ελληνική Ανατολή στην εποχή των Παλαιολόγων με την επικράτηση της ευρωπαϊκής αγοράς την περιγράφει με κριτικό πνεύμα ο Πλήθων. Στον συμβουλευτικό λόγο του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο καταγγέλλει τη ροπή των Βυζαντινών προς τα ξένα προϊόντα και καταδικάζει την αλόγιστη εισαγωγή τους στη χώρα. Κατά την άποψή του τίποτε σχεδόν από όσα εισάγονται δεν έχει ανάγκη ο τόπος πλὴν σιδήρου καὶ ὄπλων, που θα μπορούσαν να ανταλλαγούν με τα εγχώρια μεταξωτά υφάσματα. Ιδιαίτερα επιμένει στον παραλογισμό της επιζήτησης και εισαγωγής ξενικών ενδυμάτων, τῶν ἔξωθεν μὲν ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους κομιζομένων ἐκείνων ἐρίων, ὑπὲρ δὲ τὸν Ἰόνιον εἰς ἐσθήτα σκευαζομένων, ενώ η χώρα παρήγε τις απαραίτητες πρώτες ύλες και τα κατάλληλα υφάσματα (Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ', Αθήνα 1926 [φωτ. ανατύπωση, Αθήνα 1972], σελ. 263). Στη βυζαντινή Ανατολή είχαν μεγαλύτερη ζήτηση τα μάλλινα υφάσματα που εισάγονταν από τα βρετανικά νησιά και που τα μεταποιούσαν στην Ιταλία σε είδη ενδυμασίας. Τα δυτικά προϊόντα είχαν επιβληθεί στην Ανατολή και η δυτική αγορά καθόριζε πλέον αποφασιστικά τους τρόπους και τις συμπεριφορές.

ΑΜΑΛΦΗ Η ΠΡΩΤΗ ΝΑΥΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ, στη Βόρεια ακτή του κόλπου του Salerno, χτισμένη αμφιθεατρικά στο σημείο όπου η κοιλάδα των Μύλων (Valle dei Molini) κατεβαίνοντας από το βουνό συναντάει τη θάλασσα, βρίσκεται η μικρή και πανέμορφη πόλη Amalfi. Αμάλφη στα ελληνικά, που δεν αποκλείεται να είχε κατοικηθεί ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Η αρχαιότερη τοπική ιστορική πηγή, το *Chronicon Salernitanum*¹ κεφ. 87-90, που πρέπει να γράφτηκε από ένα μοναχό της μονής του Αγίου Βενεδίκτου στο Σαλέρνο γύρω στο 978², δηλαδή προς τα τέλη του δέκατου αιώνα, αναφέρει τους κατοίκους της πόλης με τον όρο *Amalfitani* στα κεφ. 87 και 88 και *Melfitani* στα κεφ. 89 και 90, ενώ Melfi είναι μια άλλη μικρή πόλη στη Ν. Ιταλία (περιοχή Basilicata, επαρχία της Potenza), έτσι ώστε ο συγγραφέας του Χρονικού είτε επιχειρεί κάποιον άδηλο ακόμα συσχετισμό ανάμεσα στις δύο πόλεις, είτε δεν ξέρει να τις ξεχωρίσει, δεδομένου ότι η Melfi είναι γνωστή από τον όγδοο ήδη αιώνα ως το τέλος του Μεσαίωνα, όπως γνωστή είναι και η Αμάλφη.

Ο συγγραφέας του Χρονικού μας, που διακηρύσσει ότι είναι ο πρώτος που είχε την επιμελή φροντίδα να γράψει για την Αμάλφη, προβαίνει σε αναζητήσεις, άκαρπες όπως ομολογεί, σχετικά με τις απαρχές των Αμαλφιτανών αλλά είναι υποχρεωμένος να ομολογήσει, ότι δεν βρήκε τίποτε το σχετικό, όπως ακριβώς και οι προγενέστεροί του συγγραφείς (κεφ. 87, σ. 511). Αυτό που υποστηρίζει στη συνέχεια όμως είναι ότι οι Αμαλφιτάνοι κατάγονται άμεσα από τους αρχαίους Ρωμαίους που ακο-

1. Έκδ. G. H. PERTZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum*, III, Αννόβερο 1839, σελ. 511-521. Η πιο πρόσφατη συνθετική ιστορία για την Αμάλφη είναι του U. SCHWARZ, *Amalfi im frühen Mittelalter (9.-11. Jahrhundert). Untersuchungen zur amalfitaner Überlieferung* [Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom 49], Τυβίγγη 1978 [στο εξής: SCHWARZ, *Amalfi*].

2. M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II [Handbuch der Altertumswissenschaft IX. 2. 2], Μόναχο 1923 (ανατύπ. 1976), σελ. 197.

λούθησαν το Μεγάλο Κωνσταντίνο στη μετοικεσία του στην Ανατολή μέχρι την πόλη της Ραγούζας (Dubrovnik στη Δαλματία) και, από εκεί, μετά από έριδες με τους εγχώριους κατοίκους, έφτασαν ως τη Melfi στην Ιταλία. Ήδη, τα πράγματα αρχίζουν και δείχνουν σύνθετα και, από όσο γνωρίζω, η επιστήμη δεν έχει δώσει ακόμα μιαν ικανοποιητική απάντηση. Εκείνο που παραμένει γεγονός είναι το ότι, προς τα τέλη του δέκατου αιώνα, οπότε γράφεται το Χρονικό του Σαλέρνο, η Αμάλφη πρέπει να είναι άξια κάποιας ιδιαίτερης προσοχής, ώστε να τη συνδέουν με τους θρύλους σχετικά με τις πολιτικές πρωτοβουλίες του Μεγάλου Κωνσταντίνου (306-337).

Το αρχαιότερο κείμενο που μνημονεύει την Αμάλφη ανάγεται στο έτος 596 και είναι ένα μικρό γράμμα του πάπα Γρηγορίου Α' του Μεγάλου (590-604) προς κάποιον υποδιάκονο Ανθέμιο³, όπου αναφέρεται *Amalfitana civitas, castrum* και *episcopus*, καθώς και *hostes Langobardi*. Από αυτά, συνάγεται ότι η πόλη της Αμάλφης στα τέλη του έκτου μ.Χ. αιώνα, είναι οχυρή, έχει επίσκοπο και απειλείται από τους Λογγοβάρδους που, την εποχή αυτή, μόλις έχουν καταλάβει το Μπενεβέντο (591). Όπως θα έδειχνε η συνέχεια, η πόλη της Αμάλφης δεν υποτάχθηκε ποτέ στους Λογγοβάρδους και ολόκληρη η πορεία της προς την ακμή στηρίζεται στην επιδίωξη της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας της, κάτι που χαρακτηρίζει την ιστορία πολλών διασήμεων ιταλικών πόλεων. Οπωσδήποτε όμως, οι πληροφορίες ανάμεσα στην πρώτη μνεία της Αμάλφης στο γράμμα του Γρηγορίου Α' και στην εποχή της ακμής της είναι ελάχιστα, σχεδόν μηδαμινές.

Σε επίσης ένα γράμμα του αρκετά μεταγενέστερου πάπα Αδριανού Α' (772-795) προς τον βασιλέα των Φράγγων και των Λογγοβάρδων και πατρίκιο των Ρωμαίων Κάρολο, τον μετέπειτα γνωστό ως Καρλομάγνο που χρονολογείται μεταξύ 781 και 786, αναφέρεται ότι ο δούκας του Μπενεβέντο Άριχς διέπραξε βαρβαρότητες *super Amalfitanos ducati Neapolitani*⁴. Από τη μνεία αυτή κύρια, οι ερευνητές δέχονται ότι, ως τα τέλη του όγδοου αιώνα περίπου, η Αμάλφη ανήκε στο δουκάτο της Νεάπολης που, με τη σειρά του, υπαγόταν στο βυζαντινό πατρίκιο Σικελίας⁵

3. S. Gregorii Magni Registrum Epistularum libri I-XIV, έκδ. D. Norberg [Corpus Christianorum. Series Latina CXL-CXLA], Thurnholt 1982, VI, 23, σελ. 140, 393.

4. Codex Carolinus, αρ. 78, έκδ. W. GUNDLACH, Monumenta Germaniae Historica. Epistolae III, Βερολίνο 1892, σελ. 610.

5. A. HOFMEISTER, «Zur Geschichte Amalfis in der byzantinischen Zeit», Byzantinisch-

και, από ό,τι είναι δυνατόν να συναχθεί, η Αμάλφη δεν υπαγόταν ποτέ στον πατρίκιο και έξαρχο Ιταλίας που έδρευε στη Ραβέννα, όσον καιρό υπήρχε το εξαρχάτο Ιταλίας, δηλαδή ως το 751. Η διαχρονική αυτή διοικητική υπαγωγή της Αμάλφης στη Νεάπολη φαίνεται ότι της απέδωσε κέρδη, επειδή ο Άραβας περιηγητής και συγγραφέας Ibn-Hawal, που την επισκέφθηκε το δέκατο αιώνα, γράφει γι' αυτήν: «Εκεί βρίσκεται η Αμάλφη, η πιο ευημερούσα πόλη της Λογγοβαρδίας, η ευγενέστερη, η πιο διάσημη από ό,τι προκύπτει από τις συνθήκες που επικρατούν εκεί, η πολυπληθέστερη και πλουσιότερη. Η επικράτεια της Αμάλφης συνορεύει με εκείνη της Νεάπολης. Αυτή είναι μια ωραία πόλη, αλλά λιγότερο σημαντική από την Αμάλφη»⁶. Αλλά δεν έχουμε φτάσει ακόμα εκεί.

Στο σχήμα της διαχρονικής ενιαίας υπαγωγής Νεάπολης και Αμάλφης στη βυζαντινή διοίκηση ως το δέκατο αιώνα πρέπει να ανταποκρίνεται και η μνεία του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου: *Ἡ δὲ Νεάπολις καὶ ἡ Αμάλφη καὶ ἡ Συρεντὸς ὑπῆρχον αἰεὶ ὑπὸ τὸν βασιλέα Ῥωμαίων*⁷, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι ἡ Αμάλφη δεν υπήρξε ποτέ υποτελής των Λογγοβάρδων. Ο Πορφυρογέννητος διευκρινίζει επίσης ότι, από τότε που η αυτοκρατορία μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη (και αυτό, δείχνει αρχικά να αναφέρεται στο Μ. Κωνσταντίνο τον τέταρτο αιώνα, αλλά, στην πραγματικότητα, εννοεί την απόσχιση της Ρώμης από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία το 756⁸) στέλνονταν στην Ιταλία *παρὰ τοῦ βασιλεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει πατρίκιοι δύο, καὶ ὁ μὲν εἷς πατρίκιος ἐκράτει τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Καλαβρίαν καὶ τὴν Νεάπολιν καὶ τὴν Αμάλφην, ὁ δὲ ἕτερος πατρίκιος ἐκαθέζετο εἰς Βενεβενδὸν καὶ ἐκράτει τὴν Πάπιαν καὶ τὴν Κάπυαν καὶ τὰ λοιπὰ πάντα*⁹. Εδώ, σημασία έχει το γεγονός ότι, σε μιαν οπωσδήποτε προγενέστερη του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου εποχή, η Αμάλφη υπάγεται στη Νεάπολη και όχι στο Μπενεβέντο (ιδιαίτερα σημαντικό αυτό) και ότι Νεάπολη, Αμάλφη και

neugriechische Jahrbücher 1 (1920), σελ. 95 [στο εξής: HOFMEISTER, «Amalfi»].

6. M. AMARI, *Biblioteca arabo-sicula. Versione italiana*, I, Τορίνο - Ρώμη 1880 (ανατύπ. 1982), σελ. 25. Βλ. A. O. CITARELLA, «The Relations of Amalfi with the Arab World before the Crusades», *Speculum* 42 (1967), σελ. 299 [στο εξής: CITARELLA, «The Relations of Amalfi»].

7. *De Administrando Imperio*, κεφ. 27, έκδ. Gy. MORAVCSIK - R. J. H. JENKINS [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1], Ουάσιγκτον 1967, σελ. 116, στίχ. 67-69.

8. T. K. ΛΟΥΓΓΗΣ, «Το κεφάλαιο 27 του «De Administrando Imperio». Προσπάθεια για μια ιστορική ερμηνεία», *Βυζαντινά* 13/2 [= *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*] (1985), σελ. 1074-1075.

9. *De Administrando Imperio*, κεφ. 27, σελ. 112, στίχ. 7-10.

Συρεντός (Sorrento) υπάγονταν πάντοτε στη βυζαντινή αυτοκρατορία από τότε που ο βασιλεύς Ρωμαίων δεν είχε γίνει ακόμα βασιλεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἢ, ακόμα πιο δηλωτικά, βασιλεύς Κωνσταντινουπόλεως¹⁰, δηλαδή και πριν και μετά το 756. Γενικά όμως, οι πηγές μοιάζουν να σιωπούν σε ειδήσεις σχετικά με την Αμάλφη, ανάμεσα στο γράμμα του Γρηγορίου Α' το 596 και γράμμα του Αδριανού Α' το 781-786.

Το Χρονικό του Σαλέρνο που αρχίζει την εξιστόρησή του στα εβδομηχοστά έτη του όγδοου αιώνα, επιθυμεί να δώσει την εντύπωση ότι συνεχίζει τη *Historia Langobardorum* του Παύλου Διάκονου και, πραγματικά, αφηγείται κυρίως την ιστορία των λογγοβαρδικών δουκάτων στη Ν. Ιταλία μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου παπικού κράτους, έτσι ώστε, παρόλη την αναγωγή στους θρύλους για την ύπαρξη των Αμαλφιτανών επί Μ. Κωνσταντίνου, να μην μπορούμε να έχουμε απαιτήσεις να μας δια φωτίσει πάνω στην ιστορία της Αμάλφης από το 596 ως το 781. Όπως όμως δείχνουν τα πράγματα, η υπαγωγή της Αμάλφης στη Νεάπολη μοιάζει να διατηρήθηκε τουλάχιστον ως το 836, οπότε ο πρίγκιπας του Μπενεβέντο Σίκαρδος έκλεισε μια πενταετή ειρήνη με το δούκα της Νεάπολης Ανδρέα. Στο κείμενο της συνθήκης αναφέρεται *populus vobis subiectus ducati Neapolitani et Surrento et Amalfi*¹¹, σε αρμονία με το κείμενο του Πορφυρογέννητου. Για κάποιο μικρό διάστημα, η Αμάλφη έπεσε στα χέρια του Σίκαρδου, αλλά οι περισσότεροι Αμαλφιτάνοι κατόρθωσαν, όπως φαίνεται, να επιστρέφουν στον τόπο τους, όπου πρέπει να άρχισαν να αυτοδιοικούνται από τον Αύγουστο του έτους 839. Με τη διήγηση αυτή, το Χρονικό του Σαλέρνο πλησιάζει από τις απλές μνείες της Αμάλφης στα κεφ. 72-74, στην πραγματική εξιστόρηση που είναι, όπως ειπώθηκε, σύντομη.

Στο τέλος του κεφ. 90 του Χρονικού του Σαλέρνο, τελευταίου από τα τέσσερα κεφάλαια που αφορούν την ιστορία της Αμάλφης, ο μοναχός συγγραφέας μας παραθέτει έναν μακροσκελή κατάλογο αυτών που διοίκησαν την Αμάλφη από το 839 και εξής με την επεξηγηματική διευκρίνιση του κεφ. 87: ... *isti sunt comites, quos in archibibus repperi*¹². Ο κατάλογος αυτός συμπληρώνεται και διορθώνεται από το λεγόμενο *Chronicon Amalfitanum* μάλλον του τέλους του ενδέκατου αιώνα¹³ και από

10. *De Thematibus*, έκδ. Α. PERTUSI [Studi e Testi 160], Βατικανό 1952, σελ. 94.

11. MGH LL, IV, 217-218.

12. *Chronicon Salernitanum*, 87, σελ. 511.

13. M. SCHIPA, *La cronaca amalfitana*, Σαλέρνο 1881.

όσα μεταγενέστερα του 839 τοπικά διοικητικά έγγραφα έχουν σωθεί¹⁴. Προκύπτει, ότι, από το 839 και εξής, την Αμάλφη διοικούσαν αρχικά ένας, στη συνέχεια δυο κόμητες, που μοιάζουν να εκλέγονταν από τους κατοίκους, με ετήσια θητεία που άρχιζε, κατά τη βυζαντινή συνήθεια, την 1η Σεπτεμβρίου (ινδικτιώνα). Η επικράτεια της πόλης περιλάμβανε ολόκληρο το νότιο τμήμα της χερσονήσου του Σορρέντο, ανάμεσα στο Σορρέντο και στην επικράτεια του λογγοβαρδικού δουκάτου του Σαλέρνο και εκτεινόταν ακόμα ως τον ποταμό Sarno, σύνορο με τη Νεάπολη. Για το έτος 872, ξέρουμε ότι στην επικράτεια της περιλαμβανόταν ακόμα και το Κάπρι¹⁵. Η επικράτεια αυτή ασκούσε ένα εμπόριο που άρχιζε από τη γειτονική Νεάπολη και θα έφτανε διαμέσου Σικελίας μέχρι Κωνσταντινούπολη και Μαύρη Θάλασσα¹⁶.

Το καθεστώς της Αμάλφης απέναντι στο Βυζάντιο από το 839 και εξής αποκλήθηκε από τους ειδικούς που ασχολήθηκαν μαζί του «περιφερειακή αυτονομία»¹⁷ με την έννοια που χαρακτηρίζει τα ημιαυτόνομα συνοριακά κράτη και πόλεις που αναγνωρίζουν την επικυριαρχία του αυτοκράτορα και στρατεύονται κατά κανόνα, μαζί με τις βυζαντινές δυνάμεις, χωρίς να αποκλείονται και οι εξαιρέσεις. Αυτό θα αποδειχθεί στα εβδομηκοστά έτη του ένατου αιώνα, οπότε η Αμάλφη θα συνάψει το αποκαλούμενο στις πηγές *imprimum foedus* με τους Άραβες¹⁸ (όπως είχε πράξει η Νεάπολη ήδη από το 838). Αυτό όμως δεν συνέβη απότομα και αδικαιολόγητα, αλλά μετά από επανειλημμένες προσπάθειες προς την αντίθετη κατεύθυνση. Από ό,τι φαίνεται, η αυτονομία της Αμάλφης από το 839 και εξής κερδήθηκε περισσότερο απέναντι στη Νεάπολη, της οποίας ήταν πριν υποτελής, παρά απέναντι στο Βυζάντιο, στην επικυριαρχία του οποίου θα υποκλιθεί και πάλι.

Τόσο από το γράμμα του Αδριανού Β' προς τον Καρλομάγνο, όσο και από την ειρήνη του 836 διαπιστώνεται μια εξακολουθητική τάση

14. B. CAPASSO, *Le fonti della storia delle provincie napoletane dal 568 al 1500*, con note del Dr. C. O. MASTROJANNI, Νεάπολη 1902.

15. M. A. BRAGADIN, *Histoire des républiques maritimes italiennes*, Παρίσι 1955, σελ. 21-22.

16. G. M. MONTI, «Il commercio marittimo di Amalfi fuori d'Italia nell'alto Medioevo», *Rivista del Diritto di Navigazione* 6 (1940), σελ. 389-401.

17. M. BERZA, «Un'autonomia periferica bizantina: Amalfi (sec. VI-X)», στο: *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*, I, Ρώμη 1939, σελ. 26. Του Ιδιο, «Amalfi preducale (596-957)», στο: *Ephemeris Daco-romana. Annuario della Scuola Romana di Roma* 8 (1938), σελ. 349-444 [στο εξής: BERZA, «Amalfi preducale»].

18. SCHWARZ, *Amalfi*, σελ. 24-25, σημ. 65 και 68.

του χερσαίου λογγοβαρδικού δουκάτου του Μπενεβέντο να υποτάξει την Αμάλφη, που, μάλλον εξαιτίας της άγονης φύσης του εδάφους της περιοχής της, έχει στραμμένη την πρόσοψή της προς τη θάλασσα (*una regione meravigliosamente bella, ma ingrata*, λένε συνήθως). Κάποιοι άλλοι¹⁹ μιλούν για μια πόλη που ανταποκρίνεται στο χαρακτηρισμό του Α. Τουνβι, *challenge of environment*. Αυτό το χαρακτηριστικό της γνώριμα τείνει από νωρίς να γίνει μόνιμο, καθώς η Αμάλφη βοηθάει με τα πλοία της το στρατηγό Σικελίας στην αποτροπή των αραβικών αποβάσεων στην Τυρρηνική ακτή²⁰. Σε ένα ακόμα γράμμα, του πάπα Λέοντος Γ' προς τον Καρλομάγνο το 813 αυτή τη φορά²¹, αναφέρεται ότι ο πατριχίος Σικελίας Γρηγόριος, επικουρούμενος από την Αμάλφη και τη Γαέτα, απέκρουσε τους Άραβες. Μετά την αραβική απόβαση στη Σικελία το 827, Νεάπολη, Συρεντός, Αμάλφη και Γαέτα (επίσης παραθαλάσσια πόλη βόρεια της Νεάπολης) ενώνουν τις ναυτικές τους δυνάμεις, όλες μαζί για πρώτη φορά το 845 για να αντιμετωπίσουν τον αραβικό κίνδυνο στη θάλασσα (αρχιναύαρχος ο Καισάριος από τη Νεάπολη)²², αλλά αυτό το αξιοσημείωτο γεγονός της σύμπραξης των χριστιανικών δυνάμεων εναντίον των αλλόθρησκων επιδρομέων που μαρτυρείται από τη μνεία ενός ιταλικού κειμένου «όταν πέθανε ο αυτοκράτορας Θεόφιλος, στις μέρες του γιου του Μιχαήλ»²³ δεν εμπόδισε, τον επόμενο χρόνο 846, να εκπορθηθεί από τη θάλασσα και να λεηλατηθεί η ίδια η Ρώμη²⁴.

Από ότι μπορεί να υποθεθεί, η γειτνίαση με την Τυρρηνική θάλασσα που οδηγούσε μάλλον προς τη Δυτική Μεσόγειο, παρά προς την Ανατολική, όπως π.χ. η Αδριατική θάλασσα, πρέπει να έστρεψε το εμπόριο της Αμάλφης προς τις αφρικανικές ακτές²⁵, ιδιαίτερα μετά το

19. E. EICKHOFF, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Βερολίνο 1966, σελ. 108.

20. EICKHOFF, *ό. π.*, σελ. 56-57.

21. Leonis III. *papae epistolae*, αρ. 7-8, έκδ. K. HAMPE, *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae V*, Βερολίνο 1899, σελ. 97-99.

22. B. CAPASSO, *Monumenta ad Neapolitani ducatus historiam pertinentia*, I, Νεάπολη 1881, σελ. 212. J. B. BURY, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, Λονδίνο 1912, σελ. 314. EICKHOFF, *Seekrieg*, σελ. 187.

23. *Gesta episcoporum Neapolitanorum*, 60, έκδ. G. WAITZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum langobardicarum et italicarum*, Αννόβερο 1878, σελ. 432.

24. U. RIZZITANO, «Gli Arabi in Italia», στο: *L'Occidente e l'Islam nell'alto medioevo* [Settimane del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 12], Σπολέτο 1965, σελ. 102-103.

25. R. S. LOPEZ, «L'importanza del mondo islamico nella vita economica europea», στο:

800, οπότε οι αραβικοί στόλοι εμφανίζονται ιδιαίτερα δραστήριοι στο δρόμο προς τη Σικελία. Υποστηρίχθηκε επίσης ότι η Αμάλφη (και, βέβαια, το εμπόριό της) συμπεριλαμβανόταν αυτόματα στις διαδοχικές αραβο-βυζαντινές συνθήκες ειρήνης²⁶, κάτι που έδινε μεγάλη ευχέρεια στην εμπορική πρωτοβουλία και, ταυτόχρονα, το λιμάνι της Αμάλφης έμεινε ήρεμο και απρόσβλητο, υπό το ναύαρχο Καισάριο, ο οποίος *cum ratibus suis et Amalfitanorum in portum eiusdem civitatis magis custos quam propugnator devertens, Domini protectione illis obsistebat*, λέει ένα χρονικό της Νεάπολης²⁷. Άλλοι, υποστήριξαν ότι η απαγόρευση του εμπορίου με αλλόθρησκους που ίσχυε κατά καιρούς στο Βυζάντιο έδωσε την ευχέρεια αυτή στην Αμάλφη. Όπως όμως κι αν έχουν τα πράγματα, η προοδευτική κατάκτηση της Σικελίας από τους Άραβες πρέπει να ανάγκασε τους Αμαλφιτάνους να εγκαινιάσουν στενότερες σχέσεις με τους αλλόθρησκους νέους γείτονές τους, ορισμένες φορές μάλιστα πρέπει να συνέβη να αγοράσουν οι Μουσουλμάνοι της Αφρικής έτοιμα, κατασκευασμένα πλοία από τους Χριστιανούς της Ιταλίας, ή, κάτι που πήρε μεγάλη έκταση αργότερα, να αγοράζουν ξυλεία για ναυπήγηση από την Ιταλία²⁸. Ήδη, σε αγιολογικό βυζαντινό κείμενο αναφέρονται *άνδρες ναυσίποροι εκ τής Αμαλφινῶν πόλεως* που προσεγγίζουν το νησί Λιπάρα (σημ. Lipari) που είναι *αόικητον*²⁹. Όπως δείχνουν τα σχετικά λίγα αυτά δεδομένα, στις αρχές του δεύτερου μισού του ένατου αιώνα οι μέχρι τότε στενές σχέσεις της Αμάλφης με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, αδυνατίζουν αισθητά. Αν ο τελευταίος αυθεντικός αυτοκράτορας που είχε επισκεφθεί τη Νεάπολη με το στρατό του ήταν ο Κώνστανς Β΄ το 663, ο μοναδικός δυτικός αυτοκράτορας που επισκέφθηκε την Αμάλφη, και μάλιστα από θαλάσσης, ήταν ο καρολίγγειος Λουδοβίκος Β΄ Ιταλικός το 866, παίρνοντας το πλοίο μόλις από το Σαλέρνο³⁰ που θα απειληθεί και θα λεηλατηθεί, ενώ η Αμάλφη θα είναι η μοναδική πόλη της Καμπανίας που θα μείνει ανέπαφη. Οπωσδήποτε όμως, η αποτυχία του Λουδοβίκου

L'Occidente e l'Islam, ό. π., σελ. 451.

26. CITARELLA, «The Relations of Amalfi», σελ. 303.

27. BERZA, «Amalfi preducale», σελ. 380, σημ. 3.

28. C. CAHEN, «Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au Haut Moyen Âge», στο: *L'Occidente e l'Islam, ό. π., σελ. 416.*

29. ΝΙΚΗΤΑΣ ΔΑΥΙΔ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Εἰς τὸν ἄγιον καὶ πανεύφημον ἀπόστολον Βαρθολομαῖον = Patrologia Graeca* 105, 217B.

30. *Chronicon Sancti Benedicti Casinensis*, 4, έκδ. G. WAITZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum langobardicarum et italicarum*, Αννόβερο 1878, σελ. 471.

στο Μπενεβέντο κατά τα εβδομηκοστά έτη καθώς και η περιορισμένη ανάκτηση της Ν. Ιταλίας επί Βασιλείου Α΄ πρέπει να έφεραν και πάλι τη βυζαντινή κυριαρχία στα μέρη αυτά, έτσι ώστε να δικαιολογείται η διαβεβαίωση του Πορφυρογέννητου ότι Νεάπολη, Αμάλφη και Σορρέντο βρίσκονταν αει υπό βυζαντινή επικυριαρχία³¹. Εξαιτίας των εμπορικών συμφερόντων της επίσης, όπως φαίνεται, η Αμάλφη αντιτάχθηκε έντονα στις ενοποιητικές προσπάθειες του πάπα Ιωάννη Η΄ (872-882) που δεν αποκλείεται να απέβλεπαν και την υπαγωγή της Καμπανίας στο παπικό κράτος³². Έτσι, από τις αρχές του δέκατου αιώνα πια, η ναυτική πόλη της Αμάλφης σε πλήρη ακμή, με ισχυρά τείχη και αξιόλογο στόλο που την προστατεύουν, θα συμμετέχει, ως ένα ιδιαίτερα ζωτικό μέλος, στον κύκλο των θεωρητικά υποτελών αυτού που ονομάστηκε κάπως καταχρηστικά «Βυζαντινή Κοινοπολιτεία».

Σύμφωνα με τη λεγόμενη «ιεραρχία των ξένων κρατών και ηγεμόνων» που παρατίθεται στο σύγγραμμα *Περί βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, γύρω στα μέσα του δέκατου αιώνα, στον άρχοντα Αμάλφης στέλνεται μια αυτοκρατορική κέλευσις³³, δηλαδή ένα είδος έγγραφης διαταγής. Κάτω από την επωνυμία άρχων Αμάλφης φαίνεται ότι κρύβονται συγκεκριμένοι βυζαντινοί τίτλοι, όπως π.χ. ο *magnus dux Amalphantanorum* Μάνσων³⁴ που αποκαλείται σε ένα έγγραφο *imperialis spatario candidatus* (σπαθαροκανδιδάτος)³⁵. Ένα γράμμα του πατριάρχη Νικολάου Α΄ του Μυστικού απευθύνεται τῷ ἡγαπημένῳ περιβλέπτῳ πνευματικῷ τέκνῳ τῷ ἐνδοξοτάτῳ ἄρχοντι Αμάλφης³⁶ και χρονολογείται μάλλον το 913-915, δηλαδή πριν από τη μεγαλειώδη νίκη των συνασπισμένων χριστιανικών δυνάμεων πάνω στους Άραβες στις όχθες (ή εκβολές) του ποταμού Garigliano (915 ή 916), στην οποία η Αμάλφη ήταν η μοναδική δύναμη που δεν έλαβε μέρος³⁷ και, χάρη στη

31. Βλ. πιο πάνω, σημ. 7.

32. FR. E. ENGREEN, «Pope John the Eighth and the Arabs», *Speculum* 20 (1945), σελ. 318-330.

33. *De Cerimoniis aulae byzantinae*, II, 48, έκδ. I. I. REISKE, Βόννη 1829, σελ. 690.

34. *Chronicon Amalfitanum*, 10, έκδ. SCHWARZ, Amalfi, σελ. 201.

35. M. CAMERA, *Memorie storico-diplomatiche dell'antica città e ducato di Amalfi*, I, Σαλέρνο 1876 (ανατύπ. 1972), σελ. 125 (ινδ. 8 = 907).

36. Επιστολή Νικολάου Μυστικού αρ. 145, έκδ. R. J. H. JENKINS – L. G. WESTERINK [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 6], Ουάσιγκτον 1973, σελ. 459-460.

37. A. R. LEWIS, *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*, Princeton-New Jersey 1951, σελ. 140 [στο εξής: LEWIS, *Naval Power*].

διαγωγή της αυτή, φαίνεται ότι διατήρησε την προνομιακή εμπορική της θέση στη Β. Αφρική, καθώς και το προνόμιο να μείνει απρόσβλητη σε μια μεγάλη αραβική θαλάσσια επιδρομή το 928 που ανάγκασε τη Νεάπολη και το Σαλέρνο να πληρώσουν τεράστια ποσά για να πετύχουν την ειρήνη. Από τη χρονολόγηση της πατριαρχικής επιστολής που προτείνουν οι εκδότες προκύπτει ότι ο παραλήπτης είναι ο Μάσταλος, γιος του Μάνσωνος, που από το 922 και εξής θα χρησιμοποιεί τον τίτλο του πατριτίου, ενώ ο γιος του Λέων θα έχει τον τίτλο του πρωτοσπαθάρου³⁸. Σώζεται ένα μολυβδόβουλλο ενός άλλου Μάνσωνος προς τα τέλη του αιώνα (μάλλον ανάμεσα στο 972 και το 978³⁹) με την επιγραφή +KE BOHΘH T[ω] C[ω] ΔΟΥ[Λ]Ω και +M[AN]cωHI ΠΑΤΡΙΚ [KA]I ΔΟΥΚΙ ΑΜΑΛΦΗΣ⁴⁰, και στα χρόνια αυτού του Μάνσωνος που φαίνεται ότι ήταν σημαντικός, η Αμάλφη κυριάρχησε στο Σαλέρνο το 982, εναντίον του αυτοκράτορα Όθωνος Β' αλλά αυτό πρέπει να διάρκεσε μόνο λίγους μήνες⁴¹. Δεν έχει και τόση σημασία να απαριθμηθούν εδώ οι πολυάριθμοι αλλά όχι και τόσο σημαντικοί διαδοχικοί άρχοντες της Αμάλφης που μπορεί να βρεθούν εύκολα⁴², αλλά οι ιδιαίτερα στενές σχέσεις με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, όπου οι Αμαλφιτάνοι θα ιδρύσουν μια παροικία με έντονη παρουσία στην Κωνσταντινούπολη, όπως εξάλλου και μιαν ανάλογη παροικία στο Κάιρο, επί Φατιμιδών⁴³, δηλαδή την ίδια εποχή. Την παροικία των Αμαλφιτανών στην Κωνσταντινούπολη και τα πλοία τους, μαζί με εκείνα των Βενετών, των οποίων η παρουσία είναι ήδη ιδιαίτερα αισθητή τότε (φέρονται μάλιστα σαν να πρόκειται να συμμετάσχουν στην προσεχή εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά στη Συρία) μνημονεύει με έμφαση ο επίσκοπος Κρεμόνας Λιουτπράνδος κατά την πρεσβεία του στην Κωνσταντινούπολη το 968⁴⁴, αλλά φαίνεται ότι

38. CAMERA, *Memorie storico-diplomatiche*, I, σελ. 128.

39. HOFMEISTER, «Amalfi», σελ. 98.

40. A. SALINAS, «Sigillo greco di un Mansone patrizio e doge di Amalfi», *Archivio storico per le province napoletane* 19 (1894), σελ. 692-695. Παλιά συλλογή Corvisieri στη Ρώμη.

41. J. GAY, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)* [Bibliothèques des écoles françaises d'Athènes et de Rome 90], I, Παρίσι 1904 (ανατύπ. Ν. Υόρκη χ. χ.), σελ. 370.

42. HOFMEISTER, «Amalfi», σελ. 102-127.

43. C. CAHEN, «Un texte peu connu relatif au commerce oriental d'Amalfi au Xe siècle», *Archivio storico per le province napoletane* n. s. 34 (1953-54), σελ. 61-66.

44. ΛΙΟΥΤΠΡΑΝΔΟΣ, *Legatio*, 45, έκδ. J. BECKER, *Die Werke Liutprands von Cremona*, Αννόβερο - Λιψία 1915³ (ανατύπ. 1993), σελ. 199 και 55, σελ. 205.

οι Αμαλφιτάνοι βρίσκονταν εκεί από αρκετά νωρίτερα⁴⁵, όπως προκύπτει από τη Νεαρά του 992 του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' ⁴⁶. Τόσο από το Βυζάντιο, όσο και από τις αραβικές περιοχές, στην Αμάλφη φτάνουν πλούσια υφάσματα, χρυσάφι και ασήμι, περιζήτητα επεξεργασμένα εργαλεία και σκευή, καθώς και έργα τέχνης. Ο τύπος του Αμαλφιτάνου εμπόρου στη μουσουλμανική Αφρική, του Χριστιανού που εμπορεύεται με τους αλλόθρησκους συνάπτοντας το *imrium foedus* μόνο και μόνο για το συμφέρον του⁴⁷, απεικονίζεται σε ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο που αναφέρεται στην τρομερή αραβική επιδρομή στο Σαλέρνο το 870 που αποκρούστηκε από τον αυτοκράτορα Λουδοβίκο Β' Ιταλικό: ένας ευγνώμων Άραβας με το όνομα Arrane, θέλοντας να ειδοποιήσει έμμεσα το δούκα του Σαλέρνο για την επικείμενη αραβική επίθεση, τη γνωστοποίησε σε έναν Αμαλφιτάνο έμπορο με το όνομα Fluro που βρισκόταν τότε στην Τύνιδα και που έπραξε το χριστιανικό του καθήκον ειδοποιώντας σχετικά στην Ιταλία, κάτι που βοήθησε την απόκρουση της επιδρομής⁴⁸. Η πρώιμη στάση αυτή του Χριστιανού του 870 απέναντι στις αντίρροπες πιέσεις που ασκούνται πάνω του προοιωνίζει το πολύ μεταγενέστερο θρυλούμενο *dictum* των Βενετών, σε μιαν εποχή μεγαλύτερης άμβλυνσης των θρησκευτικών αντιθέσεων: *siamo Veneziani e poi Cristiani*. Αμαλφιτάνοι και Μπενεβεντάνοι μαζί θα ιδρύσουν στο Άγιον Όρος τη μονή των Αμαλφηνών γύρω στο 980, υποσημαίνοντας με τον τρόπο αυτό τα ιδεολογικά σύνορα της βυζαντινής επικυριαρχίας στη Δύση, πέρα από τα οποία δεν υπάρχουν εδαφικές διεκδικήσεις επί Μακεδονικής δυναστείας⁴⁹.

Το παράδειγμα της ανάπτυξης της Αμάλφης, έστω και διαμέσου των ελάχιστων ειδήσεων που διαθέτουμε από τις πηγές, μοιάζει να υποδεικνύει ότι, αν η Ιταλία αποτελεί υπόδειγμα μιας χώρας κατακερματισμένης εδαφικά κατά το Μεσαίωνα, αυτό δεν αποκλείεται να οφείλεται και στο ότι η βιοτεχνία και το εμπόριο κατόρθωσαν να επιζήσουν σε ορισμένες περιοχές της κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, ενώ σε άλλες έσβησαν εντελώς. Ιδιαίτερα το διαμετακομιστικό εμπόριο ανάμεσα στις διά-

45. ΛΙΟΥΤΡΑΝΟΣ, *Antapodosis*, V, 21, έκδ. J. BECKER, ό. π., σελ. 143.

46. I. και Π. ΖΕΡΟΣ, *Jus Graecoromanum*, I, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), σελ. 261.

47. LEWIS, *Naval Power*, σελ. 161.

48. Βλ. CITARELLA, «The Relations of Amalfi», σελ. 308, σημ. 54.

49. Δ. ΝΑΣΤΑΣ, «Λανθάνουσα αθωνίτικη μονή του 10ου αιώνα», *Σύμμεικτα* 5 (1982), σελ. 287-292.

φορες περιοχές της Ιταλίας (στη στροφή από τον ένατο προς το δέκατο αιώνα οι Αμαλφιτάνοι εμπορεύονται ήδη και στην Πίζα και στη Γένοβα, πόλεις που δεν έχουν ακόμα αναδειχθεί. Το 978, ένας άλλος Αμαλφιτάνος έμπορος με το όνομα Sergio de Derini θα ταξιδέψει ως την αρχαία Βαβυλώνα⁵⁰. Αργότερα, λίγο πριν από την εποχή των Σταυροφοριών, οπότε τον κύριο εμπορικό ρόλο στην Κωνσταντινούπολη θα διαδραματίζουν πια οι Βενετοί, οι επιχειρήσεις των Αμαλφιτανών θα φτάσουν στο Δυρράχιο⁵¹ και στην Αντιόχεια⁵²) που ενισχύει την ανάγκη για εμπόριο στο εξωτερικό συντελεί στο να αναδείξει την Ιταλία στο σπουδαιότερο και πιο προηγμένο κέντρο της Ευρώπης από τα μέσα του ενδέκατου αιώνα και εξής, τη στιγμή δηλαδή που η δύναμη της Αμάλφης θα υποχωρήσει προς όφελος των άλλων ιταλικών ναυτικών δυνάμεων.

Οι κόμητες (ή ακόμα *praefecturii*) που διοικούσαν την Αμάλφη πρέπει να πήραν τον τίτλο του δούκα (*dux*) από το 957/958, διατηρώντας ταυτόχρονα τον αυτοκρατορικό τίτλο του πατρίκιου (συνήθως *άνθύπατος πατρίκιος*)⁵³. Μάλλον το 987, πρέπει να ακολούθησε η προαγωγή της επισκοπής της Αμάλφης σε αρχιεπισκοπή με τέσσερις υποτεταγμένες επισκοπές (Lettere, Scala, Minori, πριν Reginum και Capri) και ο δεύτερος αρχιεπίσκοπος Αμάλφης Ιωάννης (1030-1050) πρέπει να ήταν ο δάσκαλος του μετέπειτα περιφήμου πάπα Γρηγόριου Ζ' Hildebrand (1073-1087)⁵⁴. Ο ενδέκατος αιώνας είναι για την Αμάλφη μια εποχή ακμής, καθώς άνθρωποί της μεσολάβησαν σε σπουδαιότατα γεγονότα, όπως π.χ. το Σχίσμα των Εκκλησιών: ο αρχιεπίσκοπος Αμάλφης Πέτρος συμμετείχε το 1054 επί πάπα Λέοντος Θ' (1049-1054) μαζί με τον καρδινάλιο Humbert στην προσπάθεια στην Κωνσταντινούπολη που έγινε ακριβώς για να αποτραπεί η ρήξη ανάμεσα σε Δυτική και Ανατολική Εκκλησία αλλά, τελικά, έφερε το Σχίσμα. Ένας πλούσιος Αμαλφιτάνος, με το όνομα Πανταλέων φέρεται να βρίσκεται επικεφαλής της παροικίας των συμπατριωτών του στην Κωνσταντινούπολη (που περιλάμβανε,

50. CITARELLA, «The Relations of Amalfi», σελ. 310, σημ. 83.

51. ANNA KOMNHNH, ΣΤ', 6, 4, έκδ. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40/1-2], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001, σελ. 180.

52. CH. DIEHL, *Venise: une république patricienne*, Παρίσι 1916, 20-21. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I, Λυψία 1885-86 (ανατύπ. Άμστερνταμ 1967), σελ. 103 [στο εξής: HEYD, *Commerce*].

53. HOFMEISTER, «Amalfi», σελ. 112.

54. *Lexikon des Mittelalters*, I/3, Μόναχο - Ζυρίχη 1978, στήλ. 507.

όπως φαίνεται, και μοναστήρια⁵⁵) γύρω στα μέσα του ενδέκατου αιώνα και χαίρει της απόλυτης εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Γ' Δούκα, καθώς μάλιστα μεσιτεύει για τη δραστηριοποίηση της Γερμανοβυζαντινής συμμαχίας εναντίον των Νορμανδών το 1063⁵⁶. Δεν αποκλείεται ο επίσης πλούσιος πατέρας του Πανταλέοντος Maurus να είναι από εκείνους που εγκαινίασαν την παρουσία των Αμαλφιτανών στην Αντιόχεια (*ruga, vicus Amalfitanorum*⁵⁷), ακόμα και στην Ιερουσαλήμ, πριν από τις Σταυροφορίες⁵⁸. Ο Πανταλέων αυτός που μια λατινόφωνη γερμανική πηγή αποκαλεί πατρίκιο (χωρίς βέβαια να είναι ο ίδιος δούκας της Αμάλφης)⁵⁹ πρέπει να είναι αυτός που πλήρωσε την παραγγελία στην Κωνσταντινούπολη, την κατασκευή και μεταφορά στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ανδρέα στην Αμάλφη των περιφημών χάλκινων θυρών από χαλκό⁶⁰ που υπάρχουν ακόμα και σήμερα. Το πώς μεταφέρθηκαν από τη θαλάσσια οδό μοιάζει να υποδεικνύει ένα απόσπασμα του γράμματος του Κωνσταντίνου Δούκα προς τον αντιπάπα Ονώριο Β', που μετέφερε στη Δύση ο πατρίκιος Πανταλέων από την Αμάλφη το 1063: *In Malfitano enim mari eodem momento occurrent vobis centum naves, unaquaeque suffulta centum remis, in quibus erit inestimabilis alimonia hominibus et equis; insuper tanta habundabunt pecunia in auro, argento et palliis, quantam vix posset comparare Italia cum suis nummulariis; ut experiatur Italia quia tales sumus in facto, quales in verbo*⁶¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Τυρρηνική θάλασσα που διαπλέουν τα αναφερόμενα πλοία (μάλλον Βυζαντινά και Αμαλφινά) αποκαλείται θάλασσα της Αμάλφης και ότι η ακμή των πλοίων της Αμάλφης συμπίπτει χρονικά με την ακμή των βυζαντινών δρομώνων.

Το Χρονικό της Αμάλφης (κεφ. 22) χρονολογεί την υποταγή της πόλης στο Ροβέρτο Γυισκάρδο και τους Νορμανδούς του επί δούκα

55. HEYD, *Commerce*, I, σελ. 103.

56. T. C. LOUNGHIS, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980, σελ. 234, σημ. 2.

57. HEYD, *Commerce*, I, σελ. 147, σημ. 2.

58. HEYD, *Commerce*, I, σελ. 103-104. CITARELLA, «The Relations of Amalfi», σελ. 311, σημ. 85.

59. *Benzo Albensis ad Heinricum IV*, III, 1, έκδ. K. PERTZ, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum*, XI, Αννόβερο 1854, 622.

60. HEYD, *Commerce*, I, σελ. 101, σημ. 5.

61. *Benzo Albensis ad Heinricum IV*, III, 3, σελ. 623. Πρβλ. M. BALARD, «Amalfi et Byzance (Xe-XIe siècles)», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σελ. 85-95.

Ιωάννη (1068-1073)⁶², κάτι που δεν κάμπει τη ναυτική δραστηριότητα των κατοίκων της. Το 1087, αναφέρεται συνδυασμένη επιδρομή πλοίων Πίζας και Γένοβας στη Mehdiya της Τυνησίας, όπου συμμετέχουν και Αμαλφιτάνοι⁶³. Εδώ, φαίνεται ότι ο κύριος ρόλος ανήκει στις ανερχόμενες ναυτικές δυνάμεις, Πίζα και Γένοβα, ενώ η συμμετοχή των Αμαλφιτανών έπεται. Λίγο νωρίτερα, με το πασίγνωστο χρυσόβουλλο υπέρ των Βενετών του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού του 1082, ο αυτοκράτορας τῆ ἐπ' ὀνόματι τοῦ εὐαγγελιστοῦ ἀποστόλου Μάρκου ἐκκλησιά ὑποφόρους ἄπαντας τοὺς ἐκ Μέλφης (= Αμάλφης) ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐργαστήρια κατέχοντας πεποίηκε⁶⁴. Εδώ, ο Άγιος Ανδρέας, πολιούχος της Κωνσταντινούπολης αλλά και της Αμάλφης, υποχωρεί μπροστά στον ευαγγελιστή Μάρκο. Η πολιτική υποτέλεια της Αμάλφης στους Νορμανδούς, άσπονδους εχθρούς της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, συνεπαγόταν και την υποβάθμιση στο εξής των υπηκόων της στην Κωνσταντινούπολη, παρόλο που η παροικία των Αμαλφιτανών δείχνει να συνεχίζει κανονικά τη ζωή της και αναφέρεται ότι βρίσκεται δυτικά της περιοχής της παροικίας των Πιζάνων (Πισατών) ακόμα και μέχρι το 1192⁶⁵. Σύμφωνα με το Νικήτα Χωριάτη⁶⁶, το 1203 οι Αμαλφιτάνοι της Κωνσταντινούπολης, ἤθεσιν ἐντεθραμμένοι Ῥωμαῖκοῖς, πέφτουν θύματα της μανίας του χυδαῖζοντος στίφους τῆς πόλεως, που γκρεμίζει τα παραθαλάσσια σπίτια τους. Στο μεταξύ χρονικό διάστημα η Αμάλφη ως υποτελής του νορμανδού βασιλιά Ρογήρου Β΄ της Σικελίας (1130-1154) βρέθηκε εμπόλεμη με τις ανερχόμενες ναυτικές δυνάμεις Πίζα και Γένοβα, σύμμαχος του γερμανού αυτοκράτορα Λοθάριου Γ΄ von Supplinburg (1125-1138). Δύο απανωτές φορές, το 1135 και το 1137 κυριεύθηκε η Αμάλφη, τη δεύτερη φορά φαίνεται ότι καταστράφηκε τελείως και τα πλοία της πυρπολήθηκαν από τους Πιζάνους και τους Γενοβέζους μέσα στο λιμάνι και, από την καταστροφή αυτή, η άλλοτε κυρίαρχη πόλη της Τυρρηνικής θάλασσας, δεν μπόρεσε να ανορθωθεί ποτέ πια ως ναυτική δύναμη. Ένα σώμα Αμαλφιτανών πολέμησε γενναία στην κατάληψη του Αγίου Ιωάννη της Άκρας (αρχαίας Πτολεμαΐδας) κατά την Τρίτη Σταυ-

62. HOFMEISTER, «Amalfi», σελ. 125.

63. LEWIS, *Naval Power*, σελ. 233. CITARELLA, «The Relations of Amalfi», σελ. 311, σημ. 91.

64. ANNA ΚΟΜΝΗΝΗ, ΣΤ΄, 5, 10, σελ. 178-179.

65. HEYD, *Commerce*, I, σελ. 262, σημ. 2.

66. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, έκδ. J. L. VAN DIETEN [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975, σελ. 552.

ροφορία⁶⁷, ενώ λείψανα της παροικίας τους στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να επέζησαν ως το τέλος περίπου της λατινικής κατοχής. Κάποια πλοία από την Αμάλφη φέρονται να λεηλατούνται από τους Βενετούς σε ελληνικά νερά το 1320/1321⁶⁸. Κατά μια παράδοση σύμπτωση, το 1844 βρέθηκε στη Βιέννη ο λεγόμενος Αμαλφιτανός πίνακας (*Tavola Amalfitana*), μια χειρόγραφη συλλογή ναυτικών νόμων που συντάχθηκε, όπως φαίνεται το 1131, δηλαδή ελάχιστα χρόνια πριν από την τελική καταστροφή της πόλης και από το οποίο σώζονται 64 παράγραφοι γραμμένες στη λατινική και την ιταλική γλώσσα που μιλιόταν τότε. Βασισμένο στη νομοθεσία των Πανδεκτών (*Digesta*) και στον λεγόμενο *Νόμο Ροδίων Ναυτικό*, ο Αμαλφιτανός πίνακας που αποτέλεσε τη βασική και μόνη έγκυρη ναυτική νομοθεσία στη Μεσόγειο ως τα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα, όπως φαίνεται, εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Νεάπολη, μόλις ένα χρόνο μετά την ανακάλυψή του, το 1845.

Έτσι, οι προσφορές της Αμάλφης στον ευρωπαϊκό πολιτισμό καλύπτονται και από την αχλύ του θρύλου. Στην Αμάλφη κατασκευάστηκαν και λειτούργησαν για πρώτη φορά οι ναυτικές πυξίδες με ανεμολόγια στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα (1302), από μια θρυλική μορφή, τον Flavio Gioia. Το ανεμολόγιο ανήκει σε έναν άλλο Φλάβιο, το Flavio Biondo. Τότε θεσπίστηκε ο Βορράς να σημειώνεται με το άνθος του κρίνου, έμβλημα του γαλλικού βασιλικού οίκου που κατείχε τότε τη Νεάπολη (Κάρολος Β΄ και Δ΄ 1294-1328) και ολόκληρη την Καμπανία. Δεν χρειάζεται να επιμείνει κανείς στην προσφορά της πυξίδας στη βελτίωση τη ζωής της ανθρωπότητας. Λίγοι όμως ξέρουν την προέλευσή της, όπως λέει το μεταγενέστερο γνωμικό: *prima dedit nautis usum magnetis Amalphis*.

Το 1345, μια τρομερή καταιγίδα χτύπησε την πόλη. Τότε καταστράφηκαν τελείως οι μεγάλοι λιμενοβραχίονες του παλιού λιμανιού της, που υπολογίζεται ότι ήταν τριπλάσιο από το σημερινό. Η Αμάλφη έμεινε ζωντανή στις μνήμες από τους μακρόβιους και σεβαστούς ναυτικούς νόμους της, μετά την ανακάλυψη των οποίων, το δέκατο ένατο αιώνα, ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο η ιδέα για τη συμβολή της στην εμπορική, πολεμική και, γενικά, την οικονομική και πολιτιστική ιστορία της Ιταλίας και της Ευρώπης. Η Αμάλφη βρήκε τη θέση της στο κέντρο της ιταλικής ναυτικής σημαίας μαζί με τις άλλες, τις μεταγενέστερες

67. HEYD, *Commerce*, I, σελ. 314.

68. HEYD, *ό.π.*, I, σελ. 475.

ναυτικές δημοκρατίες, την Πίζα, τη Γένοβα και τη Βενετία, και το κέντρο αυτό της ναυτικής σημαίας της Ιταλίας αποτελεί και τον επισείοντα που κυματίζει στην πλώρη όλων των ιταλικών πολεμικών πλοίων. Ο Αμαλφιτάνος Φλάβιος Τζόγια που θεωρείται εφευρέτης της πυξίδας τιμήθηκε με ένα άγαλμα στην πατρίδα του το 1902 και δόθηκε το όνομά του σε ένα εκπαιδευτικό σκάφος για τους μαθητές της Ιταλικής Ναυτικής Ακαδημίας στο Λιβόρνο. Ο πολύς Carlo Manfroni, στο έργο του *Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche all trattato di Ninfeo*, Λιβόρνο 1899, τόνισε τη βαρύτητα της προσφοράς της Αμάλφης ως ναυτικής δύναμης της Χριστιανοσύνης κατά το Μεσαίωνα και το ίδιο πράττουν, έστω και επεισοδιακά εξαιτίας των λίγων πληροφοριών που διαθέτουμε, και όλοι οι μετέπειτα ιστορικοί του Μεσαίωνα. Το ιταλικό ναυτικό δίνει τα ονόματα των πάλαι ποτέ ανταγωνιστριών ναυτικών δυνάμεων Πίζας και Αμάλφης σε δύο συνήθως δίδυμα (όμοια σε εμφάνιση και βασικά χαρακτηριστικά) γρήγορα καταδρομικά, όπως αυτά που, μαζί με το επίσης αδελφό πλοίο «San Giorgio», ναυπηγούνταν το 1908/1909 στα Cantieri Navali Ansaldo του Λιβόρνο. Θεωρώντας ότι δυο καταδρομικά αυτής της κλάσης ήταν αρκετά για το στόλο της, η ιταλική κυβέρνηση πούλησε το τότε ναυπηγούμενο κομφό καταδρομικό «Amalfi» στην ελληνική κυβέρνηση, και μετονόμασε το τρίτο πλοίο «San Giorgio» σε «Amalfi» για να έχει τα ονόματα Πίζας και Αμάλφης σε δίδυμα πλοία. Το αρχικό θωρακισμένο ταχύ καταδρομικό «Amalfi» που πουλήθηκε το 1909 στην Ελλάδα υπάρχει ακόμα και σήμερα. Είναι το «Γεώργιος Αβέρωφ» που ναυλοχεί στο Φάληρο, ως μουσείο της ελληνικής ναυτικής ιστορίας, αλλά και δείγμα της πάντα αριστοτεχνικής ιταλικής ναυπηγικής. Η ναυτική Αμάλφη υπήρξε η πρώτη ναυτική δύναμη της Ιταλίας που συνδέθηκε με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και το ναυπηγημένο στην Ιταλία πολεμικό «Αμάλφη» συνδέθηκε άρρηχτα με τη ναυτική ιστορία του Νεοελληνικού κράτους.

Η ΠΙΖΑ ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η ΠΙΖΑ, ΜΙΑ ΠΟΛΗ ΓΝΩΣΤΗ ΣΗΜΕΡΑ χάρη στα μεσαιωνικά της μνημεία και ιδιαίτερα για τον «κεκλιμένο πύργο» της, ιδρύθηκε στην αρχαιότητα από κατοίκους της ελληνικής πόλης Πίσας της Ηλείας, όταν, σύμφωνα με την παράδοση, επέστρεψαν από τον πόλεμο της Τροίας. Συγκαταλέγεται ανάμεσα τις 12 πόλεις της αρχαίας Ετρουρίας και το 180 π.Χ. ήταν ρωμαϊκή αποικία. Υπήρξε μια από τις πιο αρχαίες πόλεις της Τοσκάνης. Το 89 π.Χ. εθεωρείτο ήδη πόλη, ενώ στις αρχές του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα αποτελούσε επισκοπική έδρα. Το λιμάνι που έλεγχε η Πίζα ήταν το μοναδικό στην κεντροδυτική ακτή της ιταλικής χερσονήσου ανάμεσα στη Γένοβα, όταν ακόμη ήταν ένα απλό χωριό, και την Όστια της Ρώμης. Το λιμάνι αυτό αποτελούσε, χάρη και στον ποταμό Άρνο, τη μοναδική έξοδο προς τη θάλασσα ολόκληρης της Τοσκάνης, η οποία μπορούσε από εδώ να συνδεθεί με τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες και βέβαια με τα γειτονικά νησιά της Κορσικής και της Σαρδηνίας.

Η ευρύτερη περιοχή της Πίζας ήταν πολύ πλούσια σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, καθώς και σε πρώτες ύλες, γεγονός που βοήθησε καθοριστικά πρώτα στην ανάπτυξη της ίδιας της πόλης και στη συνέχεια του εμπορίου και της βιοτεχνίας της.

Η σπουδαία αυτή φυσική θέση δεν ήταν ωστόσο άμοιρη σοβαρών προβλημάτων. Τα κυριότερα από αυτά ήταν η απομάκρυνση της πόλης από τη θάλασσα λόγω των σημαντικών αποθέσεων του Άρνου που εκβάλλει εκεί (από τα δέκα χλμ κατά τα ρωμαϊκά χρόνια στα 20 περίπου σήμερα) με συνέπεια, εκτός των άλλων, και τη μείωση του βάθους του λιμανιού της. Ταυτόχρονα, η αύξηση της ελώδους επιφάνειας προξενούσε συχνές πλημμύρες, αλλά και σοβαρές ενδημικές ασθένειες. Η ανοιχτή ακτή, τέλος, ήταν ευάλωτη στις πειρατικές επιδρομές.

Όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα συνετέλεσαν τόσο στην άνθηση της πόλης όσο και στο μαρασμό της, στην ανάδειξή της δηλαδή σε ένα σημαντικότερο εμπορικό και ναυτικό κέντρο της

Μεσογείου κατά τον 12^ο αι., και στην πλήρη παρακμή της από το 15^ο αιώνα και εξής.

Κατά το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. κατακτήθηκε από τους Λογγοβάρδους, ο αριθμός των οποίων ήταν μικρός με αποτέλεσμα να αφομοιωθούν σταδιακά από τους ντόπιους. Το λιμάνι της ήδη από τους πρώτους αιώνες του Μεσαίωνα υπήρξε σταθμός για τους προσκυνητές που έρχονταν από το βορρά μέσω Μασσαλίας ή Γένοβας και κατευθύνονταν προς τη Ρώμη, ενώ αντίστροφα είναι γνωστό ότι κατά τον 8^ο αι. σύριοι έμποροι σταματούσαν εκεί κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους προς τη Δύση. Κατά τον 8^ο και 9^ο αι. ο στόλος της αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της χριστιανικής δύναμης που μαχόταν εναντίον της εξάπλωσης των Σαρακηνών. Στα μέσα περίπου του 10^{ου} αι. ο γνωστός μας Λιουτπράνδος, μετέπειτα επίσκοπος Κρεμόνας, αποκαλεί την Πίζα και το λιμάνι της (Porto Pisano) ως *Tusciae provinciae caput* (κεφαλή της επαρχίας της Τοσκάνης).

Ο 11^{ος} αι. σηματοδοτεί για την Πίζα την εδραίωσή της ως ισχυρής ανεξάρτητης πόλης με πολιτική σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη. Στις αρχές του αιώνα η Πίζα βρισκόταν ακόμη κλεισμένη στα ρωμαϊκά της τείχη και αποτελούσε το κέντρο μιας παράκτιας επικράτειας, στην οποία ανήκε και το νησί Έλβα, με περιορισμένη ενδοχώρα. Αν και με το βλέμμα στραμμένο στη θάλασσα, η δύναμη της Πίζας βασιζόταν αρχικά στις μεγάλες γαιοκτησίες. Ο επίσκοπός της υπαγόταν κατευθείαν στην Αγία Έδρα, όπως και οι υπόλοιποι επίσκοποι της Τοσκάνης. Ο ανώτατος διοικητής της πόλης έφερε τον τίτλο του visconte (υποκόμη) και η εξουσία του ήταν κληρονομική. Ήταν εκπρόσωπος των μαρκησίων της Τοσκάνης, πρωτεύουσα της οποίας εκείνη την εποχή ήταν η Λούκκα.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αι. (και αφού η πόλη είχε δεχτεί τις επιθέσεις Σαρακηνών το 1004 και το 1011) η συμμετοχή της Πίζας στον αγώνα εναντίον της εξάπλωσης των Αράβων, συχνά και με τη συνεργασία της Γένοβας, της απέφερε σημαντικά κέρδη, μεταξύ των οποίων την εμπορική ηγεμονία στο νησί της Σαρδηνίας (από το 1015-1016 κ.ε.). Το 1063 και ενώ οι Νορμανδοί του Ροβέρτου Γυισκάρδου προσπαθούσαν να καταλάβουν τη Σικελία, οι Πιζάνοι, που είχαν προστρέξει για βοήθεια, επιτέθηκαν μόνοι τους στο Παλέρμο, νίκησαν τους Άραβες και αποκόμισαν σπουδαία λεία. Την ίδια χρονιά, και με τα κέρδη από την επιχείρηση στο Παλέρμο, θεμελίωσαν έναν νέο καθεδρικό ναό, καθιερώνοντας ταυτόχρονα ως προστάτιδα της πόλης την Παναγία, έναν προστάτη αντάξιο των φιλοδοξιών της πόλης. Η λευκή σημαία με την

εικόνα της Παναγίας θα κυματίζε πλέον στα πλοία του στόλου της. Η ανέγερση του καθεδρικού ναού έξω από τα ρωμαϊκά τείχη συνεχίστηκε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 12^{ου} αι. και φέρει επιγραφές που υπενθυμίζουν τη νίκη του στόλου της Πίζας εναντίον των Αράβων.

Κατά το δεύτερο μισό του 11^{ου} αι., και έχοντας πλέον εξουδετερωθεί η Αμάλφη (1073, κατάληψη από το Ροβέρτο Γουισκάρδο), ο ανταγωνισμός μεταφέρθηκε ανάμεσα στην Πίζα και τη γειτονική Γένοβα, όσον αφορά το θαλάσσιο μέτωπο, και ανάμεσα στην Πίζα και τη Λούκκα όσον αφορά το ηπειρωτικό μέτωπο. Όμως, παρά τη γενουατική πίεση οι Πιζάνοι κατάφεραν να αναπτύξουν το εμπόριό τους στη δυτική Μεσόγειο. Στα τέλη του 11^{ου} αι. ο πάπας σε αναγνώριση της προσφοράς της Πίζας στον αγώνα εναντίον των μουσουλμάνων παραχώρησε στην Εκκλησία της Πίζας, η οποία έγινε αρχιεπισκοπή, την Κορσική. Η πνευματική ηγεμονία στο νησί ώθησε ταυτόχρονα και τις οικονομικές σχέσεις.

Η ενδυνάμωση της Πίζας στον οικονομικό τομέα κατά τον 11^ο αι. στηρίχτηκε στη θάλασσα, όπως ακριβώς συνέβη στην Αμάλφη ή τη Βενετία. Γαιοκτήμονες με σημαντική περιουσία άρχισαν σταδιακά να επενδύουν στο θαλάσσιο εμπόριο. Δημιουργήθηκαν έτσι δύο σημαντικά κοινωνικά στρώματα, που καθόρισαν καίριους τομείς της ζωής της Πίζας, τα στρώματα των εφοπλιστών και των εμπόρων. Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 11^{ου} αι. μορφοποιήθηκαν και νέοι θεσμοί εξουσίας. Επρόκειτο για τους *consoli*, οι οποίοι εκλέγονταν από το *Colloquium civitatis*, τη συνέλευση δηλαδή των πολιτών της Πίζας. Οι *consoli* προέρχονταν από τους εμπόρους και τους εφοπλιστές, οι οποίοι χωρίς δυσκολίες βρέθηκαν πλάι στους εκπροσώπους της παλιάς εξουσίας, θέτοντας τις βάσεις για την εξέλιξη της Πίζας σε Δήμο (*comune*), σε αυτοδιοικούμενη δηλαδή πόλη. Ο εκπρόσωπος της παλιάς εξουσίας, δηλαδή ο *visconte*, μετατράπηκε έτσι σε πρώτο μεταξύ ίσων.

Μια άλλη συνεργασία, εκείνη της αρχιεπισκοπής με τους εμπόρους και τους εφοπλιστές, ωφέλησε σημαντικά τα χρόνια εκείνα την Πίζα. Αποτέλεσμα της συνεργασίας αυτής υπήρξε η συμμετοχή 120 πλοίων της στην πρώτη σταυροφορία, με επικεφαλής τον ίδιο τον αρχιεπίσκοπο. Οι Πιζάνοι κατάφεραν να εξασφαλίσουν γη στη Λαοδίκεια και θέσεις στη Γιάφα, ενώ ο αρχιεπίσκοπός τους εκλέχτηκε πατριάρχης Ιεροσολύμων (1100). Στη διάρκεια της ίδιας σταυροφορίας μέρος του στόλου δέχτηκε επίθεση στη Ρόδο από το βενετικό στόλο, ο οποίος είχε αρχίσει πλέον να διακρίνει ανταγωνιστές στο εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου. Σε εκείνα ακριβώς τα χρόνια βρίσκονται οι ρίζες της ιστορίας της

Πίζας και του θαλάσσιου εμπορίου της στην ανατολική Μεσόγειο και στο πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ιστορία που θα εξελιχτεί κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα.

Στην αυγή του 12^{ου} αι. η Πίζα ήταν πλέον μια πόλη που εκτεινόταν σε μεγάλη έκταση. Ο πληθυσμός της, που υπολογίζεται στις 12 - 15.000 κατοίκους, είχε βγει έξω από τα αρχαία της τείχη, όπου βρίσκονταν ήδη πολλά μοναστήρια, αλλά και ο ημιτελής ακόμη καθεδρικός ναός, αφιερωμένος, όπως αναφέρθηκε στην προστάτιδα Παναγία, σύμβολο της ενότητας, του πλούτου και της ελευθερίας της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι με το χρυσόβουλλο του 1111 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός παραχώρησε, εκτός των άλλων, 400 υπέρπυρα και δύο υφάσματα κάθε χρόνο στον καθεδρικό ναό, ενώ οι ίδιοι οι Πιζάνοι αφιέρωσαν για την ολοκλήρωση του ναού όλα τα εισοδήματα από την παροικία τους στην Κωνσταντινούπολη. Ο πλούτος της πόλης προερχόταν πλέον από τα πλοία και το εμπόριο, καθώς και από το λιμάνι της που βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη. Η εμπορική της δραστηριότητα εξαπλωνόταν από την Κορσική έως τη Σικελία και τις αφρικανικές ακτές, μέχρι τη Συρία και την Κωνσταντινούπολη. Στα χρόνια του 12^{ου} αι. που ακολούθησαν η Πίζα έφθασε στο απόγειό της.

Η ανάληψη, κατά το μεγαλύτερο μέρος, από το στόλο της Πίζας της σταυροφορίας εναντίον των μουσουλμάνων στις Βαλεαρίδες νήσους (1113), παρά τα προσωρινά θετικά της αποτελέσματα, επιβεβαίωσε την πολιτική και οικονομική της πρωτοκαθεδρία στη δυτική Μεσόγειο. Ταυτόχρονα όμως άρχιζε και ο πραγματικός αγώνας με τις ανταγωνίστριες πόλεις στην περιοχή, τη Γένοβα και τη Λούκκα.

Η ευρωστία της πόλης κατά την πρώτη 30ετία του 12^{ου} αι. οφείλεται στις υπεράκτιες αποικίες της και στην ευνοϊκή της θέση τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική Μεσόγειο, αλλά ακόμη και στο εσωτερικό της Ιταλίας. Η εμπορική δραστηριότητα αφορούσε στην εισαγωγή προϊόντων από την Ανατολή και την εξαγωγή των πλούσιων προϊόντων της περιοχής της. Το εμπόριό της διευκολύνθηκε ακόμη περισσότερο, όταν το 1139 ο αυτοκράτορας Κορράδος Γ' (1138-1152) της παραχώρησε το δικαίωμα να κόψει νόμισμα, το οποίο κυκλοφόρησε στη συνέχεια σε όλη την Ιταλία. Σιγά σιγά μάλιστα επικράτησε στη Φλωρεντία και σε ολόκληρη την κεντρική Ιταλία έναντι εκείνου της Λούκκα.

Το κύριο βάρος της εμπορικής δραστηριότητας έπεφτε πλέον στο Porto Pisano, το λιμάνι δηλαδή της Πίζας, το οποίο βρισκόταν λίγο βορειότερα της ακτής του Λιβόρνου. Οι εκβολές του Άρνου, οι οποίες στα

μέσα του 12^{ου} αι. φιλοξενούσαν ακόμη ένα μέρος του στόλου της Πίζας, σιγά σιγά εγκαταλείφθηκαν. Η οργάνωση και η συντήρηση ενός λιμανιού που δεν βρισκόταν στην ίδια την πόλη, αλλά αρκετά χιλιόμετρα πιο μακριά, αποτελούσε ένα σημαντικό πρόβλημα. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται και η ιδιαιτερότητα της Πίζας, δηλαδή μιας παραποτάμιας πόλης, κτισμένης στο εσωτερικό, αλλά στραμμένης προς τη θάλασσα. Από την ενδοχώρα αντλούσε τα μέσα για την ύπαρξή της, το ανθρώπινο δυναμικό, τη δυνατότητα επαφής με το πνευματικό και καλλιτεχνικό περιβάλλον της κεντρικής Ιταλίας· από τη θάλασσα απέρρεαν τα αγαθά του μεγάλου εμπορίου και της ναυσιπλοΐας, της ανταλλαγής εμπορευμάτων και ιδεών από όλο τον κόσμο. Ο συνδυασμός των δύο αυτών κατευθύνσεων, της θάλασσας δηλαδή και της ξηράς, μπορούσε να προσφέρει στην Πίζα εξαιρετική δύναμη, έκρυβε όμως ταυτόχρονα και πολλές παγίδες. Από τη στιγμή που στις αρχές του 12^{ου} αι. επιβλήθηκε ως μεγάλη δύναμη ήταν υποχρεωμένη να αντιμάχεται τους γείτονές της στο εσωτερικό της Ιταλίας, αλλά και τις άλλες ανταγωνίστριες ναυτικές πόλεις στην ανατολική κυρίως Μεσόγειο, εξαντλώντας έτσι τις δυνάμεις της.

Στο θαλάσσιο μέτωπο η διαμάχη με τη Γένοβα εντάχθηκε στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αι., στη διάρκεια του οποίου επήλθε μετά από συγκρούσεις συμβιβασμός στις περιοχές που διεκδικούσαν οι δύο πόλεις για έλεγχο, όπως η Κορσική ή η ιταλική ακτή. Στο εσωτερικό μέτωπο ο κυριότερος εχθρός παρέμενε η Λούκκα, αλλά από το τέλος του 12^{ου} αι. και κυρίως από τον 13^ο αι. προστέθηκε και η Φλωρεντία. Η δύναμη και η επιβολή της Πίζας κατά τον 12^ο αι. βασίστηκε στη στήριξη του γερμανού αυτοκράτορα.

Κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. αποκρυσταλλώθηκαν και οι θεσμοί της πόλης και άρχισε η κωδικοποίηση των νόμων και ο καθορισμός του πλαισίου υποχρεώσεων και δικαιωμάτων των αξιωματούχων. Οι *consoli*, οι οποίοι όπως είδαμε είχαν εμφανιστεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, έγιναν οι ανώτατοι αξιωματούχοι της πόλης με πολύ σημαντικές δικαιοδοσίες. Προερχόμενοι από την τάξη των εφοπλιστών και των εμπόρων διαχειρίζονταν την πόλη με δυναμισμό και θέληση, όπως ακριβώς και τις επιχειρήσεις τους. Ασχολούνταν με την οργάνωση και τον εξοπλισμό του στόλου, την οργάνωση και την καθοδήγηση του στρατού σε καιρό πολέμου, την τακτοποίηση των οικονομικών, τη διαπραγμάτευση πολιτικών συμμαχιών και οικονομικών συνθηκών. Οι ίδιοι επέλεγαν τους διαδόχους τους, τους άλλους αξιωματούχους της πόλης, τους γερουσιαστές και τους συμβούλους. Στο πλευρό τους

οι *consoli* είχαν το *Consilium credentiae* ή *Senatus*, ένα σώμα με 40 μέλη, στην αρχή έκτακτο, αργότερα όμως μόνιμο με διευρυμένες αρμοδιότητες. Τέλος, το *Parlamentum civitatis*, η γενική δηλαδή συνέλευση των πολιτών, εξέφραζε τις συλλογικές απαιτήσεις και τα παράπονα. Οι πολίτες ωστόσο μπορούσαν να εκφράσουν και μεμονωμένα τα παράπονά τους κατευθείαν στους *consoli* κάθε Κυριακή αμέσως μετά τη λειτουργία. Η συνέλευση των πολιτών δεν είχε εκπρόσωπο και στην πραγματικότητα δεν μπορούσε να παρέμβει στην άσκηση της εξουσίας.

Η δικαστική εξουσία δεν είχε αρχικά ξεκάθαρη και θεσμοθετημένη μορφή. Από το 1162 και εξής, οπότε και ο γερμανός αυτοκράτορας αναγνώρισε το Δήμο της Πίζας, αποφασίστηκε η σύνταξη δύο κωδίκων (*Constitutum Legis*, *Constitutum Usus*) πάνω στους οποίους θα βασιζόταν η άσκηση της δικαιοσύνης. Ορίστηκε επίσης ένας από τους *consoli* (*consul iusticiae*), ο οποίος θα επέβλεπε τη σωστή λειτουργία του δικαστικού συστήματος.

Η αποκρουστάλλωση των πολιτικών και δικαστικών θεσμών οδήγησε σταδιακά στη μείωση της πολιτικής εξουσίας και του παρεμβατικού ρόλου του αρχιεπισκόπου στη διοίκηση της πόλης. Η κρίση εντάθηκε, όταν ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσας (1152-1190) εξέλεξε αντιπάπα (1155). Οι πολιτικές αρχές της Πίζας, που στηρίζονταν πάντα στον αυτοκράτορα, αναγνώρισαν τον αντίπαπα και ήλθαν έτσι σε άμεση σύγκρουση με τον αρχιεπίσκοπο, ο οποίος τελικά εξορίστηκε και τη θέση του κατέλαβε άλλο πρόσωπο αναγνωρισμένο από τον αυτοκράτορα.

Κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. την εξουσία στην Πίζα μονοπωλούσε ένα συγκεκριμένο και αριθμητικά περιορισμένο κοινωνικό στρώμα, από το οποίο προέρχονταν τόσο οι *consoli* όσο και οι επίσκοποι. Το στρώμα ωστόσο αυτό, το οποίο οδήγησε ουσιαστικά την Πίζα στην αυτονομία της, δεν ήταν αυστηρά κλειστό, αλλά σταδιακά διογκωνόταν με την είσοδο νέων οικογενειών. Η δύναμή του πήγαζε στην παράδοση των οικογενειών, στο σύστημα εκλογής και ως ένα βαθμό και στη λαϊκή συναίνεση.

Η οικονομική ανάπτυξη της Πίζας όχι μόνο ώθησε ακόμη περισσότερο τις οικογένειες που είχαν ήδη πλουτίσει, αλλά ενίσχυσε ταυτόχρονα και πολλούς εμπόρους και επαγγελματίες, οργανωμένους σε συντεχνίες, οι οποίοι αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά της οικονομικής ζωής της πόλης.

Η αναγνώριση της Πίζας ως Δήμου και η αποκρουστάλλωση των θεσμών της, η πολιτική και οικονομική δύναμη που απέκτησε, όλα κατά

τη διάρκεια του 12^{ου} αι. και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του, είχαν επιπτώσεις και στη μορφή της ίδιας της πόλης. Ο πληθυσμός της αυξήθηκε και τα προάστια της ενισχύθηκαν.

Στη διάρκεια του ίδιου αιώνα κατασκευάστηκε το μεγαλύτερο μέρος από τα νέα τείχη που περιέκλεισαν, μαζί με εκείνο το τμήμα που ολοκληρώθηκε στη διάρκεια του 13^{ου} αι., όλα τα νέα προάστια και από τις δύο όχθες του Άρνου. Η περιτειχισμένη πόλη καταλάμβανε πλέον συνολική έκταση σχεδόν εξαπλάσια από εκείνη που περιέκλειαν τα τείχη της παλιάς πόλης. Αυτή ήταν και η μεγαλύτερη ανάπτυξη που γνώρισε η Πίζα, η οποία στη συνέχεια παρέμεινε στάσιμη μέχρι και τον 19^ο αιώνα.

Ανάλογη άνθηση παρατηρείται και στις τέχνες, με χαρακτηριστικό δείγμα τον καθεδρικό ναό, ο οποίος καθαγιασθηκε το 1118 χωρίς να έχει ακόμη ολοκληρωθεί και δέχτηκε τελικά τις χάλκινες πύλες του το 1180. Το Βαπτιστήριο θεμελιώθηκε το 1153 και ο περίφημος πύργος της, που λειτούργησε ως καμπαναριό, το 1174. Την ίδια εποχή έγιναν και οι πρώτες σκέψεις για την κατασκευή του Camposanto, ενός κοιμητηρίου δηλαδή όπου θα αναπαύονταν όλα τα σπουδαία πρόσωπα που είχαν προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες για τη δόξα της Πίζας. Για το σκοπό αυτό μάλιστα ο αρχιεπίσκοπος της Πίζας, επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους μετά τη συμμετοχή του ως παπικού λεγάτου στην Δ' σταυροφορία, έφερε μαζί του ένα πλοίο γεμάτο «ιερό χώμα». Το σχέδιο ωστόσο αυτό πραγματοποιήθηκε τελικά ένα αιώνα αργότερα.

Με την αυγή του 13^{ου} αι., τότε που το καμπαναριό (ή ο πύργος όπως είναι γνωστός σήμερα), επάνω στο οποίο θα κυμάτιζε η σημαία της Πίζας και θα συμβόλιζε τη δύναμη της πόλης, άρχισε να κλίνει, η Πίζα εισερχόταν σε μια μακρά περίοδο κρίσης, κατά τη διάρκεια της οποίας όχι μόνο δεν θα παρουσίαζε καμιά πρόοδο, αλλά με μεγάλη δυσκολία θα διατηρούσε τα κεκτημένα έναντι των ανταγωνιστών της που βρίσκονταν σε πλήρη ανάπτυξη.

Από τα τέλη του 12^{ου} αι. είχε αρχίσει να παρατηρείται αλλαγή τόσο στους διοικητικούς θεσμούς, όσο και στα κοινωνικά στρώματα της πόλης. Σε έγγραφο του 1191 εμφανίζεται για πρώτη φορά ο *podestà*, καθώς και άλλοι αξιωματούχοι που θα αποτελούσαν στο εξής τον κορμό της εξουσίας. Από τη χρονιά αυτή και μέχρι το 1284, η ιστορία της πόλης διακρίνεται σε τρεις φάσεις με βάση τον τρόπο διακυβέρνησης: 1. οι *consoli* και ο *podestà* συνυπάρχουν (1191-1218), 2. η περίοδος εξουσίας του *podestà* (1218-1254) και 3. η περίοδος της λαϊκής διακυβέρνησης (1254-1284).

Κατά την πρώτη φάση (1191-1218) συνεχίστηκε η δυναμική που είχε

θεμελιωθεί στο τελευταίο τέταρτο του 12^{ου} αι. Ο πληθυσμός συνέχισε να αυξάνεται και η πόλη να εξαπλώνεται, το πνευματικό και καλλιτεχνικό κλίμα ανθούσε. Το ίδιο και η οικονομική ανάπτυξη. Η Σαρδηνία είχε γίνει (από τη στιγμή που καταλήφθηκε το 1195) σπουδαίο κέντρο του εμπορίου της Πίζας. Το υπερβολικό ενδιαφέρον ωστόσο που έδειξαν για την ανάπτυξη του εμπορίου με τη Σαρδηνία απέβη τελικά εις βάρος της πολιτικής για το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου, τη στιγμή μάλιστα που ενδυναμωνόταν η θέση της Βενετίας στη Ρωμανία. Μετά την Δ' σταυροφορία και την εδραίωση της Βενετίας ως μεγάλης δύναμης στην ανατολική Μεσόγειο η Πίζα αναγκάστηκε να δηλώσει πίστη στη Γαληνοτάτη (1206) έναντι της ουδετερότητάς της προς τη Γένοβα, η οποία αντιπροσώπευε για την Πίζα σημαντικότερο εχθρό απ' ό,τι η Βενετία. Το εμπόριο της Πίζας στράφηκε πλέον προς τα νησιά της δυτικής ακτής της Ιταλίας και προς τις βόρειες ακτές της Αφρικής, και αποδυναμώθηκε τελείως προς την ανατολική Μεσόγειο.

Παρά τις δυσκολίες η Πίζα παρέμεινε πιστή στον αυτοκράτορα Όθωνα Δ' του Μπρούνσβικ (1174-1218) και τον βοήθησε στα σχέδιά του προς τη νότια Ιταλία και την κατάκτηση της Σικελίας ανάμεσα στο 1208 και 1214.

Στο διοικητικό τοπίο, εκτός από τον *podestà*, ο οποίος πλάι στους παλαιότερους *consoli*, ενδυνάμωνε συνεχώς τη θέση του, αναδύθηκαν και εξειδικευμένα διοικητικά σώματα για την καλύτερη άσκηση της εξουσίας, όπως η *curia maris* για τα θέματα του θαλάσσιου εμπορίου, ή αξιωματούχοι, όπως οι *capitanei militum* για το στρατό.

Από τη δεκαετία του 1220 οι *consoli* εξαφανίστηκαν και ανώτατος εκτελεστικός άρχων έμεινε ο *podestà* με ετήσια θητεία. Ως βοήθεια στην άσκηση της εξουσίας είχε το Μικρό και το Μεγάλο Συμβούλιο. Το Μικρό Συμβούλιο ήταν η συνέχεια της παλαιότερης Γερουσίας και εμπλουτίστηκε από νέους σοφούς που αντιπροσώπευαν τις τέσσερις συνοικίες της πόλης. Το Μεγάλο Συμβούλιο είχε επίσης τις ρίζες του στη Γερουσία, αλλά στους κόλπους του περιλάμβανε πλέον περισσότερα κοινωνικά στρώματα της πόλης, από τους γαιοκτήμονες, τους εμπόρους και τους εφοπλιστές μέχρι και τους επαγγελματίες. Η βάση όλων των διοικητικών θεσμών της πόλης παρέμεινε η συνέλευση των πολιτών, οι οποίοι χωρισμένοι στις 4 συνοικίες της πόλης εξέλεγαν τα μέλη που θα τους εκπροσωπούσαν στα συμβούλια.

Τον μεγαλύτερο κίνδυνο για την Πίζα κατά τον 13^ο αι. αντιπροσώπευε η Φλωρεντία, η οποία ενδυναμωνόταν συνεχώς, απλωνόταν λόγω

της αύξησης του πληθυσμού της, είχε ανάγκη των πεδιάδων που παρείχαν τα απαραίτητα δημητριακά, έψαχνε διέξοδο προς τη θάλασσα, ενώ τέλος η αναπτυσσόμενη βιομηχανία υφασμάτων της ανταγωνιζόταν πλέον ισχυρά την αντίστοιχη της Πίζας. Όλες αυτές οι απαιτήσεις της Φλωρεντίας έρχονταν σε ευθεία σύγκρουση με τα συμφέροντα της Πίζας, η οποία την ίδια εποχή αντιμετώπιζε προβλήματα και στη Σαρδηνία, εξαιτίας της ανερχόμενης δύναμης της οικογένειας των Visconti στο νησί. Στα τέλη της τέταρτης δεκαετίας του 13^{ου} αι. μετά από ανοικτή διαμάχη με τους Visconti, η οποία έληξε με συμβιβασμό, η Πίζα έχασε το μεγαλύτερο μέρος της Σαρδηνίας.

Στη διάρκεια του 13^{ου} αι. τα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα της πόλης μεταλλάχθηκαν. Τα παλιά ανώτατα κοινωνικά στρώματα έχασαν την πρωτοκαθεδρία τους, αλλά ενίσχυσαν τη δύναμή τους εισερχόμενα στην λεγόμενη «Τάξη της θάλασσας» (*Ordo Maris*), όπου μαζί με άλλα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αποτέλεσαν κράτος εν κράτει, αφού από τους κόλπους τους προέρχονταν οι περισσότεροι αξιωματούχοι της πόλης και τα μέλη των Συμβουλίων. Η χαμηλότερη τάξη των ευγενών, αυτοί δηλαδή που ασχολούνταν κυρίως με το μεγάλο εμπόριο, στην οποία τάξη είχαν προστεθεί κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. όλες οι μη ευγενείς οικογένειες που είχαν ωστόσο πλούτισει, αποτέλεσαν την «Τάξη των εμπόρων» (*Ordo Mercatorum*). Οι επαγγελματίες τέλος και οι μικροέμποροι αποτέλεσαν έναν τρίτο πόλο οργανωμένοι σε συντεχνίες. Ένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά της περιόδου είναι η δυνατότητα που απέκτησαν οι επαγγελματίες μέσω των συντεχνιών τους να εκλέγουν μέλη τους στο Μεγάλο Συμβούλιο. Με τον τρόπο αυτό ακόμη και τα πιο χαμηλά κοινωνικά στρώματα ή οι νεοαφιχθέντες κάτοικοι της πόλης μπορούσαν να παίξουν κάποιο ρόλο στην πολιτική ζωή της Πίζας.

Κατά την περίοδο αυτή (1218-1254) δεν υπήρξε σημαντική πρόοδος στην εξωτερική πολιτική της Πίζας, ενώ στο εσωτερικό κινδύνεψε σοβαρά η ενότητά της. Κατάφερε ωστόσο να διατηρήσει την υπόστασή της έναντι της Φλωρεντίας και της Λούκκα, ενώ είχε ακόμη και στρατιωτικές επιτυχίες έναντι της Γένοβας. Η οικονομική της ανάπτυξη έμεινε πίσω σε σχέση με την αντίστοιχη της Γένοβας και κυρίως της Φλωρεντίας. Χωρίς πολύ μεγάλες απώλειες η Πίζα πέρασε σιγά σιγά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τις πόλεις της κεντρικής Ιταλίας και του Τυρρηνικού πελάγους. Τα μεγάλα έργα που είχε αναλάβει τον προηγούμενο αιώνα, τα οποία αποδείκνυαν την σπουδαία θέση της, απλά συνεχίστηκαν χωρίς να προγραμματιστούν καινούρια.

Ο θάνατος, το 1250, του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' (1220-1250) υπήρξε καταλύτης για τις πολιτικές ισορροπίες στην Τοσκάνη. Η Πίζα βρισκόταν παραδοσιακά στο πλευρό του αυτοκράτορα και έκλινε προς την παράταξη των Γιβελλίνων. Η εξασθένηση της αυτοκρατορικής δύναμης με τους αδύναμους διαδόχους του Φρειδερίκου Β' ευνόησε τα λαϊκά στρώματα και τις συντεχνίες που τα αντιπροσώπευαν με αποτέλεσμα σταδιακά σε πολλές πόλεις της Τοσκάνης, με πρώτη την ισχυρή πλέον Φλωρεντία, να καταλάβει την εξουσία η παράταξη των Γουέλφων. Η υποστήριξη της μιας ή της άλλης παράταξης είχε να κάνει στην πραγματικότητα με τον ανταγωνισμό των ίδιων των πόλεων μεταξύ τους, παρά με την υποστήριξη του αυτοκράτορα ή του πάπα αντίστοιχα. Έτσι, δημιουργήθηκαν γρήγορα δύο αντίπαλα στρατόπεδα: από τη μια η Φλωρεντία, η Λούκκα και η Γένοβα ως πόλεις Γουέλφων και από την άλλη η Πίζα, η Σιένα και η Πιστόια ως πόλεις Γιβελλίνων. Ο πενταετής πόλεμος (1251-1256) που ξέσπασε βρήκε νικήτριες τις πρώτες. Στη διάρκεια του πολέμου αυτού και κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες η «αριστοκρατική» κυβέρνηση της Πίζας κατέρρευσε και τη θέση της κατέλαβε ένα νέο σύστημα διακυβέρνησης που στηριζόταν στις συντεχνίες των επαγγελματιών. Τα δύο συμβούλια διατηρήθηκαν, αλλά σ' αυτά συμμετείχαν πλέον με ουσιαστικό ρόλο ο Καπιτάνος του Λαού με βοηθούς ένα Συμβούλιο Γερόντων, καθώς και τα ανώτερα μέλη των συντεχνιών. Στην πολιτική τους δόθηκε βάρος στην ενίσχυση των επαγγελματιών και των συντεχνιών τους, ενώ μέσα στο κλίμα αυτό δημιουργήθηκαν νέες συντεχνίες και ενδυναμώθηκαν κάποιες παλαιότερες, όπως η περίφημη συντεχνία των εριουργών, η ανάπτυξη της οποίας έχει θεωρηθεί ως ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα για την ιστορία της Τοσκάνης κατά τον 13^ο αιώνα. Το φορολογικό σύστημα άλλαξε, απαλύνοντας τις διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα της πόλης, αλλά και τις διαφορές ανάμεσα στους κατοίκους της ίδιας της Πίζας και των υποτελών πόλεων της. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των δημοσίων εσόδων και την καλύτερη έτσι αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων της πόλης, όπως το χρόνιο πρόβλημα των πολέμων ή τα δημόσια έργα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την περίοδο αυτή, και συγκεκριμένα το 1278, άρχισε η κατασκευή του Camposanto.

Οι οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν την περίοδο αυτή, η ενίσχυση δηλαδή του εμπορίου και της βιομηχανίας, συνετέλεσαν επίσης και σε μια άλλη σημαντική αλλαγή. Το κοινωνικό στρώμα των γαιοκτη-

μόνων και των αγροτών άρχισε να καταρρέει σταδιακά, η γη να πουλιέται ή να εγκαταλείπεται, τα χρήματα να επενδύονται στο εμπόριο ή τη βιομηχανία και οι αγρότες που εγκατέλειπαν τη γη να απορροφώνται ως εργάτες στη βιομηχανία.

Η εξωτερική πολιτική κατά τη διάρκεια της λαϊκής διακυβέρνησης δεν άλλαξε σε σχέση με την παλαιότερη. Έμεινε πιστή στις αρχές των Γιβελίνων και στάθηκε επίσης αντίπαλος προς τη Γένοβα και τη Φλωρεντία των Γουέλφων. Η περίοδος της λαϊκής διακυβέρνησης έκλεισε με ένα δυσμενές πολεμικό γεγονός που σήμανε και την έναρξη της οριστικής παρακμής της Πίζας. Επρόκειτο για τη μεγάλη ήττα της Πίζας από τη Γένοβα στη ναυμαχία που έλαβε χώρα το 1284 κοντά στο νησί της Μελόρια απέναντι από το Πόρτο Πιζάνο.

Οι απώλειες ήταν μεγάλες όχι τόσο σε πλοία όσο σε ανθρώπους, που είτε σκοτώθηκαν είτε μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι στη Γένοβα. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που ακουγόταν συχνά στην Τοσκάνη εκείνα τα χρόνια: «Αν θέλετε να δείτε Πιζάνους, τότε πρέπει να πάτε στη Γένοβα». Επρόκειτο για ένα πολλαπλό πλήγμα τόσο σε επίπεδο πολιτικό όσο και οικονομικό, αφού η Πίζα δεν είχε πλέον τη δύναμη να αντιμετωπίσει όχι μόνο το θαλάσσιο εμπόριο αλλά και το χερσαίο έναντι της Φλωρεντίας. Ο αγώνας εναντίον της Γένοβας συνεχίστηκε, με αποτέλεσμα η Πίζα να αναγκαστεί να παραχωρήσει μερικά κάστρα της περιοχής της στη Φλωρεντία και τη Λούκκα, έτσι ώστε να κλείσει το χερσαίο μέτωπο. Ωστόσο ο αγώνας ήταν άνισος και τελικά το 1288 αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει και με τη Γένοβα. Πέρα όμως από τις άμεσες επιπτώσεις, τα αποτελέσματα από την ήττα στη Μελόρια είχαν βαθείες και μακροπρόθεσμες επιδράσεις. Ένα από τα κυριότερα προβλήματα που αναδύθηκαν υπήρξε το δημογραφικό, που είχε σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομική ζωή της πόλης. Στο πρόβλημα αυτό είχαν συμβάλει ήδη από παλαιότερα και συνέχισαν να συμβάλουν τα έλη γύρω από την πόλη, τα οποία αποδεκάτιζαν τον πληθυσμό.

Ωστόσο, μια πόλη όπως η Πίζα δεν ήταν δυνατόν να εξαφανιστεί από ένα και μόνο κτύπημα, έστω και σημαντικό. Έτσι η ζωή συνεχίστηκε και κατάφερε προς τα τέλη του 13^{ου} αι. να βρει ξανά την ισορροπία της παρά τα σοβαρότατα προβλήματά της. Κατά την περίοδο που ακολούθησε άρχισε, εκτός των άλλων, να παρατηρείται και πολιτική αλλαγή, που οδήγησε στην μετατροπή της Πίζας σε *signoria*, μια πόλη κράτος δηλαδή με αριστοκρατική διακυβέρνηση.

Η αδυναμία όμως της πόλης ήταν πλέον εμφανής στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Οι άνθρωποι της θάλασσας είχαν αρχίσει να εκλείπουν, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη γειτονική Λιγυρία, και το τεχνητό της λιμάνι, το Porto Pisano, βρισκόταν πλέον σε μια έρημη ζώνη. Στην ενδοχώρα η επικράτεια της Φλωρεντίας ήταν πλέον διπλάσια από εκείνη της Πίζας, ενώ τα υφάσματα της πρώτης πωλούνταν σχεδόν μέχρι έξω από τις πύλες της αντίπαλης πόλης. Η κατάσταση είχε φτάσει πια σε τέτοιο σημείο που η πόλη ήταν μοιρασμένη ανάμεσα σε εκείνους που υποστήριζαν τη συνθηκολόγηση με τη Φλωρεντία και σε εκείνους που απέρριπταν κάθε σχέση με την ανταγωνίστρια πόλη. Η αγωνία ωστόσο και η φθίνουσα πορεία της Πίζας κράτησε ολόκληρο τον 14^ο αι. και ο προβληματισμός, αν θα συνθηκολογούσαν με την αντίπαλη πόλη ή όχι, έληξε, όταν το 1406 η Πίζα καταλήφθηκε από τη Φλωρεντία, αφού πρώτα είχε υποταχθεί οικονομικά. Κατά τον 15^ο αι. η Πίζα αντικαταστάθηκε στις εμπορικές λειτουργίες της δυτικής ακτής της Ιταλίας, χάρη και στην αποδυνάμωση της Γένοβας, από το γειτονικό Λιβόρνο, και κατά τον 16^ο αι. επρόκειτο ουσιαστικά για μια πόλη νεκρή.

Η ιστορία της Πίζας από τα τέλη του 10^{ου} αι. και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι. περικλείει όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αστική ζωή του Μεσαίωνα. Στη διάρκεια των τριών αυτών αιώνων η Πίζα διέτρεξε όλα τα στάδια εξέλιξης μιας αρχαίας πόλης: ανάπτυξη, απόγειο και παρακμή. Πόλη της θάλασσας και της ξηράς ταυτόχρονα, για καλή της τύχη αλλά και ατυχία, απέκτησε δύναμη χάρη στο εμπόριο και τη βιομηχανία, αλλά και φήμη χάρη στην ανάπτυξη της τέχνης και των γραμμάτων. Γνώρισε όλα τα στάδια της πολιτικής εξέλιξης, κατέχοντας ενδοχώρα από την οποία προερχόταν ένα πολυπληθές και ζωντανό στρώμα ευγενών, εξαιρετικά ενεργό στη ζωή της πόλης. Διατήρησε σχέσεις με όλο τον χριστιανικό κόσμο, αλλά και με τις μουσουλμανικές χώρες της Μεσογείου. Έμεινε πιστή στην κλασική παράδοση, την οποία κατείχε σχεδόν από τη γέννησή της.

Η Πίζα κατάφερε να κατασκευάσει σε μια περίοδο δύομισι περίπου αιώνων ένα από τα πιο ονομαστά μνημειακά αρχιτεκτονικά σύνολα, για το οποίο μπορεί να είναι περήφανη μια πόλη. Μετέδωσε στη Δύση το ρωμαϊκό δίκαιο χάρη στον νομικό Burgundio, ο οποίος το είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη, και την αραβική γνώση χάρη στο έργο του Leonardo Fibonacci. Αλλά ακόμη και όταν άρχισε η περίοδος της παρακμής συνέχισε να προσφέρει στα γράμματα χάρη στο Πανεπιστήμιό της που ιδρύθηκε το 1343. Η Πίζα ακόμη και σήμερα αισθάνεται

περήφρανη που στο Πανεπιστήμιό της μορφοποιήθηκαν στα τέλη του 16^{ου} αι. και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αι. οι ιδέες ενός άξιου τέκνου της, του Γαλιλαίου (1564-1642), ο οποίος όχι μόνο προώθησε την ιδέα του ηλιοκεντρικού συστήματος του Κοπέρνικου, αλλά παρατηρώντας, όπως λέγεται, την κίνηση του περίφημου πολυελαίου του καθεδρικού ναού της πόλης του ανέπτυξε τη θεωρία των ταλαντώσεων του εκκρεμούς και τη μέτρηση του χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- O. BANTI, *Breve storia di Pisa*, Πίζα 1989.
- G. CACIAGLI (επιμ.), *Pisa*, Πίζα 1970-1972.
- E. CRISTIANI, *Nobiltà e popolo nel comune di Pisa. Dalle origini del podestariato alla signoria dei Donoratico*, Νεάπολη 1962.
- D. HERLIHY, *Pisa nel Duecento. Vita sociale ed economica di una città italiana nel Medioevo*, Πίζα 1973.
- Y. RENOARD, *Le città italiane dal X al XIV secolo*, τόμ. 1-2, Μιλάνο 1981 (α' έκδοση, Παρίσι 1969).
- M. TANGHERONI, *Politica, commercio, agricoltura a Pisa nel Trecento*, Πίζα 1973.
- C. VIOLANTE, *Economia, società, istituzioni a Pisa nel Medioevo. Saggi e ricerche*, Μπάρι 1980.

PISA E IL MARE NEL MEDIOEVO DAL PRIMO SVILUPPO ALLA DOMINANZA FIORENTINA

NEL PASSAGGIO FRA L'ALTO E IL PIENO MEDIOEVO Pisa si presenta come una delle città egemoni all'interno della regione (prima longobarda e poi carolingia) di Toscana. Dalla antichità romana, nonostante la crisi che ha investito tutte le città dell'Italia romana, ha ereditato istituzioni che funzionano ed una economia ancora attiva.

L'età carolingia vede il deciso sviluppo di Pisa che, governata da un'efficiente amministrazione (fatta di funzionari dotati di un alto tasso di alfabetizzazione in un mondo – anche politico e amministrativo – ancora ampiamente caratterizzato dall'analfabetismo), cresce progressivamente fino a costituire una seria alternativa antagonista nei confronti di Lucca che era stata la capitale del ducato longobardo e, poi, della marca carolingia. Proprio i sovrani carolingi, del resto, contribuiscono ad accrescere l'importanza di Pisa per contrastare il ruolo acquisito da Lucca e dai suoi marchesi che, in qualche caso, presentano le caratteristiche di veri e propri sovrani di questa parte d'Italia.

Nel X secolo, pertanto, Pisa viene promossa a città comitale (cioè dotata di un *comitatus*, il territorio dipendente dalla città stessa). Liutprando di Cremona (che muore nel 972) la definisce *Tusciae provinciae caput*, capitale della provincia di Toscana. Non è la capitale, ma così, ormai, viene percepita, tanto che nel 1073 vi sorge un *palatium regis*.

Contro Lucca, quindi, lo scontro è subito forte e le due città si combattono fin dai primissimi anni del Mille. Ma l'ascesa di Pisa è inarrestabile: domina il fiume e il mare e per questo è una città importante da avere come alleata per chiunque abbia interessi sulla costa del Mar Tirreno. Fra questi soggetti c'è prima di tutto il papa che si appoggia a Pisa per controllare l'amministrazione ecclesiastica delle isole principali. Gregorio VII nel 1077 concede al vescovo di Pisa la dignità di vicario papale per la Corsica e fra il 1091 e il 1092 Pisa viene promossa a sede arcivescovile con la possibilità di controllare una serie di vescovati più piccoli. Negli stessi anni le viene

concesso alla chiesa pisana il controllo della Sardegna (concessione della legazia pontificia sull'isola). Anche gli imperatori sono interessati a sostenere questa città che, con la sua flotta, può dimostrarsi una preziosa base navale per il controllo politico del mare e delle isole. Enrico IV, fra il 1081 e il 1089 le concede una serie di privilegi politici i quali le permettono di affermare il potere cittadino sul litorale tirrenico e su una serie di castelli dell'entroterra.

Pisa, per parte sua, capitalizza bene queste concessioni mantenendosi estranea alla lotta fra il pontefice e l'imperatore e conservandosi su una posizione di equidistanza anche rispetto a tutte le controversie che vedono la chiesa lacerata tra riformatori e conservatori. E' specchio di questo equilibrio anche lo stretto legame che, all'interno del governo cittadino, vede collaborare alle imprese commerciali e a quelle militari un ceto dirigente di origine laica ed una espressione, invece, del mondo ecclesiastico.

Favorita da una collocazione geografica che la fa signora della foce dell'Arno, a stretto contatto con i territori a grano della Maremma e con quelli minerari delle vicine colline, come rileva Herlihy, è tuttavia il mare il campo naturale di espansione della città, avvertito dai pisani come strettamente funzionale alla città stessa. Fra il 1118 e il 1119, Guido da Pisa, nel compilare il suo *Liber de variis historiis* traccia una carta dell'Italia e delle aree vicine collocando la Penisola in funzione delle regioni con le quali Pisa ha relazioni marittime; un concetto che diviene progressivamente più marcato via via che ci si inoltra nel pieno Medioevo. Fra la fine del Millecento e l'inizio del Milleduecento il mare è avvertito come "proprietà" dei pisani: un testo geografico (scoperto da Patrick Gautier Dalché), opera di un laico pisano che lo compila intorno al 1180, parla di «mare nostro Mediterraneo». E non sono solo i pisani a sentirlo così: un testo veneziano del 1100 accusa i pisani di comportarsi sul mare «come se fossero padroni del mondo»; il francescano Salimbene da Parma, nel XIII secolo, definisce il Mar Tirreno «Mare Pisano» e, sempre nello stesso XIII secolo, Brunetto Latini, nel *Tesoretto* colloca Pisa al centro di un mare (detto, ancora una volta, «Mare pisano») che, a sua volta, è il centro di tutto il sistema oceanico medievale (*Così ogni altro mare / che per la terra pare / di traverso e d'intorno / si muove e fa ritorno / in questo mar pisano / ov' è 'l mare Occiano*).

Perfino la vita del più importante santo pisano (quel San Ranieri, vissuto fra il 1117 e il 1160, che sarà patrono della città) ha il mare come epicentro. Nato da una famiglia del ceto medio borghese, Ranieri commercia con la Terrasanta. Poi torna a Pisa, scioglie la società e si fa pellegrino penitente

continuando a viaggiare intorno al mare fino al definitivo ritorno in patria dove entra in un monastero pochi anni prima di morire.

Ma i pisani non sono gli unici a considerare «nostrum» il mare che bagna le loro coste. Il Mar Tirreno non è un lago musulmano, come sosteneva Pirenne, ma la presenza musulmana c'è e si sente. E' proprio contro i musulmani che si indirizza l'azione militare pisana per rendere il Tirreno navigabile per le sue navi. Nel 1016, insieme a Genova, Pisa organizza una spedizione contro il pirata Mughaid e alcuni anni più tardi, nel 1034, sempre insieme a Genova, attacca Bona, in Africa settentrionale. La strategia di colpire il nemico nelle sue basi anziché aspettarlo in mare aperto è una strategia vincente e nel 1087 Pisa partecipa alla spedizione contro il porto africano di al-Mahdiya, un'impresa della quale si impossesserà la letteratura celebrativa cittadina, come dimostra il *Carmen in victoriam Pisanorum* composto da Guido da Pisa. Nel 1092 Pisa organizza una spedizione contro Valenza e Tortosa in mano ai musulmani, con lo scopo di restaurare l'arcivescovato catalano di Tarragona. L'impresa fallisce ma non per questo è meno importante. Con questa azione, infatti, Pisa si propone come la forza militare navale in grado di aiutare, dal mare, la riconquista nella penisola iberica che i regni cristiani vanno da tempo costruendo via terra: in questo senso, la fallita impresa del 1092 è il biglietto da visita della più fortunata (anche se di effetto effimero) impresa delle Baleari di poco posteriore. Nel 1113-1115, una flotta composta della quale fanno parte numerose città (ma non Genova) attacca le isole Baleari e le conquista. Pisa si appropria dell'impresa con epigrafi e testi letterari (più famoso di tutti il *Liber Maiolichinus*, tutti tesi ad avvalorare la spedizione come unicamente pisana e tutti volutamente distratti nei confronti della partecipazione di altre realtà militari. Il potere cristiano sulle isole non si consolida perché di lì a poco i musulmani le riconquistano, ma il prestigio di Pisa sale a livelli molto alti.

I musulmani (i «saraceni» come sono conosciuti nell'Italia dell'epoca) da combattere non sono solo quelli delle coste africane, iberiche o che minacciano le coste sarde e provenzali. Sono anche quelli stabilitisi in Sicilia, un'isola nei confronti della quale Pisa non fa mistero delle sue mire di conquista, considerandola sulla falsariga del rapporto politico costituitosi con la Corsica e con la Sardegna, come sottolinea Giuseppe Petralia. Contro la Sicilia si dispiega una spedizione nel 1005 in risposta al raid compiuto dai saraceni dell'isola contro le coste toscane nel 1004 (l'attacco portato da saraceni di Messina e della Calabria, intorno al quale nel XVI secolo

nacque la leggenda della giovane Kinzica dei Sismondi che avrebbe dato l'allarme salvando la città ed in onore e memoria della quale sarebbe stato intitolato, con il suo nome, un quartiere pisano: quello di Kinzica, appunto, ancora oggi esistente con questa denominazione. Non importa, in questa sede, ricordare che il toponimo non è affatto legato a questo episodio eroico – frutto di fantasia – ma che si tratta di un toponimo longobardo). Ciò che colpisce, è che nell'epigrafe che, a Pisa, ricorda la spedizione, non si parla di musulmani, né di infedeli, né di arabi, né di saraceni ma si usa il termine «siculi», come se fosse già chiara una contrapposizione non fra due fedi ma fra due regioni economiche e militari del Mar Tirreno. Del resto, Pisa dopo aver combattuto i saraceni, nel sud combatte altrettanto decisamente anche i Normanni che pure hanno ri-cristianizzato il meridione ex musulmano. Nel 1126 Pisa stipula un trattato con Amalfi ancora libera, ma, quando la città è ormai stata conquistata dai Normanni, nel 1135 organizza una spedizione navale contro di essa. Così come nel 1137 (insieme all'imperatore Lotario) Pisa conquista Ischia e Sorrento e, successivamente, attacca inutilmente Maiori e, invece con successo, Ravello, Amalfi e Salerno.

Quando l'imperatore Federico I tenta di recuperare all'impero il meridione d'Italia, Pisa è disponibile per ogni tipo di aiuto. Nel 1162, nella guerra tra l'imperatore e i Normanni, appoggia con decisione Federico, ma chiede, in cambio, in caso di successo dell'impresa, la metà delle entrate fiscali di Palermo e Messina; quelle di Napoli e di Salerno e dei rispettivi territori; la cessione di Mazara, Trapani e Gaeta; la possibilità per i mercanti pisani di usare liberamente strade ed edifici in tutto il regno; un terzo del tesoro del re normanno.

In ogni caso, anche se, come si vede, la politica antimusulmana è una politica di espansione, per niente diversa da quella contro i cristianissimi normanni, la contrapposizione ai musulmani è da Pisa ostentata come un elemento caratterizzante della difesa dei valori della Cristianità da parte della città toscana: l'impresa del 1005 è celebrata con una epigrafe; quella delle Baleari con epigrafi e poemi; l'attacco a Palermo viene addirittura promosso dal sentimento civico cittadino come mito fondante dell'identità cristiana di Pisa che, a ricordo dell'impresa, destina una parte del bottino ricavato dalla razzia alla costruzione del nuovo duomo iniziato proprio nel 1064 (consacrato nel 1118), sulla facciata del quale viene apposta un'epigrafe che narra l'impresa in maniera cronachistica («entrati nel porto, dopo aver aperto la catena ivi posta a difesa, si impadroniscono di sei grandi

navi cariche di ogni bene [...]. Lasciato il porto si appressano alla foce del fiume Oreto e toccano terra; rintuzzano l'attacco dei saraceni accorsi, li inseguono fino alle porte facendone strage, piantano le tende e dopo aver devastato tutto intorno riprendono la via del mare e arrivano a Pisa incolumi»).

La politica di espansione porta inevitabilmente Pisa in rotta di collisione con l'antica alleata Genova. Guido da Pisa, celebrando la comune impresa di al-Mahdiya, poteva parlare di un reciproco «amabile amore», ma l'idillio dura poco. Gli interessi delle due città coincidono completamente e fatalmente diventano concorrenziali: entrambe interessate all'isola d'Elba ricca di minerali, alla Corsica, alla Sardegna ricca di pascoli e di miniere d'argento, al rapporto con le coste provenzali e catalane. All'inizio del XII secolo si avvertono i primi contrasti che avranno come scenario il Mar Tirreno e gli stessi insediamenti pisani e genovesi nelle colonie d'Oltremare (si vedano le risse fra genovesi e pisani a Costantinopoli nel 1162 e, successivamente, ad Acri fra il 1256 e il 1258).

Tuttavia, il periodo che va dal XII a metà del XIII secolo è senza dubbio quello di massima espansione della politica commerciale e militare pisana. La città è frequentata da una popolazione cosmopolita e multilingue: Donizone, all'inizio del XII secolo, scrive, disgustato che *Qui pergit Pisas, videt illic monstra marina. / Haec urbs Paganis, Turclis, Libicis quoque Parthis / sordida Chaldei sua lustrant litora tetri* (chi va a Pisa ci vede mostri marini: pagani, turchi, libici, parti e scuri caldei insozzano i suoi lidi) ma questa composita folla è quella che garantisce a Pisa il suo ruolo al centro di un sistema economico che, con termine anacronisticamente attuale, si potrebbe definire un mondo «globalizzato». Insieme ai «mostri» che scandalizzano Donizone, ci sono, inoltre, preziosissimi con la loro attività, gli ebrei. Beniamino di Tudela ne attesta l'importanza dell'insediamento nel 1160, quando gli ebrei, oltre al ruolo di intermediazione commerciale, svolgono anche quello, non meno importante, di intermediazione linguistica e culturale con il mondo musulmano e con i correligionari che vivono nei paesi arabi e nella penisola iberica.

Il controllo del litorale concesso ai pisani da un diploma di Federico I del 1162, addirittura da Portovenere a Civitavecchia, e, soprattutto, garantito in ben più efficaci modi dalle importanti fondazioni monastiche di San Felice a Vada e San Giustiniano di Falesia; dalla costruzione del castello di Piombino e da tutta una rete di castelli in parte ereditati dall'antico marchesato di Tuscia e in parte fatti costruire ex novo dal comune permette a

Pisa di guardare con tranquillità allo sviluppo dei suoi traffici sul mare.

I ritrovamenti ceramici ci dicono che gli scambi commerciali di questo materiale (usato nella quotidianità, ma spesso utilizzato anche come decorazione muraria degli edifici più importanti) sono attivi dall'ultimo quarto del X secolo con la Sicilia, con la Tunisia e con la Spagna.

Alla seconda metà dell'XI secolo risalgono i contatti con il Midi francese, sia sul piano commerciale, sia sul piano religioso, come è attestato dal fatto che l'abbazia di San Vittore di Marsiglia, mentre si afferma in Sardegna, crea anche due suoi insediamenti a Pisa e nel suo territorio. Nel 1115 i reduci pisani che tornano dalla spedizione contro le Baleari seppelliscono i loro morti proprio nell'abbazia marsigliese di San Vittore.

Secondo il cronista normanno Malaterra che racconta la spedizione di al-Mahdiya del 1087, la spedizione avviene per rispondere alle azioni di disturbo fatte dai saraceni nei confronti dei pisani *qui apud Africam negotiando proficiscebantur* (che andavano in Africa a commerciare) così come, anche al tempo della spedizione contro Palermo del 1064, pisani *mercatores ... saepius navali commercio Panormum lucratum venire soliti erant* (erano soliti venire per nave a commerciare a Palermo).

Nel XII secolo sono rilevanti i contatti commerciali pisani con l'Egitto, dove si aprono *fondaci* (magazzini) dei toscani al Cairo e ad Alessandria. E anche dopo che l'Egitto sarà stato conquistato dal Saladino, i rapporti economici resteranno molto stretti.

Tuttavia il grosso degli interessi commerciali pisani sono rivolti verso la Terrasanta e il mondo bizantino.

Nei confronti della Terrasanta l'interesse di Pisa si manifesta già con la prima crociata. Le sue navi arrivano quando Gerusalemme è già da cinque mesi in mano ai cristiani, nel 1099, ma la flotta toscana è guidata dal vescovo pisano Daiberto che riveste la carica di legato papale e che, in questa veste, viene nominato primo patriarca latino di Gerusalemme. Gli interessi commerciali pisani si concentrano soprattutto sul litorale fra Antiochia e Ascalona, e proprio questo fa sì che i destini economici di Pisa siano troppo legati alle sorti politiche del Regno Latino di Gerusalemme e (dopo il 1187 quando Gerusalemme è stata riconquistata dal Saladino) alle sorti di San Giovanni d'Acri.

Nei confronti del mondo bizantino, la strategia di penetrazione commerciale segue quasi la stessa cronologia di quella della Terrasanta e con un esito quasi parallelo. Infatti, nel 1111 Alessio I Comneno concede a Pisa – tramite la crisobulla – una serie di privilegi: doni preziosi e denaro per

la chiesa della città toscana; libertà di commercio, facilitazioni doganali e uno scalo a Costantinopoli per i mercanti di Pisa. L'atto mette fine al periodo di scontro che aveva caratterizzato negli anni immediatamente precedenti i rapporti fra Pisa e l'impero romano, dopo che, durante la crociata del 1099, alcune navi pisane avevano attaccato le isole di Leucade e Cefalonia provocando l'irata reazione di Bisanzio.

A partire da questo inizio di XII secolo, dunque, Bisanzio attira crescenti investimenti economici pisani; Costantinopoli diventa una vera e propria seconda patria per i mercanti di Pisa; filosofi e teologi pisani intervengono nel dibattito religioso e culturale a Bisanzio; modelli architettonici e artistici bizantini vengono studiati, esportati e riprodotti a Pisa anche se gli stili bizantini non erano affatto sconosciuti nella città toscana anche prima di questa data. A metà dell' XI secolo, infatti, l'architetto Busketo, che realizza le architetture del duomo di Pisa, propone una chiesa organizzata intorno alla cupola che riunisce diversi corpi a più navate e che ha un chiaro precedente nella basilica siriana di San Simeone Stilita (oggi Qualat Siman) così come le mura policrome rinviano alle mura teodosiane di Bisanzio e così come, nell'edificio toscano, sono riscontrabili chiare citazioni da Santa Sofia di Costantinopoli (tuttavia, la tipologia dei colonnati rinvia alla moschea di Cordova, a sottolineare l'eclettismo architettonico dei pisani e la loro capacità di assimilare quanto di più elegante si è prodotto, in campo architettonico, nel bacino mediterraneo).

Nella prima metà del Duecento Giovanni da Pian del Carpine incontra un pisano a Kiev, forse uno dei molti occidentali che organizzano la tratta degli schiavi dal territorio di Bisanzio fino a Gerusalemme per rivenderli, su quella piazza, ai Saraceni: una pratica che provoca la sdegnata reazione di Innocenzo IV che la condanna in una lettera del 1246.

Le rotte commerciali pisane passano da Tessalonica e privilegiano l'Egeo occidentale a scapito di quello orientale troppo esposto al rischio delle incursioni dei pirati (la presenza pisana sulla attuale costa turca è scarsa), esattamente come avviene per le rotte dei veneziani che, nel nome della comune inimicizia contro Genova, sono i partner naturali di Pisa.

Eppure, i pisani non sanno approfittare dell'occasione d'oro che si presenta quando i loro alleati veneziani, con la quarta crociata, si impadroniscono di Bisanzio nel 1204 marginalizzando il peso di Genova in questo settore del Mediterraneo. Forse i Pisani pagano una politica di prudenza che li spinge a non rompere mai i rapporti con gli imperatori di Bisanzio anche quando questi sono stati esautorati. Non si spiegherebbe diversamen-

te, altrimenti, il fatto che nel 1261, nel trattato di Ninfeo fra Michele VIII Paleologo e Genova, mirato alla riconquista del trono di Costantinopoli e alla estromissione di Venezia, i pisani vengono posti al riparo da ogni possibile rappresaglia genovese e vengono definiti dall'imperatore stesso *fideles nostri imperii*. Una garanzia che, in ogni caso, non eviterà a Pisa un tracollo e una pesante perdita di peso commerciale nel mondo romano d'oriente. Una perdita di peso alla quale non farà da compensazione l'eccellente rapporto economico con la Cipro dei Lusignano (appoggiati proprio da Pisa nella loro conquista dell'isola contro Corrado di Monferrato) all'interno della quale i pisani dovranno comunque guardarsi dalla ostile concorrenza, ancora una volta, dei genovesi (una rivalità che rischierà nel Duecento di compromettere la stabilità politica dell'isola).

La Pisa del periodo del massimo sviluppo è una città che ha fatto la sua precisa scelta di campo politico. Nel conflitto fra il papa Alessandro III e l'imperatore Federico I, ha abbandonato l'antica equidistanza che aveva caratterizzato le prime fasi della sua storia medievale e si è schierata decisamente con l'imperatore. Così, a metà del XII secolo, si verifica la frattura dell'asse fra laicato e chiesa. Sotto le spinte di una forte immigrazione di nuovi ceti dal contado, mentre la città allarga i suoi spazi e le sue mura, l'antica aristocrazia si allea con i nuovi cittadini e cerca di salvare la propria posizione e i propri privilegi ai danni dell'arcivescovo che viene identificato come il principale centro di resistenza e di conservazione dell'antico regime. Sono questi gli anni nei quali Pisa si dota di due fondamentali strumenti giuridici che, insieme allo statuto del comune, regoleranno a lungo la vita economica della città. A metà del XII secolo il complesso di consuetudini giuridiche accumulato in secoli di contatti con popolazioni e usi diversi e tramandato oralmente trova sistematizzazione scritta nel *Constitutum Usus* che regolamenta il diritto commerciale. Alla fine di quello stesso XII secolo, inoltre, nasce, con i suoi strumenti giuridici, l'*Ordo Maris*, una sovra-corporazione di nobili che gestiscono il commercio marittimo e conservano, in questo modo, i loro privilegi nei confronti della borghesia che sta avanzando (come scriveva Volpe, in polemica con lo Shaube che vedeva in questa istituzione solamente uno strumento di lotta contro la pirateria).

Le nuove famiglie magnatizie, che vengono dalle ricchezze accumulate nel contado, adesso affiancano il comune e lo sostengono nella politica interna, nella politica economica e nell'affermazione degli interessi pisani in Sardegna: Visconti, da Capraia, Donoratico e altri lignaggi sono tutte

famiglie che costituiscono gli elementi fondamentali del controllo dell'isola (non diversamente da quanto avviene anche per Genova che attua una identica politica nella stessa isola, basata sul supporto di famiglie importanti come i Doria e i Malaspina).

Il periodo di incontrastato dominio ghibellino dura più di un secolo e incomincia a incrinarsi solo quando Pisa si trova ormai circondata da un mare di città guelfe e quando la causa del ghibellinismo filoimperiale in Italia ha ormai subito la disfatta della sconfitta di Benevento e della morte di re Manfredi nel 1266 e la successiva sfortunata avventura di Corradino di Svevia sconfitto a Tagliacozzo, preso prigioniero e ucciso. Nel 1274, Giovanni Visconti giudice pisano di Gallura (in Sardegna) è sospettato insieme a suo suocero – il famoso Ugolino della Gherardesca, di dantesca memoria – di volersi legare a Firenze e al partito guelfo. I guelfi vengono espulsi da Pisa e chiedono aiuto alla lega guelfa che infligge all'esercito ghibellino di Pisa due sconfitte, nel 1275 ad Asciano Pisano e nel 1276 nel Valdarno. I guelfi sono di nuovo ammessi al potere, ma ormai il destino di Pisa nel Mediterraneo è fortemente compromesso.

La conquista di Costantinopoli da parte di Venezia nel 1204 non viene sfruttata come sarebbe stato necessario e la riconquista da parte degli imperatori Paleologi finisce inevitabilmente per marginalizzare la presenza di Pisa in questo settore. Il commercio pisano, pertanto, deve scegliere un nuovo scenario e torna a privilegiare il Mediterraneo occidentale e le coste nord africane piuttosto che la Romania. Inoltre, l'inimicizia con Genova finisce per risultare fatale a Pisa. Fra gli anni Quaranta e Ottanta del Duecento è uno stillicidio di guerre: Pisa vince nel 1241 all'Isola del Giglio; vince la guerra del 1256-1258 combattuta a fianco di Venezia ad Acri; si afferma in Sardegna, ma poi è un continuum di sconfitte. Nel 1282 i genovesi catturano un convoglio di navi pisane e Pisa allestisce una flotta che assale Genova. Le ostilità continuano fino a quando, il 6 agosto 1284, davanti allo scoglio della Meloria i pisani accettano il combattimento pur essendo in palese stato di inferiorità. L'esito è disastroso: trenta galee catturate, circa duemila morti, oltre novemila prigionieri portati a Genova e tenuti in catene per quindici anni. Il trattato di pace è pesantissimo. A Pisa si chiede di cedere Cagliari; i castelli del Logudoro in Sardegna; la fortezza dell'Elba; di distruggere le sue fortificazioni ad Acri; rinunciare ad armare navi; pagare un indennizzo in denaro altissimo. Pisa non ottempera a queste imposizioni e la guerra ricomincia, ma ormai i suoi destini sono segnati da altre vicende. Nel 1291 cade l'ultimo

avamposto crociato e, con esso, anche ogni velleità di egemonia dei Pisani in questo scacchiere. Per parte sua, Giacomo II d'Aragona non fa mistero di voler incorporare sotto la sua corona la città di Pisa già nel primo Trecento. Alfonso d'Aragona, nel 1323, sbarca in Sardegna e, alleandosi con le forse indipendentiste dell'isola rappresentate dal giudicato di Arborea, la conquista in pochi anni. Nel 1325-26 i pisani sono sconfitti ed espulsi da Cagliari e da altre città che vengono completamente svuotate della popolazione pisana (e anche di quella sarda) e ripopolate con famiglie catalano-aragonesi.

Per Pisa si apre, così, un periodo di ridimensionamento e, se si vuole, di vera e propria crisi. Tuttavia non si può analizzare questa fase della storia della città in modo generalizzato. Se è in crisi, Pisa mette in atto ugualmente tutta una serie di correttivi e di ammortizzatori che le permettono di affrontare le difficoltà. Non ritorna ad essere la signora del Mar Tirreno come qualche secolo prima, ma non per questo rinuncia ad avere un peso nella storia politica e in quella economica dell'ultimo scorcio di Medioevo. E' vero, ad esempio, che i pisani sono espulsi da Cagliari come governanti politici. Ma è altrettanto vero che vi fanno presto ritorno come commercianti: Jeronimo Zurita, nella seconda metà del Trecento, scrive che i pisani *quedaron escluidos de los dominios* (furono cacciati dai domini) ma *volvieron como mercaderes* (tornarono come mercanti).

Dopo il 1284 Pisa è costretta a ridimensionare le sue ambizioni, ma ridimensionamento non significa declassamento. All'indomani della sconfitta della Meloria il governo ghibellino cade e l'élite di potere è, adesso, espressione del partito guelfo. Il comune è retto da Ugolino della Gherardesca e da suo nipote Ugolino Visconti ma, nonostante il mare di guelfismo che circonda Pisa, il nuovo regime sopravvive solo quattro anni. Nel 1288 i ghibellini riprendono il potere: Ugolino Visconti è costretto alla fuga e Ugolino della Gherardesca fa la fine immortalata da Dante nella Divina Commedia. La signoria di Ruggeri degli Ubaldini che ora prende il potere si caratterizza per la politica di riorganizzazione militare tesa a rafforzare ed espandere il dominio pisano sulla terraferma. Il meccanismo si ripresenterà nello stesso modo anche per Venezia quando la città non si sentirà più garantita nella sua politica militare ed economica soltanto dal mare e comincerà a conquistare *manu militari* porzioni sempre più grandi di terraferma fino a costruire quello stato regionale che la vedrà, dal Rinascimento, signora di una parte notevole di Italia nord-orientale. Ma Pisa non è Venezia: alle sue spalle ci sono le paludi; dietro le paludi c'è di peggio.

C'è Firenze e la sua potenza territoriale guelfa, filo-papale e filo-angioina. Pisa cerca di contrastarla appoggiando qualsiasi impresa imperiale e ghibellina che le venga offerta. Confida nella restaurazione che si incarna nella figura di Enrico VII, e quando l'imperatore muore, nel 1313, e la sua impresa si dissolve, Pisa cerca di raccoglierne l'eredità e di trattenere sul suo territorio l'esercito imperiale. Quando anche questa prospettiva si dilegua, nomina capitano della guerra Uguccione della Faggiola e, sotto il suo comando, nel 1314 riesce a conquistare l'eterna rivale: la guelfa Lucca. Anzi, l'anno successivo a Montecatini, le truppe ghibelline di Uguccione infliggono una pesante sconfitta alla coalizione guelfa. Per un po' sembra che le sorti del ghibellinismo rinverdiscono sulle sponde del Mar Tirreno: Lucca passa dalla signoria ghibellina del pisano Uguccione a quella, sempre ghibellina, del lucchese Castruccio Castracani; nel 1317 Pisa si dà in signoria alla famiglia dei Donoratico e, fra gli anni Trenta e Quaranta, continua la sua politica di aggressione alla terraferma che la porta a scontrarsi con i Malspina per la Lunigiana, con Volterra per la Valdera e con Siena per Massa Marittima. Nel 1342 si impadronisce di nuovo di Lucca, ma nel 1364 subisce una dura sconfitta da Firenze, nonostante che le armate pisane siano guidate da un giovane Giovanni Acuto non ancora diventato il mito invincibile che sarebbe poi stato fino alla fine del Trecento sotto altri committenti. Nel 1369, grazie all'intercessione dell'imperatore Carlo IV di Boemia, Lucca torna libera e Pisa comincia sempre di più a sentire sul collo il fiato guelfo di Firenze.

Eppure, nonostante le alterne fortune militari e politiche; nonostante i contrasti di partito interni, la città mantiene (come dimostrano gli studi di Emilio Cristiani) una sostanziale coesione interna che la aiuta a far fronte al ridimensionamento politico e a quello economico. Pisa, insomma, continua a sentirsi forte e stabile, come dimostra indicativamente la decisione di dotarsi di uno *studium generale* (l'università) nel 1343: una impresa che una città debole o impoverita non potrebbe assolutamente permettersi di affrontare. Del resto, le famiglie che, nel corso del Trecento, si susseguono nella signoria cittadina sono tutte popolane, non nobili; si sono affermate tramite i traffici e la mercatura e continuano a sostenere le attività che le hanno arricchite e fatte potenti. I pisani continuano a commerciare, e lo fanno arrivando perfino più lontano rispetto a dove erano arrivati nel periodo più positivo. All'inizio del Trecento l'atlante di Pietro Visconte ricorda un Porto Pisano sulle rive del Mar d'Azov (oggi si chiama Siniawka); un pisano, Zolo Pisano, viene nominato governatore di una provincia

della Mongolia dal khan Gazano; gli ebrei cittadini continuano a garantire contatti anche commerciali con la Sardegna, la Catalogna, Marsiglia, il Portogallo, Barcellona e Corfù.

La situazione di Pisa precipita però alla fine del Trecento. Nel 1399 il signore della città Gherardo d'Appiano cede il potere a Gian Galeazzo Visconti e si ritira a Piombino. Nel 1402, alla morte del Visconti, Pisa passa sotto la signoria di Gabriel Maria, figlio naturale di Gian Galeazzo Visconti, al quale si ribella nel 1406. La ribellione è schiacciata grazie all'intervento di Firenze che si insignorisce, alla fine, della città che per secoli aveva sognato di sottomettere. Molti imprenditori pisani prendono la via dell'esilio e si trasferiscono in Sicilia; quando verrà completata la conquista aragonese di quest'isola – nel 1442 – essi si troveranno nella privilegiata posizione di banchieri di stato della corona, un ruolo, altrove, rivestito dai fiorentini.

Per Pisa l'inizio della dominazione fiorentina è duro: spogliati dei loro poteri politici e militari, i pisani si vedono scivolare via di mano anche quel che era rimasto della potenza economica: Firenze è una città cannibale e tutto si concentra sulla dominante, anche – dal 1439 – quei diritti che Pisa aveva ancora conservato in territorio bizantino e che ora si concentrando nelle mani di imprenditori fiorentini.

Poi, progressivamente, il pugno di ferro dei nuovi padroni della città si allenta; la presenza di mercanti fiorentini rivitalizza un po' l'economia e, nel 1509, Pisa si rassegna alla dominazione. Firenze la ricompensa promuovendola a centro propulsore della marineria del ducato dei Medici, rivitalizzando i suoi cantieri navali, incentrando su Pisa la nuova istituzione militare dei Cavalieri di Santo Stefano che sono il braccio armato sul mare della politica medicea.

Ma è una medaglia che luccica ma che ha poco valore: al di là del prestigio, infatti, gli investimenti adesso prendono un'altra direzione. Sta nascendo la nuova stella di Livorno, e su Livorno si concentra il traffico marittimo da e per la Toscana.

A Pisa restano la memoria della gloria tramontata, la cultura del suo studio prestigioso e il ricordo di quel mare che aveva orgogliosamente dominato e che – quasi per una amara metafora – si sta allontanando sempre di più da lei, con le tonnellate di detriti che ogni anno l'Arno accumula alla sua foce e che spingono sempre di più Pisa verso una dimensione che non aveva mai avuto. Quella di una città soffocata dalla terraferma.

NOTA BIBLIOGRAFICA

La bibliografia relativa alla storia dello sviluppo di Pisa in età medievale è molto vasta. Ci limiteremo, pertanto, a tracciare una sintetica nota sui titoli più rappresentativi.

Per quanto riguarda il ruolo avuto dalle istituzioni nello sviluppo della città, occorre ancora partire dal classico lavoro di GIOACCHINO VOLPE, *Studi sulle istituzioni comunali di Pisa. Città e contado, consoli e podestà. Secoli XII-XIII*, apparso nella prima edizione nel 1902 e poi riedito da Sansoni, Firenze, nel 1970. In epoche successive si sono aggiunti i contributi di GIUSEPPE ROSSI SABATINI, *Pisa al tempo dei Donoratico (1316-1347). Studi sulla crisi costituzionale del comune*, Firenze, Sansoni, 1938; di EMILIO CRISTIANI, *Nobiltà e Popolo nel Comune di Pisa. Dalle origini del podestariato alla Signoria dei Donoratico*, Napoli, Istituto Italiano per gli Studi Storici, 1962; di GIOVANNI TABACCO, *Interpretazioni e ricerche sull'aristocrazia comunale di Pisa*, «Studi medievali», 1962, pp. 707-727 e di GABRIELLA ROSSETTI, *Società e istituzioni nei secoli IX e X: Pisa, Volterra, Populonia*, in *Atti del 5° congresso internazionale di studi sull'alto Medioevo*, Lucca 3-7 ottobre 1971, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1973, pp. 209-338. La stessa studiosa ha curato l'importante miscellanea *Pisa nei secoli XI e XII. Formazione e caratteri di una classe di governo*, Pisa, Pacini, 1979.

Per la storia degli strumenti normativi che regolavano la vita e l'attività di mercanti e imprenditori nella fase dello sviluppo, resta ancora valido il glorioso lavoro di ADOLF SCHAUBE, *Das Konsulat des Meeres in Pisa*, Leipzig 1888, ma è poi indispensabile fare riferimento alle considerazioni di ROBERTO CELLI espresse nella prima parte del suo lavoro *Studi sui sistemi normativi delle democrazie comunali. Secoli XII - XV, I, Pisa, Siena*, Firenze, Sansoni, 1976. Lo studio (che non è proseguito oltre questo primo volume), oltre al valore delle considerazioni dello storico, costituisce anche un utile strumento per orientarsi all'interno delle fonti e della storiografia che a quelle fonti ha fatto riferimento.

Sulla politica pontificia e la penetrazione ecclesiastica pisana in Sardegna e in Corsica si vedano ALBERTO BOSCOLO, *L'Abbazia di San Vittore, Pisa e la Sardegna*, Padova, Cedam, 1958; CINZIO VIOLANTE, *Le concessioni pontificie alla Chiesa di Pisa riguardanti la Corsica alla fine del secolo XI*, «Buletto dell'Istituto storico italiano per il Medioevo», LXXV, 1963, pp. 43-56 e FRANCESCO ARTIZZU, *L'opera di Santa Maria di Pisa e la Sardegna*, Padova, Cedam, 1974.

Per la visione d'insieme della storia pisana in questi secoli resta fondamentale il lavoro di DAVID HERLIHY, *Pisa in the Early Renaissance, a study of urban growth*, Yale University Press, 1958, sia per le notizie che offre, sia per la metodologia che, all'epoca in cui fu scritto, fece scuola, con l'intuizione della indissolubilità della storia urbana da quella del proprio territorio. Su questa scia costituiscono un basilare blocco di acquisizioni gli studi di MARCO TANGHERONI, fra i quali ricorderemo solo, per brevità, *Politica, commercio, agricoltura a Pisa nel Trecento*, n. ed. Pisa, Plus, 2002 (ed. orig. Pisa, Pacini, 1973).

In particolare, sull'espansione della città nel Mediterraneo, si veda GIUSEPPE ROSSI SABATINI, *L'espansione di Pisa nel Mediterraneo fino alla Meloria*, Firenze, Sansoni, 1935 al quale hanno fatto seguito numerosi studi sui contatti fra la città toscana e la Sicilia, la Sardegna e l'Oriente ad opera di numerosi storici. Anche in questo settore segnano tappe importanti i lavori di MARCO TANGHERONI, *La prima espansione di Pisa nel Mediterraneo. Secoli X-XII. Una riflessione su un modello possibile*, in *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, a cura di G. Rossetti e G. Vitolo, Napoli, Liguori, 2000, pp. 3-24, e *Mediterraneo tirrenico. Sardegna, Toscana e Pisa*, Pisa, Pacini, 1992. L'ultimo suo lavoro di rilievo, in questo campo, prima della prematura scomparsa dello studioso, è stata la cura del catalogo della mostra tenutasi a Pisa nel 2003, dal titolo «Pisa e il Mediterraneo» (*Pisa e il Mediterraneo. Uomini, merci, idee dagli Etruschi ai Medici*, a cura di M. Tangheroni, Milano, Skira, 2003), una vera e propria silloge delle più avanzate ricerche, dovute a molteplici autori, sulla storia di Pisa, in generale, e della sua espansione in particolare. Per quanto riguarda il nostro argomento, sono particolarmente preziose, fra le altre schede contenute in questo volume, quelle di PATRICK GAUTIER DALCHÉ, *Pisa e il Mediterraneo nella geografia medievale*, pp. 115-119; CATIA RENZI RIZZO, *Pisa e il mare nell'Alto Medioevo*, pp. 121-125; LAURA GALOPPINI, *Pisa e la Sardegna, un legame millenario*, pp. 209-215; GIUSEPPE PETRALIA, *Pisa e la Sicilia*, pp. 217-221; FRANCO CARDINI, *Pisa, la Terrasanta e il Vicino Oriente*, pp. 223-227; MICHEL BALARD, *Pisa e l'Oriente Bizantino*, pp. 229-233; DAVID ABULAFIA, *Pisa e Maiorca*, pp. 245-249; DAVID IGUAL LUIS, *Pisa, i Pisani e la Corona d'Aragona (XIII-XV secolo)*, pp. 251-255; ENRICA SALVATORI, *Pisa e le città del Midì tra XI e XIII secolo*, pp. 257-261.

Il ruolo degli ebrei a Pisa è ben evidenziato dai numerosi e approfonditi studi in merito di MICHELE LUZZATI, fra i quali ci limiteremo a

segnalare *La casa dell'Ebreo. Saggi sugli Ebrei a Pisa e in Toscana nel Medioevo e nel Rinascimento*, Pisa, Nistri-Lischi, 1985.

Fra i numerosi studi che riguardano la ceramica pisana si segnala, per le sue caratteristiche di sintesi, quello di GRAZIELLA BERTI e LIANA TONGIORGI, *Ceramica pisana. Secoli XIII-XV*, Pisa, Pacini, 1977.

Le considerazioni sul livello di alfabetismo dei funzionari pisani nell'Alto Medioevo sono svolte da ARMANDO PETRUCCI, CLAUDIO ROMEO, *Scriptores in urbibus. Alfabetismo e cultura scritta nell'Italia altomedievale*, Bologna, il Mulino, 1992.

La storia del toponimo Kinzica nella tradizione e nella realtà è ricavabile da MARIA GIOVANNA ARCAMONE, *Chinzica: toponimo pisano di origine longobarda*, «Bollettino storico pisano», XLVII, 1978, pp. 205-246.

Η ΠΙΖΑ ΚΑΙ Η ΘΑΛΑΣΣΑ ΣΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΕΩΣ ΤΗ ΦΛΩΡΕΝΤΙΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ ΣΤΟΝ ΠΛΗΡΗ ΜΕΣΑΙΩΝΑ η Πίζα παρουσιάζεται ως μια από τις ηγεμονεύουσες πόλεις στο εσωτερικό της περιοχής (πρώτα λομβαρδικής κι έπειτα καρολίδειας) της Τουσκίας. Από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, παρά την κρίση που έπληξε όλες τις πόλεις της ρωμαϊκής Ιταλίας, κληρονόμησε θεσμούς που λειτουργούσαν και μια ακόμη δραστήρια οικονομία.

Η Καρολίδεια εποχή γνωρίζει την αποφασιστική εξέλιξη της Πίζας που, κυβερνούμενη από μια ικανή διοίκηση (που αποτελείται από λειτουργούς προικισμένους με ένα υψηλό ποσοστό αλφαριθμητισμού σε έναν κόσμο – πολιτικό και διοικητικό επίσης – που ακόμη χαρακτηρίζεται σε μεγάλη κλίμακα από τον αναλφαριθμητισμό), αυξάνεται σταδιακά έως ότου να αποτελέσει μια σοβαρή ανταγωνιστική εναλλακτική περίπτωση απέναντι στη Λούκκα που ήταν η πρωτεύουσα του λομβαρδικού δουκάτου και έπειτα της καρολίδειας μαρκιωνίας. Οι ίδιοι οι καρολίδες κυρίαρχοι, άλλωστε, συμβάλλουν στο να αυξηθεί η σπουδαιότητα της Πίζας για να αμφισβητηθεί ο ρόλος που είχε αποκτήσει η Λούκκα και οι μαρκήσιοί της που, σε κάποια περίπτωση, παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά πραγματικών κυριάρχων αυτού του μέρους της Ιταλίας.

Στον 10^ο αιώνα, ωστόσο, η Πίζα είχε προαχθεί σε κομητειακή πόλη (δηλαδή προικισμένη με ένα *comitatus*, περιοχή που εξαρτώταν από την ίδια την πόλη). Ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας (που πεθαίνει το 972) τη χαρακτηρίζει *Tusciae provinciae caput*, πρωτεύουσα της επαρχίας της Τουσκίας. Δεν είναι η πρωτεύουσα, αλλά θεωρείται πια ως τέτοια, έτσι που το 1073 ανεγείρεται εκεί ένα *palatium regis*.

Κατά της Λούκκας, κατά συνέπεια, η σύγκρουση είναι αμέσως ισχυρή και οι δύο πόλεις μάχονται από τα πρώτα-πρώτα χρόνια της δεύτερης χιλιετίας. Όμως η άνοδος της Πίζας είναι ασυγκράτητη: είναι κυρίαρχος του ποταμού και της θάλασσας και γι' αυτό είναι μια

σημαντική πόλη ως σύμμαχος για οποιονδήποτε θα έχει ενδιαφέροντα στην ακτή του Τυρρηνικού πελάγους. Ανάμεσα στους ενδιαφερομένους είναι πρώτα απ' όλα ο πάπας ο οποίος στηρίζεται στην Πίζα για να ελέγξει την εκκλησιαστική διοίκηση των κυριότερων νησιών. Ο Γρηγόριος Η' το 1077 παραχωρεί στον επίσκοπο της Πίζας το αξίωμα του παπικού εκπροσώπου (βικαρίου) για την Κορσική και ανάμεσα στο 1091 και στο 1092 η Πίζα προάγεται σε αρχιεπισκοπική έδρα με την πιθανότητα του να ελέγχει μια σειρά μικρότερων επισκοπών. Την ίδια περίοδο παραχωρείται στην Εκκλησία της Πίζας ο έλεγχος της Σαρδηνίας (η παραχώρηση της παπικής εποπτείας του νησιού). Ακόμη και οι αυτοκράτορες ενδιαφέρθηκαν να υποστηρίξουν την πόλη αυτή που, με τον στόλο της, μπορεί να αποδειχθεί μια πολύτιμη ναυτική βάση για τον πολιτικό έλεγχο της θάλασσας και των νησιών. Ο Ερρίκος Δ', ανάμεσα στο 1081 και το 1089 της παραχωρεί μια σειρά πολιτικών προνομίων τα οποία της επιτρέπουν να εδραιώσει την εξουσία της πόλης στα Τυρρηνικά παράλια και σε μια σειρά φρουριών της ενδοχώρας.

Η Πίζα, από την μεριά της, κεφαλαιοποιεί καλά αυτές τις παραχωρήσεις παραμένοντας αμέτοχη στην διαμάχη ανάμεσα στον ποντίφικα και στον αυτοκράτορα και παραμένοντας σε μια θέση ίσων αποστάσεων ακόμη και απέναντι σε όλες τις έριδες που βλέπουν την Εκκλησία κατακερματισμένη ανάμεσα σε αναθεωρητές και συντηρητικούς. Καθρέφτης αυτής της ισορροπίας είναι και ο στενός δεσμός που, στο εσωτερικό της αστικής κυβέρνησης, βλέπει να συνεργάζεται στις εμπορικές και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις μια ιθύνουσα τάξη κοσμικής προέλευσης και μια έκφραση, αντίθετα, του εκκλησιαστικού κόσμου.

Ευνοημένη από μια γεωγραφική θέση που την κάνει κυρία της εκβολής του Άρνου, σε στενή επαφή με τις εκτάσεις σταριού της Μαρέμματος και με τις μεταλλευτικές των κοντινών λόφων, όπως επισημαίνει ο Herlihy, είναι παρ' όλα αυτά η θάλασσα το φυσικό πεδίο επέκτασης της πόλης, που έχει γίνει αντιληπτό από τους Πιζάνους ως αυστηρά λειτουργικό για την ίδια την πόλη. Ανάμεσα στο 1118 και στο 1119, ο Guido da Pisa, συνθέτοντας το έργο του *Liber de variis historiis* χαράζει έναν χάρτη της Ιταλίας και των γειτονικών περιοχών τοποθετώντας τη Χερσόνησο σε συνάρτηση με τις περιοχές με τις οποίες η Πίζα έχει ναυτιλιακές σχέσεις· μια έννοια που αποβαίνει βαθμιαία περισσότερο διακριτή καθώς προχωρούμε στον πλήρη Μεσαίωνα. Ανάμεσα στο τέλος του 12^{ου} και στην αρχή του 13^{ου} αιώνα η θάλασσα γίνεται αντιληπτή ως «ιδιοκτησία» των Πιζάνων: ένα γεωγραφικό κείμενο (που ανακαλύ-

φθηκε από τον Patrick Gautier Dalché), έργο ενός κοσμικού Πιζάνου που το συνθέτει γύρω στο 1180, μιλάει για τη «Μεσόγειο θάλασσά μας». Και δεν είναι μόνον οι Πιζάνοι που το αισθάνονται έτσι: ένα βενετικό κείμενο του 1100 κατηγορεί τους Πιζάνους πως συμπεριφέρονται στην θάλασσα «σαν να ήταν κυρίαρχοι του κόσμου»· ο φραγκισκανός Salimbene da Parma, τον 13^ο αιώνα, χαρακτηρίζει το Τυρρηνικό πέλαγος «Πιζανική Θάλασσα» και, πάντα στον ίδιο 13^ο αιώνα, ο Brunetto Latini, στο έργο του *Tesoretto* τοποθετεί την Πίζα στο κέντρο μιας θάλασσας (που για ακόμη μια φορά λέγεται «Πιζανική Θάλασσα»), που με τη σειρά της, είναι το κέντρο ολόκληρου του ωκεάνειου μεσαιωνικού συστήματος (*Così ogni altro mare / che per la terra pare / di traverso e d'intorno / si muove e fa ritorno / in questo mar pisano / ov' è 'l mare Occiano*).

Ακόμα και η ζωή του πιο σημαντικού αγίου από την Πίζα (του Αγίου Ραϊνέριου, που έζησε ανάμεσα στο 1117 και στο 1160 και που θα είναι προστάτης της πόλης) έχει ως επίκεντρο την θάλασσα. Γεννημένος από μια οικογένεια μέσης αστικής τάξης, ο Ραϊνέριος εμπορεύεται με τους Αγίους Τόπους. Έπειτα επιστρέφει στην Πίζα, διαλύει την εταιρεία και γίνεται μετανοών προσκυνητής συνεχίζοντας να ταξιδεύει στη θάλασσα μέχρι την οριστική επιστροφή στην πατρίδα όπου κλείνεται σε ένα μοναστήρι λίγα χρόνια προτού πεθάνει.

Αλλά οι Πιζάνοι δεν είναι οι μόνοι που θεωρούν «ημετέρα» την θάλασσα που βρέχει τις ακτές τους. Το Τυρρηνικό πέλαγος δεν είναι μια μουσουλμανική λίμνη, όπως υποστήριζε ο Pirenne, αλλά η μουσουλμανική παρουσία υπάρχει και γίνεται αισθητή. Είναι ακριβώς ενάντια στους μουσουλμάνους που κατευθύνεται η στρατιωτική δράση της Πίζας για να καταστήσει το Τυρρηνικό πλωτό για τα καράβια της. Το 1016, μαζί με την Γένοα, η Πίζα οργανώνει μια αποστολή ενάντια στον πειρατή Mughaid και μερικά χρόνια αργότερα, το 1034, πάντοτε μαζί με την Γένοα, επιτίθεται στη Μπόνα¹, στην Βόρεια Αφρική. Η στρατηγική να χτυπηθεί ο εχθρός στις βάσεις του αντί να τον περιμένουν στην ανοιχτή θάλασσα είναι μια νικηφόρα στρατηγική και το 1087 η Πίζα συμμετέχει στην εκστρατεία ενάντια στο αφρικανικό λιμάνι της al-Mahdiya, μια επιχείρηση που θα την ιδιοποιηθεί η εγχωμιαστική λογοτεχνία της πόλης, όπως αποδεικνύει το *Carmen in victoriam Pisanorum* που είχε συντεθεί από τον Guido da Pisa. Το 1092 η Πίζα οργανώνει μια εκστρατεία ενάντια στη Βαλεντία (Valencia) και στην

1. Η αρχαία Ιπών (σημ. μεταφραστή).

Τορτόσα (Tortosa) που βρίσκονταν στα χέρια των μουσουλμάνων, με σκοπό την αποκαταστήσει την καταλανική αρχιεπισκοπή της Ταρραγώνας. Η επιχείρηση αποτυγχάνει αλλά δεν είναι λιγότερο σημαντική γι' αυτό. Με την πράξη αυτή, πράγματι, η Πίζα προβάλλεται ως η στρατιωτική ναυτική δύναμη που είχε τη δυνατότητα να βοηθήσει, από την θάλασσα, την ανάκτηση της ιβηρικής χερσονήσου που τα χριστιανικά βασίλεια από καιρό προπαρασκεύαζαν δια ξηράς: από αυτή την άποψη, η αποτυχημένη επιχείρηση του 1092 είναι το επισκεπτήριο της επιτυχεστερης (ακόμη κι αν με εφήμερο αποτέλεσμα) της λίγο μεταγενέστερης επιχείρησης των Βαλεαρίδων. Στα 1113-1115, ένας σύνθετος στόλος στον οποίο συμμετέχουν πολυάριθμες πόλεις (αλλά όχι η Γένουα) επιτίθεται στις Βαλεαρίδες νήσους και τις κυριεύει. Η Πίζα οικειοποιείται την επιχείρηση με επιγραφές και λογοτεχνικά κείμενα (πιο διάσημο από όλα το *Liber Maiolichinus*) που όλα έχουν στόχο να αποτιμήσουν την επιχείρηση ως αποκλειστικά πιζανική και όλα επίτηδες αφηρημένα σε σχέση με την συμμετοχή άλλων στρατιωτικών παραγόντων. Η χριστιανική εξουσία στα νησιά δεν εδραιώνεται γιατί έπειτα από λίγο οι μουσουλμάνοι τις ανακαταλαμβάνουν, όμως, το κύρος της Πίζας ανεβαίνει σε πολύ υψηλά επίπεδα.

Οι μουσουλμάνοι (οι «Σαρακηνοί» όπως είναι γνωστοί στην Ιταλία της εποχής εκείνης) που πολεμούν δεν είναι μόνο εκείνοι των αφρικανικών και ισπανικών ακτών ή εκείνοι που απειλούν τις ακτές της Σαρδηνίας και της Προβηγκίας. Είναι και εκείνοι που έχουν εγκατασταθεί στη Σικελία, ένα νησί απέναντι στο οποίο η Πίζα δεν κρατά κρυφές τις κατακτητικές της βλέψεις, θεωρώντας το με γνώμονα την πολιτική σχέση που είχε διαμορφωθεί με την Κορσική και με την Σαρδηνία, όπως υπογραμμίζει ο Giuseppe Petralia. Εναντίον της Σικελίας διατάσσεται μια εκστρατεία το 1005 σε απάντηση της επιδρομής που πραγματοποιήθηκε από τους Σαρακηνούς του νησιού εναντίον των τοσκανικών ακτών το 1004 (η επίθεση από Σαρακηνούς της Μεσσήνης και της Καλαβρίας, γύρω από την οποία τον 16^ο αιώνα γεννήθηκε ο θρύλος της νεαρής Kinzica των Sismondi που είχε τάχα σημάνει συναγερμό σώζοντας την πόλη και στη μνήμη και προς τιμή της οποίας είχε τιτλοφορηθεί, με το όνομά της, μια συνοικία της Πίζας: η συνοικία της Kinzica ακριβώς, που υπάρχει ακόμη και σήμερα με αυτή την ονομασία. Δεν έχει σημασία, εδώ, να υπενθυμίσουμε πως το τοπωνύμιο δεν είναι καθόλου συνδεδεμένο με το ηρωικό αυτό επεισόδιο – προϊόν φαντασίας – αλλά ότι πρόκειται για ένα λομβαρδικό τοπωνύμιο). Αυτό

που κάνει εντύπωση, είναι ότι στην επιγραφή που, στην Πίζα, θυμίζει την εκστρατεία, δεν γίνεται λόγος για μουσουλμάνους, ούτε για απίστους, ούτε για Άραβες, ούτε για Σαρακηνούς αλλά χρησιμοποιείται ο όρος «siculi» (Σικελιοί), σαν να ήταν ήδη ξεκάθαρη μια αντιπαράθεση όχι ανάμεσα σε δύο πίστεις αλλά ανάμεσα σε δύο οικονομικές και στρατιωτικές περιοχές του Τυρρηνικού πελάγους. Εξάλλου, η Πίζα αφού πολέμησε τους Σαρακηνούς, πολεμά το ίδιο αποφασιστικά στον νότο και τους Νορμανδούς που επίσης είχαν εκχριστιανίσει ξανά τον πρώην μουσουλμανικό νότο. Το 1126 η Πίζα συνάπτει μια συνθήκη με την ακόμη ελεύθερη Αμάλφη, αλλά, όταν η πόλη είναι πλέον κατακτημένη από τους Νορμανδούς, το 1135 οργανώνει μια ναυτική εκστρατεία εναντίον της. Έτσι όπως το 1137 (μαζί με τον αυτοκράτορα Λοθάριο) η Πίζα κατακτά την Ίσκια και το Σορρέντο και, στη συνέχεια, επιτίθεται ανώφελα στο Μαϊόρι και, με επιτυχία αντίθετα, στο Ραβέλλο, στην Αμάλφη και στο Σαλέρνο.

Όταν ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Α΄ επιχειρεί να ανακτήσει στην αυτοκρατορία τον ιταλικό νότο, η Πίζα είναι διαθέσιμη για κάθε είδους βοήθεια. Το 1162, στον πόλεμο ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στους Νορμανδούς, στηρίζει με αποφασιστικότητα τον Φρειδερίκο, αλλά ζητάει, σε αντάλλαγμα, σε περίπτωση που η επιχείρηση επιτύχει, το μισό των φορολογικών εσόδων του Παλέρμου και της Μεσσήνης· εκείνων της Νεάπολης και του Σαλέρνου και των αντίστοιχων εδαφών· την εκχώρηση της Ματζάρας, του Τράπανι και της Γαέτας· την δυνατότητα για τους Πιζάνους έμπορους να χρησιμοποιούν ελεύθερα δρόμους και οικήματα σε όλο το βασίλειο· το ένα τρίτο του θησαυρού του Νορμανδού βασιλιά.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν, όπως φαίνεται, η αντιμουσουλμανική πολιτική είναι μια πολιτική επέκτασης, καθόλου διαφορετική από εκείνη ενάντια στους χριστιανικότατους Νορμανδούς, η αντιπαράθεση προς τους μουσουλμάνους επιδεικνύεται από την Πίζα ως ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την άμυνα των αξιών της Χριστιανοσύνης από μέρους της τοςκανικής πόλης· η επιχείρηση του 1005 εγκωμιάζεται με μια επιγραφή· εκείνη των Βαλεαρίδων με επιγραφές και ποιήματα· η επίθεση στο Παλέρμο προάγεται πραγματικά από το αστικό συναίσθημα των πολιτών ως ιδρυτικός μύθος της χριστιανικής ταυτότητας της Πίζας που, σε ανάμνηση της επιχείρησης, προορίζει ένα μέρος της λείας που πάρθηκε από την επιδρομή στην οικοδόμηση του νέου καθεδρικού ναού που άρχισε ακριβώς το 1064 (καθαγιασθήκε το 1168),

στην πρόσοψη του οποίου τοποθετείται μια επιγραφή που εξιστορεί την επιχείρηση με χρονογραφικό τρόπο («μπαινόντας στο λιμάνι, αφού άνοιξαν την αλυσίδα που είχε τοποθετηθεί εκεί για άμυνα, έγιναν κύριοι των έξι μεγάλων πλοίων φορτωμένων με όλα τα καλά [...]. Αφού άφησαν το λιμάνι πλησιάζουν στις εκβολές του ποταμού Ορέτο και πιάνουν στεριά· αποκρούουν την επίθεση των Σαρακηνών που προσέτρεξαν, τους καταδιώκουν ώς τις πύλες σφάζοντάς τους, στήνουν τις σκηνές και αφού κατέστρεψαν όλα γύρω ξαναπαίρνουν τον δρόμο της θάλασσας και φτάνουν στην Πίζα αβλαβείς»)

Η επεκτατική πολιτική οδηγεί αναπόφευκτα την Πίζα σε πορεία σύγκρουσης με την αρχαία σύμμαχο Γένοβα. Ο Guido da Pisa, εγκωμιάζοντας την κοινή επιχείρηση της al-Mahdiya, μπορούσε να μιλήσει για αμοιβαίο «αξιαγάπητο έρωτα», αλλά το ειδύλλιο κρατά λίγο. Τα ενδιαφέροντα των δύο πόλεων συμπίπτουν εντελώς και γίνονται μοιραίως ανταγωνιστικά: και οι δύο ενδιαφέρονται για την νήσο Έλβα πλούσια σε ορυκτά, για την Κορσική, για την Σαρδηνία πλούσια σε βοσκοτόπια και ορυχεία αργύρου, για τη σχέση με τις προβηγκιανές και καταλανικές ακτές. Στην αρχή του 12^{ου} αιώνα σημειώνονται οι πρώτες αντιθέσεις που θα έχουν ως σκηνικό το Τυρρηνικό πέλαγος και τις ίδιες τις εγκαταστάσεις των Πιζάνων και των Γενοατών στις υπερπόντιες αποικίες (ας ληφθούν υπ' όψη οι διαμάχες ανάμεσα σε Γενοάτες και Πιζάνους στην Κωνσταντινούπολη το 1162 και, κατόπιν, στην Άκρα ανάμεσα στο 1256 και 1258).

Παρ' όλα αυτά, η περίοδος από τον 12^ο ως τα μέσα του 13^{ου} αιώνα είναι δίχως αμφιβολία εκείνη της μέγιστης επέκτασης της εμπορικής και στρατιωτικής πολιτικής της Πίζας. Η πόλη συχνάζεται από ένα κοσμοπολίτικο και πολύγλωσσο πληθυσμό· ο Donizone, στις αρχές του 12^{ου} αιώνα, γράφει με απέχθεια πως *Qui pergit Pisas, videt illic monstra marina. / Haec urbs Paganis, Turclis, Libicis quoque Parthis / sordida Chaldei sua lustrant litora tetri* (Όποιος έρχεται στην Πίζα βλέπει εκεί θαλάσσια τέρατα. / Αυτή η πόλη από Ειδωλόατρες, Τούρκους, Λίβυες και Πάρθους είναι μολυσμένη / και μαύροι Χαλδαίοι περιδιαβάζουν στις ακτές της) αλλά αυτό το σύνθετο πλήθος είναι αυτό που εγγυάται στην Πίζα τον ρόλο της στο κέντρο ενός οικονομικού συστήματος που, με αναχρονιστικά σημερινό όρο, θα μπορούσε να οριστεί ως ένας κόσμος «παγκοσμιοποιημένος». Μαζί με τα «τέρατα» που σκανδαλίζουν τον Donizone, υπάρχουν, επίσης πολυτιμότεροι με τη δραστηριότητά τους οι Εβραίοι. Ο Βενιαμίν από την Τουδέλα πιστοποιεί τη σημασία της εγκατάστασης το 1160, όταν οι

Εβραίοι, πέρα από τον ρόλο της εμπορικής διαμεσολάβησης, εξασκούν κι εκείνο, όχι λιγότερο σημαντικό, της γλωσσικής και πολιτισμικής διαμεσολάβησης με τον μουσουλμανικό κόσμο και με τους ομόθρησκους που ζουν στις αραβικές χώρες και στην ιβηρική χερσόνησο.

Ο έλεγχος της παράλιας ζώνης που είχε παραχωρηθεί στους Πιζάνους από ένα δίπλωμα του Φρειδερίκου Α΄ του 1162, και μάλιστα από το Πορτοβένερε στην Τσιβιταβέκια, και, πάνω απ' όλα, εγγυημένο με πολύ πιο αποτελεσματικούς τρόπους από τα σημαντικά μοναστηριακά ιδρύματα του San Felice στην Vada και του San Giustignano της Falesia από την οικοδόμηση του φρουρίου στο Πιομπίνο και από ένα ολόκληρο δίκτυο φρουρίων εν μέρει κληρονομημένα από την παλαιά μαρκιωνία της Τουσκίας και εν μέρει οικοδομημένα εκ νέου από την Κοινότητα επιτρέπει στην Πίζα να αποβλέψει με ησυχία προς την ανάπτυξη των εμπορικών γραμμών της στην θάλασσα.

Τα κεραμικά ευρήματα μας λένε πως οι εμπορικές ανταλλαγές αυτού του υλικού (που χρησιμεύει στην καθημερινότητα, αλλά που συχνά χρησιμοποιείται ακόμη και ως εντοιχισμένη διακόσμηση των πιο σημαντικών κτιρίων) διενεργούνται από το τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αιώνα με την Σικελία, με την Τυνησία και με την Ισπανία.

Στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα ανάγονται οι επαφές με τον γαλλικό Νότο, τόσο σε εμπορικό όσο και σε θρησκευτικό πεδίο, όπως είναι πιστοποιημένο από το γεγονός ότι το αββαείο του Αγίου Βίκτωρος της Μασσαλίας, ενώ εδραιώνεται στη Σαρδηνία, δημιουργεί επίσης και δύο δικές του εγκαταστάσεις στην Πίζα και στην περιοχή της. Το 1115 οι Πιζάνοι απόμαχοι που επιστρέφουν από την εκστρατεία κατά των Βαλεαρίδων ενταφιάζουν τους νεκρούς τους ακριβώς στο μασσαλιώτικο αββαείο του Αγίου Βίκτωρος.

Σύμφωνα με τον Νορμανδό χρονικογράφο Malaterra που εξιστορεί την εκστρατεία στην al-Mahdiya του 1087, η εκστρατεία πραγματοποιείται ως απάντηση στις ενοχλητικές ενέργειες που έγιναν από τους Σαρακηνούς σε βάρος των Πιζάνων *qui apud Africam negotiando proficiscabantur* (που πήγαιναν στην Αφρική για να εμπορευθούν) έτσι όπως, και τον καιρό της εκστρατείας κατά του Παλέρμου το 1064, οι Πιζάνοι έμποροι (*mercatores*) *saepius navali commercio Panormum lucratum venire soliti erant* (συνήθιζαν να έρχονται συχνά με πλοίο για να εμπορεύονται στο Παλέρμο).

Τον 12^ο αιώνα σημαντικές είναι οι εμπορικές επαφές της Πίζας με την Αίγυπτο, όπου ιδρύονται *fondaci* (αποθήκες) των Τοσκάνων στο Κάιρο

και στην Αλεξάνδρεια. Ακόμα και μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Σαλαδινό, οι οικονομικές σχέσεις θα παραμείνουν πολύ στενές.

Απέναντι στους Αγίους Τόπους το ενδιαφέρον της Πίζας εκδηλώνεται ήδη με την πρώτη Σταυροφορία. Τα πλοία της φθάνουν όταν η Ιερουσαλήμ βρίσκεται ήδη πέντε μήνες στα χέρια των Χριστιανών, το 1099, αλλά στον στόλο της Τοσκάνης ηγείται ο επίσκοπος της Πίζας Δαϊμβέρτος (Δαγοβέρτος, Daiberto) που έχει ενδυθεί το αξίωμα του παπικού απεσταλμένου και που, με την ιδιότητα αυτή, αναγορεύεται ως ο πρώτος λατίνος πατριάρχης της Ιερουσαλήμ. Τα εμπορικά ενδιαφέροντα της Πίζας συγκεντρώνονται κυρίως στην παράλια ζώνη ανάμεσα στην Αντιόχεια και στην Ασκάλωνα, και είναι ακριβώς αυτό που κάνει ώστε τα οικονομικά πεπρωμένα της Πίζας να είναι υπερβολικά συνδεδεμένα με τις πολιτικές τύχες του Λατινικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ και (έπειτα από το 1187 όταν η Ιερουσαλήμ κατακτήθηκε από τον Σαλαδινό) με τις τύχες του Αγίου Ιωάννη της Άκρας.

Απέναντι στον βυζαντινό κόσμο, η στρατηγική της εμπορικής διείσδυσης ακολουθεί σχεδόν την ίδια χρονολογία με εκείνη των Αγίων Τόπων και με ένα αποτέλεσμα σχεδόν παράλληλο. Πράγματι, το 1111 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχωρεί στην Πίζα – με ένα χρυσόβουλλο – μια σειρά προνομίων: πολύτιμα δώρα και χρήματα για την Εκκλησία της τοσκανικής πόλης· εμπορική ελευθερία, τελωνειακές διευκολύνσεις και μια αποβάθρα στην Κωνσταντινούπολη για τους εμπόρους της Πίζας. Η πράξη θέτει τέλος στην περίοδο σύγκρουσης που είχε χαρακτηρίσει στα αμέσως προηγούμενα χρόνια τις σχέσεις ανάμεσα στην Πίζα και στη βυζαντινή αυτοκρατορία, αφότου, κατά τη διάρκεια της Σταυροφορίας του 1099, μερικά πιζανικά πλοία είχαν επιτεθεί στα νησιά της Λευκάδας και της Κεφαλονιάς προκαλώντας την οργισμένη αντίδραση του Βυζαντίου.

Με αφετηρία την αρχή του 12^{ου} αιώνα, λοιπόν, το Βυζάντιο προσελκύει τις αυξανόμενες οικονομικές επενδύσεις της Πίζας· η Κωνσταντινούπολη γίνεται μια πραγματική δεύτερη πατρίδα για τους εμπόρους της Πίζας· φιλόσοφοι και θεολόγοι Πιζάνοι παρεμβαίνουν στη θρησκευτική και πολιτισμική δημόσια αντιπαράθεση στο Βυζάντιο· αρχιτεκτονικά και καλλιτεχνικά βυζαντινά πρότυπα μελετούνται, εξάγονται και αναπαράγονται στην Πίζα παρ' όλο που οι βυζαντινοί τύποι δεν ήταν ολότελα άγνωστοι στην πόλη της Τοσκάνης ακόμη και πριν από αυτή την ημερομηνία. Στα μέσα του 11^{ου} αιώνα, πράγματι, ο αρχιτέκτονας Busketo, που δημιουργεί την αρχιτεκτονική του καθεδρι-

κού ναού της Πίζας, προτείνει μια εκκλησία οργανωμένη γύρω από τον τρούλο που συνενώνει διάφορους όγκους σε περισσότερα κλίτη και που έχει ένα σαφές προηγούμενο στην συριακή βασιλική του Αγίου Συμεών του Στυλίτη (σήμερα Qualat Siman), έτσι όπως τα πολύχρωμα τείχη παραπέμπουν στα Θεοδοσιανά τείχη του Βυζαντίου και όπως, στο τοςκανικό κτήριο, συναντούνται ξεκάθαρες αναφορές από την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης (παρ' όλα αυτά, η τυπολογία των κιονοστοιχιών παραπέμπει στο μουσουλμανικό τέμενος της Κόρδοβας, για να υπογραμμιστεί ο αρχιτεκτονικός εκλεπτυσμός των Πιζάνων και η ικανότητά τους να αφομοιώνουν ό,τι πιο κομψό έχει παραχθεί, σε αρχιτεκτονικό πεδίο, στην μεσογειακή λεκάνη).

Στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα ο Giovanni da Pian del Carpine συναντά ένα Πιζάνο στο Κίεβο, ίσως έναν από τους πολλούς Δυτικούς που οργανώνουν το εμπόριο των σκλάβων από τη περιοχή του Βυζαντίου μέχρι την Ιερουσαλήμ για να τους πουλήσουν ξανά, σ' εκείνη την αγορά, στους Σαρακηνούς: μια πρακτική που προκαλεί την απαξιωτική αντίδραση του Ιννοκέντιου Δ' που την καταδικάζει με μια επιστολή του 1246.

Οι εμπορικές γραμμές της Πίζας περνούν από την Θεσσαλονίκη και προτιμούν το δυτικό Αιγαίο σε βάρος του ανατολικού υπερβολικά εκθεισμένου στον κίνδυνο των πειρατικών επιδρομών (η παρουσία της Πίζας στην σημερινή τουρκική ακτή είναι μηδαμινή), ακριβώς όπως συμβαίνει με τις γραμμές των Βενετών που, στο όνομα της κοινής έχθρας απέναντι στη Γένουα, είναι οι φυσικοί συνέταιροι της Πίζας.

Εντούτοις, οι Πιζάνοι δεν ξέρουν να εκμεταλλευτούν τη χρυσή ευκαιρία που παρουσιάζεται όταν οι σύμμαχοί τους Βενετοί, με την τέταρτη Σταυροφορία, γίνονται κύριοι του Βυζαντίου το 1204 περιθωριοποιώντας το βάρος της Γένουας στον τομέα αυτό της Μεσογείου. Ίσως οι Πιζάνοι πληρώνουν μια πολιτική σύνεσης που τους ωθεί στο να μην διακόψουν ποτέ τις σχέσεις με τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου, ακόμη κι όταν αυτοί είχαν χάσει την εξουσία. Δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί διαφορετικά το γεγονός ότι το 1261, στη συνθήκη του Νυμφαίου ανάμεσα στον Μιχαήλ Ζ' Παλαιολόγο και στη Γένουα, που στόχευε στην ανάκτηση του θρόνου της Κωνσταντινούπολης και στην αποπομπή της Βενετίας, οι Πιζάνοι καλύπτονται από κάθε πιθανό αντίποινο της Γένουας και χαρακτηρίζονται από τον ίδιο τον αυτοκράτορα *fideles nostri imperii* (πιστοί της αυτοκρατορίας μας). Μια εγγύηση που, σε κάθε περίπτωση, δεν θα γλυτώσει την Πίζα από μια

πτώση και μια βαρεία απώλεια εμπορικού κύρους στον ρωμαϊκό κόσμο της Ανατολής. Μια απώλεια κύρους στην οποία δεν θα ήταν αποζημίωση η εξαιρετη οικονομική σχέση με την Κύπρο των Λουζινιάν (που υποστηρίχθηκαν ακριβώς από την Πίζα στην δική τους κατάκτηση του νησιού ενάντια στον Κονράδο του Μομφερράτου) στο εσωτερικό της οποίας οι Πιζάνοι θα πρέπει οπωσδήποτε να φυλαχθούν από τον εχθρικό ανταγωνισμό, για μια ακόμη φορά, των Γενουατών (μια αντιπαλότητα που θα φτάσει να θέσει σε κίνδυνο τον 13^ο αιώνα την πολιτική σταθερότητα του νησιού).

Η Πίζα την περίοδο της μέγιστης ανάπτυξης είναι μια πόλη που έχανε την δική της ακριβή επιλογή σε πολιτικό επίπεδο. Στην σύγκρουση ανάμεσα στον πάπα Αλέξανδρο Γ' και στον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Α', εγκατέλειψε την παλαιά πολιτική των ίσων αποστάσεων που είχε χαρακτηρίσει τις πρώτες φάσεις της μεσαιωνικής της ιστορίας και τάχθηκε αποφασιστικά με το μέρος του αυτοκράτορα. Με τον τρόπο αυτό, στα μέσα του 12^{ου} αιώνα, παρατηρείται η ρωγμή στον άξονα ανάμεσα στους λαϊκούς και την Εκκλησία. Υπό την πίεση μιας ισχυρής μετανάστευσης νέων τάξεων από την ύπαιθρο, ενώ η πόλη διευρύνει τους χώρους της και τα τείχη της, η παλαιά αριστοκρατία συμμαχεί με τους νέους πολίτες και προσπαθεί να διασώσει την θέση της και τα προνόμιά της σε βάρος του αρχιεπισκόπου ο οποίος ταυτίζεται με το κυριότερο κέντρο αντίστασης και συντήρησης του παλαιού καθεστώτος. Αυτά είναι τα χρόνια στα οποία η Πίζα προικίζεται με δύο βασικά νομικά εργαλεία που, μαζί με το καταστατικό του δήμου, θα ρυθμίζουν για καιρό την οικονομική ζωή της πόλης. Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα το σύνολο των νομικών συνηθειών που είχαν συσσωρευτεί σε αιώνες επαφών με διαφορετικούς πληθυσμούς και συνθήκες και που είχαν μεταδοθεί προφορικά, βρίσκει γραπτή συστηματοποίηση στο *Constitutum Usus* το οποίο ρυθμίζει το εμπορικό δίκαιο. Στα τέλη του ίδιου 12^{ου} αιώνα, επιπλέον, γεννιέται, με τα νομικά της όργανα, η *Ordo Maris*, ένα υπερ-σωματείο ευγενών που διευθύνουν το θαλάσσιο εμπόριο και διατηρούν, με τον τρόπο αυτό, τα δικά τους προνόμια απέναντι στην ανερχόμενη αστική τάξη (όπως έγραφε ο Volpe, σε αντιπαράθεση με τον Shaube που έβλεπε σε αυτόν τον θεσμό μονάχα ένα όργανο αγώνα ενάντια στην πειρατεία).

Οι νέες αρχοντικές οικογένειες, που προέρχονται από τον πλούτο που είχε συσσωρευτεί στην ύπαιθρο, τώρα βρίσκονται στο πλευρό του δήμου και τον υποστηρίζουν στην εσωτερική πολιτική, στην οικονο-

μική πολιτική και στην επικύρωση των συμφερόντων της Πίζας στην Σαρδηνία: οι Visconti, οι da Capraia, οι Donoratico και άλλα γένη είναι όλες οι οικογένειες που αποτελούν τα βασικά στοιχεία του ελέγχου του νησιού (όχι διαφορετικά από ότι συμβαίνει στη Γένουα που εφαρμόζει μια ίδια πολιτική στο ίδιο νησί, βασισμένη στην υποστήριξη σημαντικών οικογενειών όπως οι Doria και οι Malaspina).

Η περίοδος της αδιαμφισβήτητης κυριαρχίας των Γιβελλίνων διαρκεί περισσότερο από έναν αιώνα και αρχίζει να ραγίζει μονάχα όταν η Πίζα βρίσκεται πλέον κυκλωμένη από μια θάλασσα γουελφικών πόλεων και όταν η φιλοαυτοκρατορική υπόθεση του γιβελλινισμού στην Ιταλία είχε πλέον υποστεί την αποτυχία της ήττας στο Benevento και του θανάτου του βασιλιά Μανφρέδου το 1266 και την επακόλουθη αποτυχημένη περιπέτεια του Κορραδίνου της Σουηβίας που ηττήθηκε στο Tagliacozzo, αιχμαλωτίστηκε και θανατώθηκε. Το 1274, ο Giovanni Visconti, Πιζάνος δικαστής της Gallura (στη Σαρδηνία) είναι ύποπτος μαζί με τον πεθερό του – τον διάσημο Ugolino della Gherardesca, που μνημονεύει ο Δάντης – πως θέλησε να συνδεθεί με τη Φλωρεντία και το κόμμα των Γουέλφων. Οι Γουέλφοι εκδιώκονται από την Πίζα και ζητούν βοήθεια από τον συνασπισμό των Γουέλφων που επιβάλλει στο γιβελλινικό στράτευμα της Πίζας δύο ήττες, το 1275 στο Asciano Pisano και το 1276 στο Valdarno. Οι Γουέλφοι γίνονται και πάλι δεκτοί στην εξουσία, αλλά πλέον το πεπρωμένο της Πίζας στη Μεσόγειο είναι σε σοβαρό κίνδυνο.

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από μέρος της Βενετίας το 1204 δεν έτυχε εκμετάλλευσης, όπως θα ήταν αναγκαίο, και η ανάκτηση από μέρος των αυτοκρατόρων Παλαιολόγων καταλήγει αναπόφευκτα στο να περιθωριοποιήσει την παρουσία της Πίζας σ' αυτόν τον τομέα. Το εμπόριο της Πίζας, ωστόσο, πρέπει να επιλέξει ένα καινούριο σκηνικό και ευνοεί και πάλι περισσότερο τη δυτική Μεσόγειο και τις βορειοαφρικανικές ακτές παρά τη Ρωμανία. Επιπρόσθετα, η εχθρότητα με την Γένουα καταλήγει ν' αποβεί μοιραία για την Πίζα. Ανάμεσα στη δεκαετία του '40 και του '80 του 13^{ου} αιώνα υπάρχει μια μονότονη επανάληψη πολέμων: η Πίζα κερδίζει το 1241 στο νησί του Giglio· κερδίζει τον πόλεμο του 1256-1258 στο πλευρό της Βενετίας στην Άκρα· επικυρώνεται στη Σαρδηνία, έπειτα όμως υπάρχει ένα *continuum* ηττών. Το 1282 οι Γενουάτες συλλαμβάνουν πιζανική νηοπομπή και η Πίζα εξοπλίζει ένα στόλο που επιτίθεται στη Γένουα. Οι εχθροπραξίες συνεχίζονται έως ότου, στις 6 Αυγούστου του 1284,

μπροστά στη βραχονησίδα της Meloria οι Πιζάνοι αποδέχονται τη μάχη μολονότι βρίσκονται σε φανερά μειονεκτική κατάσταση. Το αποτέλεσμα είναι καταστροφικό: τριάντα γαλέρες δέσμιες, περίπου δύο χιλιάδες νεκροί, πάνω από εννέα χιλιάδες αιχμάλωτοι που μεταφέρθηκαν στη Γένουα και κρατήθηκαν στη φυλακή για δεκαπέντε χρόνια. Η συνθήκη ειρήνης είναι βαρύτερη. Από την Πίζα ζητείται να παραχωρήσει την πόλη Cagliari· τα φρούρια του Logudoro στη Σαρδηνία· το φρούριο της Έλβας· να καταστρέψει τις οχυρώσεις της στην Άκρα· να αρνηθεί τον εξοπλισμό σκαφών· να πληρώσει μια πολύ υψηλή χρηματική αποζημίωση. Η Πίζα δεν συμμορφώνεται σε αυτά τα μέτρα που επιβλήθηκαν και ο πόλεμος ξαναρχίζει, αλλά πλέον τα πεπρωμένα της σημαδεύονται από άλλες περιπέτειες. Το 1291 πέφτει το τελευταίο σταυροφορικό προκεχωρημένο φυλάκιο και, μαζί μ' αυτό, επίσης κάθε ηγεμονική φιλοδοξία των Πιζάνων σε αυτή τη σκακιέρα. Από τη μεριά του, ο Ιάκωβος Β΄ της Αραγωνίας δεν κρατά μυστική τη θέλησή του να ενσωματώσει υπό το στέμμα του την πόλη της Πίζας ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Ο Αλφόνσος της Αραγωνίας, το 1323, αποβιβάζεται στη Σαρδηνία και, συμμαχώντας με τις δυνάμεις του νησιού που επεδίωκαν την ανεξαρτησία του οι οποίες εκπροσωπούσαν από το δεδικασμένο της Arborea, την καταλαμβάνει μέσα σε λίγα χρόνια. Το 1325-26 οι Πιζάνοι ηττούνται και διώχνονται από το Cagliari και από τις άλλες πόλεις που εκκελώνονται παντελώς από τον πιζανικό πληθυσμό (και επίσης από τον γηγενή πληθυσμό) και επανοικίζονται από καταλανικές και αραγωνικές οικογένειες.

Ανοίγεται με τον τρόπο αυτό, για την Πίζα, μια περίοδος αναπροσαρμογής και, αν θέλουμε, πραγματικής κρίσης. Παρ' όλα αυτά δεν είναι δυνατό να αναλυθεί αυτή η φάση της ιστορίας της πόλης με τρόπο γενικευτικό. Αν και βρίσκεται σε κρίση, η Πίζα θέτει εξ ίσου σε ισχύ μια ολόκληρη σειρά από διορθωτικά μέτρα και αντισταθμίσεις που της επιτρέπουν να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες. Δεν γίνεται ξανά η κυρία του Τυρρηνικού πελάγους όπως κάποιον αιώνα πρωτότερα, αλλά δεν παραιτείται γι' αυτό από το να έχει ένα λόγο στην πολιτική και στην οικονομική ιστορία της τελευταίας περιόδου του Μεσαίωνα. Είναι αλήθεια, για παράδειγμα, πως οι Πιζάνοι εκδιώχθηκαν από το Cagliari ως πολιτικοί κυβερνήτες. Είναι όμως άλλο τόσο αλήθεια πως επιστρέφουν εκεί ως έμποροι: ο Jeronimo Zurita, στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, γράφει πως οι Πιζάνοι *quedaron escluidos de los dominios* (διώχθηκαν από τις κτήσεις) αλλά *volvieron como mercaderes* (επέστρεψαν ως έμποροι).

Έπειτα από το 1284 η Πίζα αναγκάζεται να αναπροσαρμόσει τις φιλοδοξίες της, αλλά αναπροσαρμογή δεν σημαίνει υποβιβασμό. Την επομένη της ήττας στην Meloria η γιβελλινική κυβέρνηση πέφτει και η ελίτ της εξουσίας εκφράζει, τώρα, το κόμμα των Γουέλφων. Ο δήμος κυβερνάται από τον Ugolino della Gherardesca και από τον ανεψιό του Ugolino Visconti αλλά, παρά τη θάλασσα του γουελφισμού που περιζώνει την Πίζα, το νέο καθεστώς επιβιώνει μονάχα τέσσερα χρόνια. Το 1288 οι Γιβελλίνοι ανακτούν την εξουσία: ο Ugolino Visconti τρέπεται σε φυγή και ο Ugolino della Gherardesca βρίσκει το τέλος που απαθανάτιστηκε από τον Δάντη στη *Θεία Κωμωδία*. Η Αυθεντία (Signoria) του Ruggeri degli Ubaldini που τώρα καταλαμβάνει την εξουσία χαρακτηρίζεται από την πολιτική της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης που τείνει να ενισχύσει και να επεκτείνει την κυριαρχία της Πίζας στην ενδοχώρα. Ο μηχανισμός θα εμφανιστεί ξανά με τον ίδιο τρόπο και για την Βενετία όταν η πόλη δεν θα αισθάνεται πια εξασφαλισμένη με τη στρατιωτική και οικονομική πολιτική της μόνο από τη θάλασσα και θα αρχίσει να κατακτά *manu militari* (με τα όπλα) τμήματα ολοένα και μεγαλύτερα της ενδοχώρας μέχρις ότου να οικοδομήσει εκείνο το περιφερειακό κράτος που θα την εμφανίσει, από την Αναγέννηση, κυρία ενός σημαντικού μέρους της βορειοανατολικής Ιταλίας. Αλλά η Πίζα δεν είναι Βενετία: στις πλάτες της υπάρχουν τα έλη πίσω από τα έλη υπάρχει κάτι χειρότερο. Υπάρχει η Φλωρεντία και η γουελφική της φιλοπαπική και φιλοανδεγαυική ισχύς στην περιοχή. Η Πίζα προσπαθεί να την αμφισβητήσει υποστηρίζοντας οποιαδήποτε αυτοκρατορική και γιβελλινική επιχείρηση που της προσφέρεται. Ελπίζει στην αποκατάσταση που ενσαρκώνεται στη μορφή του Ερρίκου Ζ', και όταν ο αυτοκράτορας πεθαίνει, το 1313, και η επιχείρησή του διαλύεται, η Πίζα προσπαθεί να συμμαζέψει την κληρονομιά του και να κρατήσει στο έδαφός της το αυτοκρατορικό στράτευμα. Όταν διαλύεται και αυτή η προοπτική, διορίζει πολεμικό διοικητή τον Ugucione della Faggiola και, υπό τις διαταγές του, το 1314 καταφέρνει να κατακτήσει την αιώνια αντίπαλη: την γουελφική Λούκκα. Μάλιστα, τον επόμενο χρόνο στο Montecatini, τα γιβελλινικά στρατεύματα του Ugucione επιβάλλουν μια βαριά ήττα στον γουελφικό συνασπισμό. Για λίγο φαίνεται πως οι τύχες του γιβελλινισμού αναθάλλουν στις όχθες του Τυρρηνικού πελάγους: η Λούκκα περνάει από τη γιβελλινική Αυθεντία (Signoria) του Ugucione σε εκείνη, πάντα γιβελλινική, του Castruccio Castracani από τη Λούκκα: το 1317 η Πίζα δίδεται στην οικογένεια των Donoratico

και, ανάμεσα στην δεκαετία του '30 και του '40, συνεχίζει την επιθετική πολιτική της στην ενδοχώρα που την φέρνει να συγκρουστεί με τους Malaspina για τη Lunigiana, με τη Volterra για τη Valdera και με τη Σιένα για τη Massa Marittima. Το 1342 γίνεται εκ νέου κυρία της Λούκκας, αλλά το 1364 υφίσταται μια σκληρή ήττα από την Φλωρεντία, παρ' όλο που τα πιζανικά στρατεύματα διοικούνται από ένα νέο, τον Giovanni Acuto, που ακόμη δεν είχε γίνει ο ανίκητος μύθος που θα γινόταν έπειτα μέχρι το τέλος του 14^{ου} αιώνα κάτω από άλλους εντολοδότες. Το 1369, χάρη στην παρέμβαση του αυτοκράτορα Καρόλου Δ' της Βοημίας, η Λούκκα απελευθερώνεται και η Πίζα αρχίζει να αισθάνεται ολοένα και περισσότερο στον τράχηλό της τη γουελφική ανάσα της Φλωρεντίας.

Κι όμως, παρά τις εναλλασσόμενες στρατιωτικές και πολιτικές τύχες· παρά τις εσωτερικές κομματικές αντιθέσεις, η πόλη διατηρεί (όπως αποδεικνύουν οι μελέτες του Emilio Cristiani) μια ουσιαστική εσωτερική συνοχή που την βοηθά να αντιμετωπίσει τον πολιτικό και οικονομικό επαναπροσδιορισμό. Η Πίζα, τελικά, συνεχίζει να αισθάνεται ισχυρή και σταθερή, όπως αποδεικνύει ενδεικτικά η απόφαση του να προικιστεί με ένα *studium generale* (το Πανεπιστήμιο) το 1343: μια επιχείρηση που μια ανίσχυρη ή σε πτώχευση πόλη δεν θα μπορούσε με κανένα τρόπο να επιτρέψει στον εαυτό της ν' αντιμετωπίσει. Εξάλλου, οι οικογένειες που, στη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, διαδέχονται η μία την άλλη στην Αυθεντία της πόλης είναι όλες λαϊκές, όχι ευγενείς· αναδείχθηκαν με το διαμετακομιστικό εμπόριο και την εμπορία και συνεχίζουν να υποστηρίζουν τις δραστηριότητες που τις είχαν πλουτίσει και τις είχαν κάμει ισχυρές. Οι Πιζάνοι συνεχίζουν να εμπορεύονται, και το κάνουν φτάνοντας ακόμη και πιο μακριά σε σχέση με όπου είχαν φτάσει στην πιο θετική περίοδο. Στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, ο άτλαντας του Pietro Visconte μνημονεύει ένα Porto Pisano στις όχθες της Αζοφικής θάλασσας (σήμερα ονομάζεται Siniawka)· ένας Πιζάνος, ο Zolo Pisano, διορίζεται κυβερνήτης μια επαρχίας της Μογγολίας από τον Khan Gazano· οι εβραίοι πολίτες συνεχίζουν να εγγυούνται επαφές ακόμη και εμπορικές με τη Σαρδηνία, την Καταλωνία, τη Μασσαλία, την Πορτογαλία, τη Βαρκελώνη και την Κέρκυρα.

Η κατάσταση της Πίζας όμως καταρρέει στο τέλος του 14^{ου} αιώνα. Το 1399 ο αυθέντης της πόλης Gherardo d'Appiano παραχωρεί την εξουσία στον Gian Galeazzo Visconti, και αποσύρεται στο Piombino. Το 1402, με τον θάνατο του Visconti, η Πίζα περνάει κάτω από την

αυθεντία του Gabriel Maria, φυσικού (νόθου) γιου του Gian Galeazzo Visconti, εναντίον του οποίου εξεγείρεται το 1406. Η εξέγερση καταπνίγεται χάρη στην παρέμβαση της Φλωρεντίας που στο τέλος γίνεται κυρία της πόλης που για αιώνες ονειρευόταν να υποτάξει. Πολλοί Πιζάνοι επιχειρηματίες παίρνουν τον δρόμο της εξορίας και μεταφέρονται στη Σικελία· όταν θα ολοκληρωθεί η Αραγωνική κατάκτηση του νησιού αυτού – το 1442 – αυτοί θα βρεθούν στην προνομιακή θέση των κρατικών τραπεζιτών του στέμματος, ένας ρόλος, που αλλού, έχει αναληφθεί από τους Φλωρεντινούς.

Για την Πίζα η αρχή της φλωρεντινής κυριαρχίας είναι σκληρή: γυμνωμένοι από τις πολιτικές και στρατιωτικές τους εξουσίες, οι Πιζάνοι βλέπουν να ξεφεύγει από τα χέρια τους ακόμη κι εκείνο που είχε απομείνει από την οικονομική δύναμη: η Φλωρεντία είναι μια αιμοβόρα πόλη και τα πάντα συγκεντρώνονται στην κυρίαρχο, – από το 1439 – ως και τα δικαιώματα εκείνα που η Πίζα είχε ακόμη διατηρήσει στο βυζαντινό έδαφος και που τώρα συγκεντρώνονται στα χέρια των Φλωρεντινών επιχειρηματιών.

Έπειτα, σταδιακά, η σιδηρά πυγμή των νέων κυριάρχων επιβραδύνεται: η παρουσία των Φλωρεντινών εμπόρων αναζωογονεί λίγο την οικονομία και, το 1509, η Πίζα παραδίνεται στην κυριαρχία. Η Φλωρεντία την ανταμείβει προβιβάζοντάς την σε κέντρο προώθησης του ναυτικού του δουκάτου των Μεδίκων, αναζωογονώντας τα ναυπηγεία της, επικεντρώνοντας στην Πίζα το νέο στρατιωτικό θεσμό των Ιπποτών του Αγίου Στεφάνου που είναι ο ένοπλος βραχίονας στη θάλασσα της πολιτικής των Μεδίκων.

Αλλά είναι ένα μετάλλιο που λάμπει αλλά που έχει λίγη αξία: πέρα από το κύρος, πράγματι, οι επενδύσεις τώρα παίρνουν μια άλλη κατεύθυνση. Γεννιέται το καινούριο αστέρι του Λιβόρνου, και στο Λιβόρνο συγκεντρώνεται το θαλάσσιο εμπόριο από και προς την Τοσκάνη.

Στην Πίζα απομένουν η μνήμη της δόξας που έχει δύσει, η παιδεία του σπουδαίου Πανεπιστημίου της και η μνήμη εκείνης της θάλασσας που είχε περήφανα εξουσιάσει και που – σχεδόν ως μια πικρή μεταφορά – απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο από εκείνη, με τους τόνους από συντρίματα που κάθε χρόνο ο Άρνος συγκεντρώνει στις εκβολές του και που εξωθούν ολοένα και περισσότερο την Πίζα προς μια διάσταση που δεν είχε ποτέ. Εκείνη μιας πόλης πνιγμένης από τη στερριά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Η σχετική με την ιστορία της ανάπτυξης της Πίζας στη μεσαιωνική εποχή είναι ευρύτατη. Θα περιοριστούμε, γι' αυτό, να συντάξουμε μια συνοπτική σημείωση για τους περισσότερο αντιπροσωπευτικούς τίτλους έργων.

Όσον αφορά τον ρόλο που είχαν οι θεσμοί στην ανάπτυξη της πόλης, πρέπει ακόμη να ξεκινήσει κανείς από την κλασική εργασία του GIOACCHINO VOLPE, *Studi sulle istituzioni comunali di Pisa. Città e contado, consoli e podestà. Secoli XII-XIII*, που εμφανίστηκε στην πρώτη έκδοση το 1902 και έπειτα επανεκδόθηκε από τον Sansoni, στη Φλωρεντία, το 1970. Σε μετέπειτα εποχές προστέθηκαν οι συμβολές του GIUSEPPE ROSSI SABATINI, *Pisa al tempo dei Donoratico (1316-1347). Studi sulla crisi costituzionale del comune*, Φλωρεντία, Sansoni, 1938· του EMILIO CRISTIANI, *Nobiltà e Popolo nel Comune di Pisa. Dalle origini del podestariato alla Signoria dei Donoratico*, Νεάπολη, Istituto Italiano per gli Studi Storici, 1962· του GIOVANNI TABACCO, *Interpretazioni e ricerche sull'aristocrazia comunale di Pisa, «Studi medievali»*, 1962, σελ. 707-727 και του GABRIELLA ROSSETTI, *Società e istituzioni nei secoli IX e X: Pisa, Volterra, Populonia*, στα *Atti del 5° Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo*, Lucca 3-7 Ottobre 1971, Σπολέτο, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1973, σελ. 209-338. Η ίδια ερευνήτρια έχει επιμεληθεί τον σημαντικό σύμμεικτο τόμο *Pisa nei secoli XI e XII. Formazione e caratteri di una classe di governo*, Πίζα, Pacini, 1979.

Για την ιστορία των κανονιστικών εργαλείων που ρυθμίζουν τη ζωή και τη δραστηριότητα εμπόρων και επιχειρηματιών στη φάση της ανάπτυξης, παραμένει ακόμη χρήσιμη η λαμπρή εργασία του ADOLF SCHAUBE, *Das Konsulat des Meeres in Pisa*, Λιψία 1888, αλλά έπειτα είναι απαραίτητο να γίνει αναφορά στις απόψεις του ROBERTO CELLI που διατυπώθηκαν στο πρώτο μέρος του έργου του *Studi sui sistemi normativi delle democrazie comunali. Secoli XII - XV*, I, Pisa, Siena, Φλωρεντία, Sansoni, 1976. Η μελέτη (που δεν προχώρησε πέρα από αυτόν τον πρώτο τόμο) πέρα από την αξία των απόψεων του ιστορικού, αποτελεί και ένα χρήσιμο εργαλείο για να προσανατολιστεί κανείς στο εσωτερικό των πηγών και της ιστοριογραφίας που κάνει αναφορές σε αυτές τις πηγές.

Σχετικά με την παπική πολιτική και την πιζανική εκκλησιαστική διείσδυση στη Σαρδηνία και στην Κορσική βλ. ALBERTO BOSCOLO, *L'Abbazia di San Vittore, Pisa e la Sardegna*, Πάδουα, Cedam, 1958· CINZIO VIOLANTE,

Le concessioni pontificie alla Chiesa di Pisa riguardanti la Corsica alla fine del secolo XI, «Buletтино dell'Istituto storico italiano per il Medioevo», LXXV, 1963, σελ. 43-56 και FRANCESCO ARTIZZU, *L'opera di Santa Maria di Pisa e la Sardegna*, Πάδουα, Cedam, 1974.

Για τη συνολική θεώρηση της πιζανικής ιστορίας σ' αυτούς τους αιώνες παραμένει θεμελιώδες το έργο του DAVID HERLIHY, *Pisa in the Early Renaissance, a study of urban growth*, Yale University Press, 1958, τόσο για τις πληροφορίες που προσφέρει όσο και για τη μεθοδολογία που, την εποχή που είχε γραφεί, δημιούργησε σχολή, με την αντίληψη του αδιαχώριστου της αστικής ιστορίας απο εκείνη της εδαφικής περιοχής της. Σ' αυτή τη γραμμή αποτελούν μια βασική ομάδα αποκτημάτων οι μελέτες του MARCO TANGHERONI, ανάμεσα στις οποίες θα θυμίσουμε μόνο, για συντομία, την *Politica, commercio, agricoltura a Pisa nel Trecento*, νέα έκδ. Πίζα, Plus, 2002 (αρχική έκδ. Πίζα, Pacini, 1973).

Ιδιαίτερα, για την επέκταση της πόλης στη Μεσόγειο, βλ. GIUSEPPE ROSSI SABATINI, *L'espansione di Pisa nel Mediterraneo fino alla Meloria*, Φλωρεντία, Sansoni, 1935, το οποίο ακολούθησαν πολυάριθμες μελέτες σχετικά με τις επαφές ανάμεσα στην τοσκανική πόλη και τη Σικελία, τη Σαρδηνία και την Ανατολή χάρη στο έργο πολυάριθμων ιστορικών. Και σ' αυτόν επίσης τόν τομέα σημειώνουν σημαντικούς σταθμούς οι εργασίες του MARCO TANGHERONI, *La prima espansione di Pisa nel Mediterraneo. Secoli X-XII. Una riflessione su un modello possibile*, in *Medioevo, Mezzogiorno, Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo*, επιμ. G. Rossetti και G. Vitolo, Νεάπολη, Liguori, 2000, σελ. 3-24, και *Mediterraneo tirrenico. Sardegna, Toscana e Pisa*, Πίζα, Pacini, 1992. Η τελευταία του αξιόλογη εργασία, σ' αυτό το πεδίο, πριν απο τον πρόωρο χαμό του μελετητή, υπήρξε η επιμέλεια του καταλόγου της έκθεσης που έγινε στην Πίζα το 2003, με τίτλο «Η Πίζα και η Μεσόγειος» (*Pisa e il Mediterraneo. Uomini, merci, idee dagli Etruschi ai Medici*, επιμ. M. Tangheroni, Μιλάνο, Skira, 2003), μια πραγματική ανθολογία των πιο προχωρημένων ερευνών, που οφείλονται σε πολλαπλούς συγγραφείς, σχετικά με την ιστορία της Πίζας γενικά και της επέκτασής της ειδικότερα. Όσο αφορά στο δικό μας θέμα, είναι ιδιαίτερα πολύτιμα, ανάμεσα στα άλλα άρθρα που περιέχονται σ' αυτόν τον τόμο, εκείνα των PATRICK GAUTIER DALCHÉ, *Pisa e il Mediterraneo nella geografia medievale*, σελ. 115-119· CATIA RENZI RIZZO, *Pisa e il mare nell'Alto Medioevo*, σελ. 121-125· LAURA GALOPPINI, *Pisa e la Sardegna, un legame millenario*, σελ. 209- 215· GIUSEPPE PETRALIA, *Pisa e la Sicilia*, σελ. 217-221· FRANCO CARDINI, *Pisa, la Terrasanta e il Vicino Oriente*, σελ. 223-227· MICHEL BALARD, *Pisa e*

l'Oriente Bizantino, σελ. 229-233· DAVID ABULAFIA, *Pisa e Maiorca*, σελ. 245-249· DAVID IGUAL LUIS, *Pisa, i Pisani e la Corona d'Aragona (XIII-XV secolo)*, σελ. 251-255· ENRICA SALVATORI, *Pisa e le città del Midì tra XI e XIII secolo*, σελ. 257-261.

Ο ρόλος των Εβραίων στην Πίζα έχει προβληθεί καλά απο πολυάριθμες και εμβριθείς μελέτες χάρη στον MICHELE LUZZATI, απο τις οποίες θα περιοριστούμε ν' αναφέρουμε τη *La casa dell'Ebreo. Saggi sugli Ebrei a Pisa e in Toscana nel Medioevo e nel Rinascimento*, Πίζα, Nistri-Lischi, 1985.

Ανάμεσα στις πολυάριθμες μελέτες που αφορούν στην πιζανική κεραμική σημειώνεται, για τον συνοπτικό χαρακτήρα της, η μελέτη της GRAZIELLA BERTI και LIANA TONGIORGI, *Ceramica pisana. Secoli XIII-XV*, Πίζα, Pacini, 1977.

Οι διερευνήσεις για το επίπεδο αλφαριθμητισμού των λειτουργών της Πίζας στον πρώιμο Μεσαίωνα διεξήχθησαν απο τους ARMANDO PETRUCCI, CLAUDIO ROMEO, *Scriptores in urbibus. Alfabetismo e cultura scritta nell'Italia altomedievale*, Μπολόνια, il Mulino, 1992.

Η ιστορία του τοπωνυμίου Kinzica στην παράδοση και στην πραγματικότητα αντλείται απο τη μελέτη της MARIA GIOVANNA ARCAMONE, *Chinzica: toponimo pisano di origine longobarda*, «*Bollettino storico pisano*», XLVII, 1978, σελ. 205-246.

Μετάφραση: Σέργιος Μοσχονάς

ΓΕΝΟΥΑ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΥΤΟ, με απασχολούσε το επίμονο ερώτημα γιατί η εικόνα της Γένουας, όπως προβάλλει σήμερα μέσα από την ιστορία της, να είναι λιγότερο ελκυστική και πολύ λιγότερο πολιτισμικά εκτυφλωτική από εκείνη της αιωνίας αντιπάλου της, της Βενετίας, ή ακόμη της Φλωρεντίας. Όλοι γνωρίζουν ότι ο Κολόμβος και ο Παγκανίνι υπήρξαν Γενουάτες, αλλά αποτελεί ιστορική ειρωνία το γεγονός ότι σχεδόν κανείς δεν γνωρίζει ότι ένα από τα δημοφιλέστερα προϊόντα παγκοσμίως οφείλει τόσο την καταγωγή του όσο και το όνομά του στην πόλη αυτή: το τζην ή *jeans* υπήρξε ένα φημισμένο γενουατικό μπλε βαμβακερό ύφασμα το οποίο εξαγόταν στο εξωτερικό μέσω Γαλλίας – η λανθασμένη προφορά της γαλλικής λέξης *Gênes*, που αναγραφόταν στα κιβώτια, κατέληξε στο στόμα εκατομμυρίων ανθρώπων σήμερα ως *jeans*.

Στόχος της ομιλίας είναι να σκιαγραφήσουμε την ταραχώδη εσωτερική και εξωτερική πολιτική ιστορία της πόλης και την αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο κατά τη σημαντική για αυτή περίοδο από τα μέσα του 11^{ου} μέχρι και το τέλος περίπου του 15^{ου} αι., με έμφαση στις σχέσεις της με τις άλλες ιταλικές πόλεις και τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές δυνάμεις της εποχής και στην πολιτειακή και κοινωνική της διαμόρφωση (η εξάπλωσή της στην Ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο αποτελεί το θέμα της επόμενης μελέτης και θα μας απασχολήσει μόνο σε γενικές γραμμές). Προσδοκώ, κάπως φιλόδοξα ίσως, ότι το δημοσίευμα αυτό θα συμβάλει να κατανοήσουμε καλύτερα τους παράγοντες εκείνους που έδωσαν στη Γένουα πρωτεύοντα και προδρομικό ρόλο στην άνοδο του μερκαντιλικού καπιταλισμού και της αποικιοκρατίας και στη διαμόρφωση νεότερων δημοσιονομικών θεσμών καθώς επίσης τα χαρακτηριστικά αυτής της πολιτείας που της επέτρεψαν να παραμείνει αυτόνομη για σχεδόν χίλια χρόνια, αλλά την οδήγησαν ταυτόχρονα στην παρακμή.

Κτισμένη στις παρυφές των Απεννίνων, στην απομονωμένη, βραχώδη, παράκτια λωρίδα της Λιγυρίας, χωρίς ποτάμιες οδούς που να την συνδέουν με την ενδοχώρα, η Γένουα διέθετε πολύ λίγο χώρο για γεωργικές καλλιέργειες και εδαφική επέκταση και ακόμη λιγότερους φυσικούς πόρους. Ωστόσο, το μικρό φυσικό της λιμάνι στη βορειοδυτική Μεσόγειο διάνοιγε απεριόριστες διεξόδους σε Αφρική και Ασία και η Ευρώπη απλωνόταν ακριβώς πίσω από τα Απέννινα. Συνεπώς, η γεωγραφική της θέση προσέφερε τις δυνατότητες και τα κίνητρα για ανάδειξή της σε μία ισχυρή ναυτική και εμπορική δύναμη, αλλά αυτές οι δυνατότητες δεν θα τύχουν πλήρους εκμετάλλευσης πριν από τον 12^ο αι. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, η προρωμαϊκή πόλη ήταν ήδη εμπορικό κέντρο των Λιγύρων, αν και όχι ιδιαίτερα σημαντικό, το οποίο επισκέπτονταν Έλληνες και Ετρούσκοι. Οι πηγές διατηρούν αυτή την εικόνα και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Η μετάβαση στον Χριστιανισμό θα είναι ομαλή με εγκαθίδρυση επισκοπικής έδρας μάλλον τον 3^ο αι. Η πόλη θα γνωρίσει τις επιδρομές των Οστρογότθων τον 5^ο αι., αλλά η εισβολή των Λομβαρδών θα καθυστερήσει για περίπου εβδομήντα χρόνια βορείως των Απεννίνων, γεγονός που θα δώσει στη Γένουα την ευκαιρία να αναδειχθεί, πολύ πριν από τη Βενετία, σε προπύργιο του Βυζαντίου, από το 537 μέχρι και το 642 όταν βρίσκεται υπό βυζαντινό έλεγχο.

Για τους επόμενους τρεις αιώνες η ιστορία φαίνεται να παρακάμπτει την πόλη και οι πηγές την αγνοούν. Αυτή η ανωνυμία θα διακοπεί από τις αραβικές επιδρομές μεταξύ των ετών 930 και 935, η βιαιότητα των οποίων θα ενεργοποιήσει τους κατοίκους να λάβουν μέτρα για καλύτερη οργάνωση της κοινότητάς τους. Κάτω από την ηγεσία της αστικής αριστοκρατίας και ενός υποκόμης, οι Γενουάτες αναδιάρθρωσαν την αγροτική τους οικονομία και πολλαπλασίασαν και εξόπλισαν τον στόλο τους ούτως ώστε να είναι σε θέση να εξυπηρετεί ταυτόχρονα αμυντικές, επιθετικές και εμπορικές ανάγκες. Παράλληλα, άρχισαν να δραστηριοποιούνται στη Βόρειο Αφρική και στη μουσουλμανική Σαρδηνία ως πειρατές και έμποροι. Η συμμετοχή της Γένουας στην Α΄ Σταυροφορία το 1097-1099, με τον πολύ μεγάλο αριθμό των 3.000 περίπου ανδρών ενώ η πόλη είχε πληθυσμό γύρω στις 10.000, και η βοήθεια που προσέφερε στη συνέχεια στους βασιλείς της Ιερουσαλήμ για την εδραίωση των θέσεων τους σηματοδότησαν την έναρξη της αποικιοκρατικής της πολιτικής και χάραξαν τη μορφή που θα έπαιρνε, στα πρώτα στάδια τουλάχιστον, το σύστημα των αποικιών της: έχοντας κατορθώσει να προηγηθεί στη Συροπαλαιστίνη των Πιζάνων και των Βενετών, η πόλη ανταμοίβεται με

όσο έδαφος χρειαζόταν για την ασφαλή διεξαγωγή του διαμετακομιστικού της εμπορίου, αποκτά δηλαδή εμπορική βάση προικοδοτημένη με διοικητική αυτονομία και απαλλαγές από δασμούς, εκκλησία, *fondaco* (δηλαδή αποθηκευτικό χώρο και/ή αγορά) και κατοικίες. Δεν είναι συνεπώς καθόλου αδικαιολόγητη η άποψη κάποιων ιστορικών ότι η εξάπλωση του Ισλάμ υπήρξε καθοριστική για την άνοδο της Γένουας: η αδυναμία των Γενουατών να αντιμετωπίσουν τους μουσουλμάνους επιδρομείς έφιπποι σε μία παραδοσιακή μάχη τους υποχρέωσε να πλεύσουν εναντίον τους κτίζοντας στόλο, οι μουσουλμανικές πόλεις υπήρξαν στην αρχή θύματα της γενουατικής πειρατείας και στη συνέχεια εμπορικοί προορισμοί και οι Σταυροφορίες παρείχαν το γεωγραφικό πλαίσιο της γενουατικής εξάπλωσης στη Μεσόγειο.

Ήδη στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αι. η Γένουα αποτελούσε μία ανεξάρτητη, αυτόνομη πολιτεία ελευθέρων πολιτών, της οποίας η κοινωνική δομή βασιζόταν περισσότερο στο εμπόριο παρά στη γαιοκτησία: η γαιοκτητική αριστοκρατία διοχέτευε τα έσοδά της στους πολύ πιο αποδοτικούς τομείς του εμπορίου και της ναυτιλίας, οι έμποροι χρησιμοποιούσαν τα κέρδη τους για πολιτική ισχύ και το *popolo minuto* απασχολείτο σε συναφείς τομείς. Ένα επίσημο έγγραφο του 958 των λομβαρδών βασιλέων Berengar και Adalbert και ένα άλλο του 1056 από μέρος του μαρκησίου Alberto Malaspina, εκπροσώπου της ισχυρής ντόπιας στρατιωτικής αριστοκρατίας, επικύρωσαν το αίτημα των κατοίκων της πόλης για προστασία της ιδιοκτησίας τους και σεβασμού των νόμων και των εθίμων τους. Παράλληλα, είχαν ήδη διαμορφωθεί αρκετά από τα αντιφατικά χαρακτηριστικά της γενουατικής κοινωνίας που θα διατηρηθούν καθ'όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα: βαθειά θρησκευτικότητα που, ωστόσο, δεν συνοδεύεται από εκκλησιαστική παρεμβατικότητα στα κοσμικά θέματα και που δεν εμποδίζει τη σκληρότητα απέναντι σε μειονοτικές ή αντίπαλες ομάδες, αγάπη για ατομική και συλλογική ελευθερία στην οποία δεν είχαν κανένα δικαίωμα οι σκλάβοι, μυστικοπάθεια μαζί με ανεξάντλητη κινητικότητα και ένας επιτυχής συνδυασμός ορμητικού ατομικισμού, οικογενειακής διαδicktύωσης και αλληλεγγύης και ενσωμάτωσης των πετυχημένων νεοφερμένων στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Η θάλασσα αποτελούσε τον φυσικό χώρο των Γενουατών και το εμπόριο το οξυγόνο της πόλης (όπως τονίζει και το μεσαιωνικό ρητό, *Janiensis ergo mercator*), πιστώσεις και δάνεια εξασφαλιζόνταν εύκολα για κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα, ο συνεταιρισμός (ή η *χρεωκοινωνία*, για να χρησιμοποιήσουμε ένα βυζαντινό

όρο) στις επενδύσεις, στον κίνδυνο και στα κέρδη αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο κάθε μορφής συμβολαίου, και το πολιτειακό σύστημα αυτής της ανεξάρτητης δημοκρατίας βασιζόταν σε μια εξισορρόπηση δυνάμεων μεταξύ των ισχυρών αριστοκρατικών οικογενειών, των φατριών και των κοινωνικών τάξεων.

Μαρτυρίες για την ιστορία της πόλης αντλούμε από τα εξαιρετικά καλά πληροφορημένα *Χρονολόγια*, τα γνωστά *Annali*. Πρόκειται για τα χρονικά της πόλης τη συστηματική τήρηση των οποίων ανέθετε η κυβέρνηση σε επιφανή μέλη της πολιτικής και οικονομικής άρχουσας τάξης (με πρώτο και κυριότερο ιστορικό τον Caffaro τον 12^ο αι.). Ακόμη μία πολύτιμη πηγή πληροφοριών αποτελούν τα κατάστιχα των νοταρίων, δηλαδή των συμβολαιογράφων (από τη Γένουα προέρχεται το αρχαιότερο νοταριακό κατάστιχο που έχει διασωθεί σε όλη την Ευρώπη, εκείνο του Giovanni Scriba του έτους 1154). Από τον 13^ο αι. και μετά οι πηγές μας πληθαίνουν και σε είδος και σε αριθμό και περιλαμβάνουν τα προαναφερθέντα χρονικά των επισήμων ιστορικών (με κυριότερους εκπροσώπους τους Jacopo da Varagine και Jacopo Doria τον 13^ο αι. και τους αδελφούς Stella τον 15^ο αι., την παράδοση των οποίων θα συνεχίσουν τον 16^ο αι. οι Uberto Foglietta και Agostino Giustiniani) αλλά και αγιολογικά κείμενα (Jacopo da Varagine και έργα που αποδίδονται στην Αγία Αικατερίνη της Γένουας), ποιήματα, νομικά έργα, ναυτικούς χάρτες και ακόμη πολύγλωσσα λεξικογραφικά και εγκυκλοπαιδικά έργα (Simone ο Γενουάτης και Giovanni Balbi). Η ανάγκη για καταγραφή της ιστορίας της πόλης μπορεί να θεωρηθεί ως αναζήτηση της ταυτότητας της και προσπάθεια νομιμοποίησης της ύπαρξής της ως πολιτικής οντότητας μέσα από την ιστορική συνέχεια και τη συλλογική μνήμη. Με παρόμοιο τρόπο μπορεί να ερμηνευθεί και η αναγωγή της ίδρυσης της πόλης σε ένα μυθικό περιπλανώμενο Τρώα, τον Ιανό (Janus) και της καταγωγής του ονόματός της στον διπρόσωπο θεό των Ρωμαίων Ιανό (Janus). Και ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό να ανοίξω την πρώτη κυπριακή παρένθεση, επιλέγοντας τη μεσαιωνική Κύπρο ως παράδειγμα εργασίας συχνά στη συνέχεια, δεδομένου ότι η ιστορία του νησιού ως περιοχής του λατινοκρατούμενου Ελληνισμού συνδέεται άρρηκτα με εκείνη των δύο σημαντικότερων ιταλικών ναυτικών πολιτειών, της Γένουας και της Βενετίας: είναι χαρακτηριστικό ότι σε έναν από τους Λουζινιανούς βασιλείς της Κύπρου δόθηκε το όνομα Ιανός σε ανάμνηση του γεγονότος ότι γεννήθηκε στη Γένουα τη δεκαετία του 1370 κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του πατέρα του, Ιακώβου Α', μετά από

τη γενουατική εισβολή στο νησί το 1373· το όνομα κληρονόμησε και ο εγγονός του, γιος του δούκα της Σαβοΐας Λουδοβίκου και της Άνας ντε Λουζινιάν.

Το 1099 με την ίδρυση μίας *compagna*, παίρνει μορφή ο θεσμός της κοινότητας της ανώτατης πολιτικής εξουσίας, που αποτέλεσε την πρώτη φάση στη μακρά πορεία εξέλιξης του γενουατικού συστήματος διακυβέρνησης. Επρόκειτο για έναν ένορκο συνεταιρισμό πολιτών από τα ανώτερα και μεσαία στρώματα, κατοίκων των αρχικά επτά συνοικιών της πόλης, κάτω από την ηγεσία έξι υπάτων με τριετή θητεία. Σταδιακά ο θεσμός μονιμοποιείται και ο αριθμός των υπάτων θα κυμανθεί μεταξύ 4 και 8 ενώ η θητεία τους θα μετατραπεί από το 1122 και μετά σε μονοετή· η ανάδειξη στο αξίωμα πιθανόν να υπήρξε αποτέλεσμα κάποιας μορφής εκλογικής διαδικασίας και οι οικογένειες που μονοπωλούν την υπατεία, κυρίως αριστοκρατικές, θα αποτελέσουν την άρχουσα τάξη. Για σοβαρά θέματα, όπως η κήρυξη πολέμου ή η επιβολή φορολογίας, οι ύπατοι χρειάζονταν την έγκριση ενός συμβουλευτικού σώματος που απάρτιζαν εξέχοντα μέλη της κοινότητας. Μέχρι το 1161 η πολιτεία θα διαθέτει και ένα συμβούλιο γερόντων, τους *anziani*. Η συμμετοχή στην κοινότητα παρείχε στα μέλη της το δικαίωμα διεκδίκησης αξιωμάτων και εμπλοκής στο ναυτικό εμπόριο και στην πειρατεία, ενώ από το 1157 επιβλήθηκε στους πολίτες και η υποχρέωση να πολεμούν για τα συμφέροντα της πόλης· οι γυναίκες φυσικά αποκλείονταν από τις πολιτικές δραστηριότητες της κοινότητας, ενώ αντίθετα, δεδομένου του χαρακτήρα της Γένουας, είχαν δικαίωμα να διεξάγουν εμπορικές δραστηριότητες ως συγγενείς αρρένων μελών. Το πολίτευμα αυτό προσέφερε στην πόλη για έναν περίπου αιώνα την απαραίτητη σταθερότητα για την εκπληκτική της πορεία.

Κατά το πρώτο μισό του 12^{ου} αι., οι προσπάθειες της Γένουας επικεντρώνονται στη διαχείριση των σχέσεων της με τις άλλες υποψήφιες ναυτικές δυνάμεις στη Μεσόγειο και στην καθυπόταξη των υπολοίπων πόλεων της Λιγυρίας, από το Μονακό μέχρι το Portovenere. Η πρώτη ιταλική ναυτική πόλη με την οποία συγκρούεται είναι η Πίζα. Από το 1119 μέχρι και το 1149 οι δύο πόλεις θα βρεθούν συχνά αντιμέτωπες και, εκτός από τον οικονομικό ανταγωνισμό, αιτία υπήρξε και η διεκδίκηση του ελέγχου της Σαρδηνίας και της Κορσικής. Οι διπλωματικές προσπάθειες της Γένουας φαίνεται να περιλάμβαναν μέχρι και δωροδοκία ιεραρχών στο Βατικανό· πάντως, το 1133 ο πάπας Ιννοκέντιος Β' παραχωρεί την Κορσική ως φέουδο στη Γένουα και η επισκοπική έδρα

της πόλης ανυψώνεται σε αρχιεπισκοπική. Το νησί, ή τμήματά του, θα παραμείνει κάτω από τον έλεγχο της Γένουας, με διαλείμματα, για έξι περίπου αιώνες, μέχρι το 1768. Η γενουατική ηγεμονία επί των υπολοίπων πόλεων της Λιγυρίας διαμορφώθηκε βάσει του σκεπτικού ότι τις συνέδεαν κοινά ναυτικά συμφέροντα, δεδομένου ότι απολάμβαναν και οι πόλεις αυτές όλα τα εμπορικά προνόμια που είχε εξασφαλίσει η Δημοκρατία στη Μεσόγειο. Ωστόσο, συχνά αρκετές πόλεις αντιδρούσαν στον έλεγχο της και, στην προσπάθειά τους να πετύχουν αυτονομία, εμπλέκονταν στις εσωτερικές έριδες της Γένουας ή συμμαχούσαν με εξωτερικούς εχθρούς με αποτέλεσμα τη βίαιη επιβολή υποταγής. Το 1147-1148, στο πλαίσιο της ευρύτερης Β' Σταυροφορίας, η Δημοκρατία ανέλαβε εκ μέρους των ηγεμόνων της Καστίλλης και της Καταλλανίας να εκδιώξει τους Μουσουλμάνους από τις ισπανικές πόλεις Αλμερία (Almería) και Τορτόσα (Tortosa) με αντάλλαγμα λάφυρα, δασμολογικές απαλλαγές, έναν τεράστιο αριθμό δούλων (10.000) και την κατοχή του ενός τρίτου της κάθε πόλης. Παρ' όλη τη θεαματικότητά του, το εγχείρημα αποδείχτηκε βραχύβιο και πολυδάπανο, υποδεικνύει όμως την ισχύ της πόλης: η τεράστια στρατιωτική και ναυτική δύναμη που συγκεντρώθηκε για την εκστρατεία (ιππείς, 12.000 πεζοί και ικανός αριθμός ναυτικών για πέραν των 163 πλοίων) ξεπερνούσε τις δυνατότητες οποιασδήποτε άλλης δύναμης της εποχής, με εξαίρεση τη Βενετία και ίσως την Αγγλία.

Το δεύτερο μισό του 12^{ου} αι. βρίσκει την πόλη να ασφυκτιά στα πλαίσια της τείχης: τα νέα τείχη που κτίστηκαν στα 1155-1158 περιέκλειαν τριπλάσιο χώρο από τα προηγούμενα. Η οικονομία της πόλης βασιζόταν πλέον αποκλειστικά στο θαλάσσιο εμπόριο, το οποίο αποτελεί και τη μεγαλύτερη πηγή εργοδότησης των κατοίκων: έμποροι, πληρώματα πλοίων, συνεργεία ναυπηγείων αλλά και εκφορτωτές, σχινοποιοί, προμηθευτές, οπλοποιοί, κατασκευαστές υφασμάτων και νοτάριοι συνδέονταν όλοι με τη ναυτιλία. Ίσως μόνο η Βενετία να μπορεί να συγκριθεί με τη Γένοβα όσον αφορά τη μονολιθική εξάρτησή της από τη θάλασσα ως πόλη-λιμάνι χωρίς σχεδόν καμία άλλη διαφοροποιημένη μορφή οικονομίας. Οι Γενουάτες είναι καλά δικτυωμένοι σε υπερπόντιες αγορές (στα σταυροφοριακά κράτη και στην Αίγυπτο, τη Βόρειο Αφρική, τη Σικελία, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και σε πόλεις της νότιας και βορείου Ευρώπης), έχοντας τη στήριξη ενός αρκετά περίπλοκου και νομικά κατοχυρωμένου επενδυτικού και εταιρικού συστήματος και μίας ντόπιας ναυπηγικής βιομηχανίας. Η σημασία που αποδιδόταν στην αξιοπιστία

των συμβολαίων ως αναπόσπαστου στοιχείου της επαγγελματικής και κοινωνικής ζωής της πόλης φαίνεται από τις σοβαρές ποινές (μέχρι και ακρωτηριασμούς) που επέβαλλαν οι κανονισμοί του Πέραν (1316) για διεφθαρμένους νοταρίους, ψευδομάρτυρες και πλαστογράφους. Η δυναμική αυτής της μεσαιωνικής μερκαντιλικής οικονομίας έγκειτο στη μεγιστοποίηση της κλίμακας και του φάσματος του εμπορίου, στην αντιστάθμιση της μικρής παραγωγικής και καταναλωτικής ικανότητας της γενουατικής κοινωνίας με τη συσσώρευση κεφαλαίου για επενδύσεις και πολεμικές δραστηριότητες και σε εμπορικούς συνεταιρισμούς βασισμένους σε δεσμούς αίματος και φιλίας. Για να είναι εφαρμόσιμη η εμπορική πολιτική της Γένουας, έπρεπε η εξωτερική πολιτική της να ισορροπεί μεταξύ της Βυζαντινής και της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, των σταυροφορικών κρατών και των μουσουλμάνων γειτόνων τους, της Σικελίας των Νορμανδών, της Γαλλίας, των βασιλείων της Ιβηρικής χερσονήσου, και των αντιπάλων ιταλικών πόλεων. Η εναλλαγή περιόδων εχθροπραξιών με εξωτερικούς αντιπάλους με περιόδους ειρήνης κατά τη διάρκεια των οποίων η Γένουα σπαράσσεται από εσωτερικές έριδες θα χαρακτηρίζει στο εξής την πολιτική ζωή της πόλης.

Το 1155 υπογράφηκε η πρώτη συμφωνία της Γένουας με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, επί της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, με την οποία η πόλη απέκτησε συνοικία στην Κωνσταντινούπολη και εμπορικές διευκολύνσεις (αρκητά αργότερα από τη Βενετία και την Πίζα). Παράλληλα, οι Γενουάτες συνήψαν συνθήκη ειρήνης με τον εχθρό του Βυζαντίου, τον νορμανδό βασιλιά Γουλιέλμο Α΄ της Σικελίας, παίζοντας ένα δύσκολο διπλωματικό παιχνίδι αφού υποσχέθηκαν και στους δύο ουδετερότητα σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ τους. Το 1162, ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσας παραχώρησε στη Γένουα επίσημο δίπλωμα με το οποίο κωδικοποιήθηκε η περίπλοκη σχέση της πόλης με τη Γερμανική Αυτοκρατορία και το οποίο θα ίσχυε μέχρι το 1250. Βάσει των όρων, η Γένουα βασικά παρέμενε ανεξάρτητη με δικαίωμα εκλογής των δικών της αρχόντων και της παραχωρήθηκε ως φέουδο όλη η ακτή της Λιγυρίας με αντάλλαγμα στρατιωτική βοήθεια για κατάκτηση της Σικελίας και άλλων περιοχών της νότιας Ιταλίας. Μεταξύ 1162 και 1175 η πόλη εμπλέκεται και πάλι σε ατέρμονες συγκρούσεις με την Πίζα με αντικείμενο τον έλεγχο της Σαρδηνίας. Αυτή τη φορά οι συγκρούσεις θα έχουν αντίκτυπο και στην Κωνσταντινούπολη, όπου η γενουατική παροικία θα δεχτεί επίθεση, τόσο από τους Πιζάνους όσο και από τους Βενετούς. Και ενώ η Γένουα θα ανταμειφθεί πλουσιοπάροχα για τη συμμετοχή της

στη Γ' Σταυροφορία, λαμβάνοντας εκτεταμένα προνόμια στην Τύρο και στην Άκρα και δικαίωμα ελευθέρου εμπορίου σε όλο το βασίλειο της Ιερουσαλήμ, οι διεργασίες για την πορεία που θα έπαιρνε η Δ' Σταυροφορία βρίσκουν την πόλη σε διένεξη με την Πίζα και στο έλεος εσωτερικών ερίδων με αποτέλεσμα να αποκλεισθεί εντελώς από τη διανομή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και γενικά από τον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο για τον επόμενο μισό αιώνα, χώρο στον οποίο θα δεσπόζει η Βενετία. Εξαιρέση αποτέλεσε το βασίλειο των Λουζινιανών στην Κύπρο, όπου το 1218 παραχωρούνται στους Γενοואάτες από τη βασίλισσα Αλίκη διομολογήσεις (ελευθερία διεξαγωγής εμπορίου, απαλλαγές από δασμούς και φόρους, δικαιοδοτική ασυλία και περιουσία στο νησί) και όπου η Δημοκρατία θα απολαύει της εύνοιας του κράτους μέχρι και τα μέσα του 13^{ου} αι. (οι Πιζάνοι θα λάβουν επισήμως προνόμια στη μεγαλόνησο το 1291 και οι Βενετοί μόλις το 1306).

Από τη δεκαετία του 1160 αρχίζει να διαφαίνεται ο αυξανόμενος ρόλος των συσπειρωμένων γύρω από τις ισχυρές διευρυμένες οικογένειες (πατριές ή *alberghi*) φατριών στη γενουατική εσωτερική πολιτική, αλλά είναι δύσκολο να ταυτίσουμε συγκεκριμένες πολιτικές (επεκτατική ή συντηρητική) με συγκεκριμένες συμμαχίες οικογενειών. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι οι γενοואάτες ιστορικοί της εποχής χρησιμοποιούν το πολιτικό λεξιλόγιο της δημοκρατικής Ρώμης (με τους υπάτους, τους πελάτες και τους πληβείους) για να περιγράψουν τον χαρακτήρα της πολιτικής ζωής της πόλης τους. Ακόμη και η πολεοδομική γεωγραφία και η αρχιτεκτονική της πόλης αντανakλούσαν αυτές τις συμμαχίες και το πλέγμα σχέσεων με τα όρια των τριών μονίμων αγορών που τέθηκαν το 1186 να καθορίζονται από ζώνες επιρροής και συγκεκριμένες συνοικίες ή *contrade* να περικλείουν τις οικίες με τον χαρακτηριστικό πύργο και τα άλλα κτίρια συγκεκριμένων οικογενειών. Το 1190 λαμβάνει χώρα μία σημαντική πολιτειακή μεταρρύθμιση. Λόγω των συνεχών πολιτικών διαφωνιών και συγκρούσεων, καταργείται ο θεσμός των υπάτων και αντικαθίσταται με αυτόν του ποδεστάτου (*podestà*), ενός ανεξάρτητου κυβερνήτη, θεωρητικά υπεράνω φατριών εφόσον προσκαλείται από άλλη πόλη, με απόλυτη εκτελεστική, δικαστική και στρατιωτική εξουσία για θητεία ενός έτους, συνεπικουρούμενου από μία επιτροπή οκτώ πρυτάνων (ή ρεκτόρων). Με κάποιες μικρές διακοπές, ο θεσμός του ποδεστάτου θα χρησιμοποιηθεί από την πόλη για ολόκληρο τον 13^ο αι., αλλά το κύρος και η δύναμη του αξιώματος θα υπονομευτεί από τη διαμάχη μεταξύ Γιβελλίνων και Γουέλφων.

Η διαίρεση στην ιταλική χερσόνησο μεταξύ των δύο αυτών παρατάξεων με τα γραφικά ονόματα, που προέρχονται από το όνομα ενός κάστρου των Χοενστάουφεν και το όνομα της αντίπαλης σαξωνικής οικογένειας αντίστοιχα και που ο κύριος χρονικογράφος των αρχών του 15^{ου} αι. Λεόντιος Μαχαιράς με δυσκολία αποδίδει ως “Γγγηπλήν” και “Γγεφράν”, αποτελεί ένα περίπλοκο θέμα ιστορικής ερμηνείας και ορολογίας. Η εξήγηση του φαινομένου πρέπει να αναχθεί στην ειδική θέση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας ως πολιτικής δύναμης με δικαιώματα επικυριαρχίας στην Ιταλία, θέση η οποία πηγάζει από εκείνη της Καρολίδειας και της Οθώνειας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: η γερμανική πολιτική στην Ιταλία συχνά συγκρούστηκε με τα συμφέροντα της Εκκλησίας της Ρώμης και με την πορεία επικράτησης των ιταλικών πόλεων ως ανεξαρτήτων πολιτικών οντοτήτων. Κάθε πόλη, και κυριολεκτικά κάθε πολίτης, υιοθετούσε συγκεκριμένη πολιτική στάση απέναντι στην αυτοκρατορία και η διπολικότητα θα ενταθεί όταν οι φατρίες και οι αριστοκρατικές οικογενείες αρχίζουν να ταυτίζονται με ένα αυτοκρατορικό (Γιβελλίνοι) και ένα αντι-αυτοκρατορικό φιλοπαπικό (Γουέλφοι) κόμμα. Οι συμμαχίες και οι προσχωρήσεις στη μία ή την άλλη παράταξη θα μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου ανάλογα με τα προσωπικά ή ευρύτερα γεωπολιτικά συμφέροντα και οι ιδεολογικές τοποθετήσεις θα αποτελούν συχνά σημαίες ευκαιρίας, αλλά οι θέσεις των Γουέλφων συμπίπτουν σε αδρές γραμμές με εκείνες της Εκκλησίας και, μετά την ήττα των Χοενστάουφεν το 1265-1268, με εκείνες του γαλλικού Οίκου του Ανζού τον οποίο υποστήριζε ο πάπας και οι φλωρεντινοί τραπεζίτες. Στη Γένοβα, η διαμάχη μεταξύ των δύο παρατάξεων (*Mascherati* και *Rampini* με χρώματα το λευκό και το μαύρο αντίστοιχα) θα κυριαρχεί στα εσωτερικά της πόλης από τον 13^ο μέχρι και το τέλος του 15^{ου} αι., ενώ οι δύο φατρίες ουσιαστικά θα εναλλάσσονται στην εξουσία, με το χαμένο κόμμα να αυτοεξορίζεται ή να συνομωτεί με τους εχθρούς της πόλης, εδραιώνοντας τη βεντέτα στη συλλογική νοοτροπία.

Η εξωτερική πολιτική της Δημοκρατίας κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αι. καθορίζεται, συνεπώς, από τις σχέσεις της με τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ Χοενστάουφεν. Αρχικά η Γένοβα τηρεί ουδέτερη στάση και ο Φρειδερίκος παραμένει το 1212 για τρεις μήνες στην πόλη, επικυρώνοντας το 1220 τα προνόμια που της είχε παραχωρήσει ο παππός του. Από το 1237, ωστόσο, όταν οι Γενουάτες εξέλεξαν ποδεστάτο προερχόμενο από το αντι-αυτοκρατορικό Μιλάνο, μέχρι και το 1251, η

πόλη βρισκόταν σε πόλεμο με τον Φρειδερίκο και τους διαδόχους του και ήταν σταθερός σύμμαχος του πάπα, έστω και αν αντιμετώπιζε εξεγέρσεις στη Λιγυρία, με τις πόλεις της Ριβιέρας να στρέφονται στον αυτοκράτορα για βοήθεια. Η κυβέρνηση των Γουέλφων θα κατορθώσει σταδιακά να αντιμετωπίσει όλα τα μέτωπα που δημιουργήσε ο «δεύτερος Νέρωνας», όπως αποκάλεσε τον Φρειδερίκο ο γενοιάτης νοτάριος Urso το 1242, και να μειώσει σχεδόν πλήρως τη δύναμη του μικρού αλλά ισχυρού φιλο-αυτοκρατορικού κόμματος της πόλης. Η εκλογή του γενοιάτη Sinibaldo Fieschi στο παπικό αξίωμα με το όνομα Ιννοκέντιος Δ' το 1243 διευκόλυνε την κατάσταση. Το 1244, γενοιατικός στόλος φυγάδευσε τον πάπα από τη Ρώμη στη Γαλλία μέσω Γένουας. Ο πάπας αντάμειψε την πόλη με προνόμια στα λατινικά βασίλεια της Ιερουσαλήμ και της Κύπρου και στη Σικελία. Η Γένοια ανταμείφθηκε και για τη βοήθεια που προσέφερε στον βασιλιά της Κύπρου Ερρίκο Α' ντε Λουζινιάν και στην ισχυρή οικογένεια των Ιβελίνων που τον υποστήριζαν στον αγώνα τους εναντίον του Φρειδερίκου και των συμμάχων του με τη Χάρτα του 1232, η οποία επαναβεβαίωσε και επέκτεινε τα προνόμια του 1218. Παράλληλα, την ίδια περίοδο συνεχίστηκε ο ανταγωνισμός με τη φιλο-αυτοκρατορική Πίζα και τη Βενετία, τόσο στην ιταλική χερσόνησο, όσο και στην Ανατολική Μεσόγειο, με γνωστότερα ίσως επεισόδια τη διεκδίκηση της κατοχής της Κρήτης από τους Βενετούς μεταξύ 1206 και 1211 και τον πόλεμο του Αγίου Σάββα στην Άκρα της Παλαιστίνης το 1256-1258, που κατέληξε σε ταπεινωτική ήττα των Γενοιατών και καταστροφή του μισού τους στόλου. Ο πόλεμος σηματοδότησε και μια σημαντική μεταβολή στις σχέσεις της Γένουας με το βασίλειο της Κύπρου λόγω της αντιγενοιατικής στάσης που τήρησαν οι Λουζινιανοί, σχέσεις που θα είναι στο εξής τεταμένες και εχθρικές.

Η οικονομική ύφεση που ακολούθησε τους πολέμους με τον αυτοκράτορα με τη χρεωκοπία των μεγάλων τραπεζικών οίκων Negrobono και Calvo το 1256 επίσπευσε την άνοδο των λαϊκών στρωμάτων, του *popolo*. Αν και την ίδια περίοδο οι βιομηχανικές πόλεις της ιταλικής ενδοχώρας θα γνωρίσουν την άνοδο των *signori* ως κληρονομικών ηγεμόνων, η γενοιατική εμπειρία καθορίστηκε από τον ναυτικό της χαρακτήρα και από τις αντιζηλιές μεταξύ των αριστοκρατικών οικογενειών. Γενικά μέχρι τότε, οι αριστοκρατικές οικογένειες μονοπωλούσαν τα αξιώματα της κοινότητας και την εκμίσθωση των φόρων, αν και υπήρχε πάντα χώρος για νέες οικογένειες που είχαν αποκτήσει κοινωνική και οικονομική επιφάνεια λόγω εμπορίου, ενώ η βία που χαρακτήριζε τις μεταξύ

τους σχέσεις ήταν συχνά ανεξέλεγκτη. Η συμμετοχή του λαού στην πολιτική ζωή της πόλης περιοριζόταν στη δια βολής ψηφοφορία στη γενική συνέλευση (*parlamento*). Η λαϊκή εξέγερση του Ιανουαρίου του 1257 υπήρξε ταχύτατη και επιτυχημένη. Το δυσαρεστημένο πλήθος εξέλεξε τον Guglielmo Boccanegra, έναν εύπορο αστό, ως καπετάνιο του λαού για μία θητεία 10 ετών καθώς επίσης ένα νέο συμβούλιο από 32 *anziani* ο Boccanegra θα υπηρετούσε για 10 έτη, αν πέθαινε πριν από τη λήξη της θητείας του θα τον αντικαθιστούσε ένας από τους αδελφούς του και ένας ποδεστάτος και διάφοροι αξιωματούχοι αναλάμβαναν τα διοικητικά θέματα εκ μέρους του.

Πιστός στο αντι-αυτοκρατορικό κόμμα, ο Boccanegra υποστηρίχθηκε, ωστόσο, και από γιβελλίνους ευγενείς και χρησιμοποίησε τις εκτεταμένες εξουσίες του για να αναστηλώσει την οικονομία της πόλης με μία σειρά μεταρρυθμίσεων που αφορούσαν κυρίως στον περιορισμό της εκμίσθωσης των εσόδων από φορολογίες και σε ένα πρόγραμμα ανέγερσης δημοσίων κτιρίων και αναμόρφωσης του λιμανιού, μέτρα από τα οποία επωφελήθηκαν περισσότερο οι μεσαίοι έμποροι και τεχνίτες παρά οι πολύ φτωχοί ή οι πολύ πλούσιοι. Παράλληλα, έδωσε στους εκπροσώπους των συντεχνιών του απλού λαού φωνή στη διακυβέρνηση της πόλης. Κληρονομώντας την ήττα από τους Βενετούς στον πόλεμο του Αγίου Σάββα, η πολιτική του επικεντρώθηκε, πέρα από τη θεαματική αύξηση του εμπορίου της Βορείου Αφρικής, στην αναζήτηση νέων αγορών στην Ανατολή. Υπολογίζεται ότι, ενώ το 1255 το εμπόριο της Γένουας με την Ανατολική Μεσόγειο αντιπροσώπευε το 65% των συνολικών εσόδων της και με το Μαγκρέμπ το 21%, το 1262 τα ποσοστά μεταβλήθηκαν σε 0,3% και 59% αντίστοιχα. Η συνθήκη του Νυμφαίου, που υπέγραψε με τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο το 1261 στις παραμονές της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης, έδωσε στην πόλη έναν εν δυνάμει σύμμαχο εναντίον της Βενετίας και προκάλεσε τον αφορισμό των Γενουατών από τον πάπα Ουρβανό Δ'. Σε αυτά τα πολιτικά συμφραζόμενα είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο Μιχαήλ σκόπευε στο τέλος του 1262 να εισβάλει στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο και τη βενετοκρατούμενη Κρήτη με τη συνδρομή των Γενουατών, σχέδιο που, ωστόσο, δεν υλοποιήθηκε. Η φιλελληνική πολιτική του Boccanegra, όμως, και ο συγκεντρωτικός τρόπος διακυβέρνησής του που θύμιζε κληρονομικό *signore* και όχι διορισμένο κυβερνήτη σίγουρα δυσaréστησαν αρκετούς από τους γουέλφους ευγενείς, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι την απουσία ενιαίας πολιτικής από μέρους των λαϊκών στρωμάτων, τον υποχρέωσαν

να εγκαταλείψει το αξίωμα τον Μάιο του 1262. Είναι ενδεικτικό ότι το 1264 ο γενδουάτης ποδεστάτος στην Κωνσταντινούπολη συνάπτει συμφωνία με τον Μαμφρέδο Χοενστάουφεν για αναστήλωση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, κάτι που η μητρόπολη συνετά απορρίπτει.

Για τα επόμενα 30 περίπου χρόνια η πόλη θα γνωρίσει ίσως την πιο σταθερή διακυβέρνηση της με τη μορφή μιας ουσιαστικά κληρονομικής δυναστικής διαρχίας. Δύο καπετάνιοι του λαού που εκλέγονταν από τις δύο πιο ισχυρές αριστοκρατικές οικογένειες, τους Doria και τους Spinola, θα κυβερνούν από κοινού με τη συνεργασία διαφόρων σωμάτων με εκπροσώπους όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Το 1269-1270 η πόλη συμμετείχε στην αποτυχημένη σταυροφορία του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' στην Τύνιδα. Ωστόσο, η απειλή που αποτελούσε η επεκτατική πολιτική του αδελφού του, Καρόλου του Ανζού, για την αυτονομία της πόλης οδήγησε τον λαό, παραδοσιακό υποστηρικτή των Γουέλφων και του πάπα, να στηρίξει τους γιβελλίνους ευγενείς εναντίον των Γουέλφων, που συσπειρώθηκαν γύρω από τον αρχιεπίσκοπο και την οικογένεια των Grimaldi. Ο στρατός του Καρόλου και των λομβαρδών συμμάχων του εισέβαλε στη Λιγυρία το 1273 αλλά αποκρούστηκε με επιτυχία. Η πόλη τέθηκε ξανά υπό απαγόρευση από τον πάπα Γρηγόριο Γ' και η ανακωχή επιτεύχθηκε μόλις το 1276. Το 1281, η Γένουα αρνείται διπλωματικά να συμμετάσχει στην εκστρατεία που ετοιμάζε ο Κάρολος εναντίον του Βυζαντίου και την οποία ευνοούσαν ο πάπας και η Βενετία και μάλιστα προειδοποιεί τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο «Σικελικός Εσπερινός», η επιτυχημένη επανάσταση εναντίον του Καρόλου στη Σικελία το 1282, και ο θάνατός του το 1285 απομάκρυνε τον κίνδυνο τόσο από το Βυζάντιο όσο και από τη Γένουα.

Η σταθερότητα του πολιτεύματος των δύο καπετάνιων του λαού επέτρεψε την ταχύτατη οικονομική ανάκαμψη. Στα μέσα του 13^{ου} αι., υπολογίζεται ότι η πόλη αριθμούσε γύρω στις 50.000 κατοίκους, μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης μετά από το Παρίσι και τη Βενετία. Η απώλεια των γενουατικών εμπορικών συμφερόντων στη Λατινική Ανατολή μετά την πτώση των σταυροφορικών κρατών το 1291 δεν σταμάτησε το εμπόριο με την Αίγυπτο, παρά τις παπικές απαγορεύσεις και τον επαπειλούμενο αφορισμό, και η παλινόρθωση των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη το 1261 έδωσε τέρμα στο βενετικό μονοπώλιο, εξασφαλίζοντας για την πόλη τη συνοικία του Πέραν (Γαλατά) στην Κωνσταντινούπολη και επιτρέποντας την πρόσβασή της στο εμπόριο

της Μαύρης Θάλασσας. Την εποχή αυτή, το δουλεμπόριο υπήρξε μία από τις πιο προσοδοφόρους πηγές πλούτου της Γένουας, στην οποία η παρουσία δούλων, στη συντριπτική τους πλειοψηφία γυναίκες και παιδιά, ήταν εντονότερη από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ιταλική πόλη: από μεταγενέστερα στοιχεία του έτους 1458, φαίνεται ότι διαβιούσαν 2.059 δούλοι στην πόλη, από τους οποίους μόνο 54 άνδρες. Οι σκλάβοι ως εμπορεύσιμα αντικείμενα προέρχονταν τον 12^ο και 13^ο αι. από την Ισπανία και τη Βόρειο Αφρική και ήταν κυρίως μουσουλμάνοι, ενώ αργότερα ήταν Τάταροι, Κιργάσιοι και Ρώσοι από τη Μαύρη Θάλασσα αλλά και Έλληνες από περιοχές του Αιγαίου, όπως αποδεικνύουν μεταξύ άλλων πηγών και οι πράξεις που συνέταξε ο γενουάτης νοτάριος Lamberto di Sambuceto στην Αμμόχωστο μεταξύ 1296 και 1307. Από στοιχεία που διασώζονται για το έτος 1293 υπολογίζεται ότι η αξία όλων των φορολογημένων εμπορευμάτων που διακινήθηκαν από το λιμάνι της Γένουας ξεπερνούσε το αντίστοιχο ποσό για όλα τα αγγλικά λιμάνια καθώς επίσης τα εισοδήματα του Γάλλου βασιλιά. Η επικράτηση στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου, ωστόσο, μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με πολεμική επικράτηση επί της Βενετίας. Ήδη το 1284 ο πόλεμος με την Πίζα κατέληξε σε μεγάλη ναυτική νίκη των Γενουατών στη Μελόρια με αποτέλεσμα η Πίζα να μην ανακάμψει ποτέ ως ίση ναυτική δύναμη με τη Γένουα. Η αποφασιστική νίκη επί των Βενετών θα λάμβανε χώρα το 1298 μεταξύ της νήσου Κούρτζολα (Curzola) και των δαλματικών ακτών. Είναι χαρακτηριστικό του πολιτικού κλίματος που επικρατούσε στην ιταλική χερσόνησο ότι ο Marco Polo διηγήθηκε τα ταξίδια του στον πιζανό Rustichello σε μία φυλακή της Γένουας, όπου βρισκονταν και οι δύο αιχμάλωτοι, ο Πιζάνος μετά την ήττα της Μελόρια και ο Βενετός εκείνη της Κούρτζολα.

Παρά τους σκληρούς νικηφόρους αγώνες εναντίον της Βενετίας και της Πίζας και την ισχυρή της θέση ως ναυτικής δύναμης, κατά την περίοδο από τη δεκαετία του 1290 μέχρι και το 1370 η Γένουα υποκύπτει στις εσωτερικές έριδες, κάτι που δικαιολογεί ίσως και τη διακοπή συγγραφής της επίσημης ιστορίας της πόλης, που δεν φαίνεται να άνησε σε συνθήκες εμφυλίου σπαραγμού. Το 1291, κατόπιν γενικής δυσαρέσκειας, αποφασίζεται οι καπετάνιοι να μην είναι Γενουάτες και οι μισοί *anziani* και σύμβουλοι να επιλέγονται από τους ευγενείς ενώ οι άλλοι μισοί από τον απλό λαό. Τον Δεκέμβριο του 1295 οι εντάσεις και η συσσωρευμένη έχθρα οδηγούν σε τρομερές οδομαχίες που διαρκούν 40 ημέρες, μέχρι τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους, και καταλήγουν

στην επικράτηση των Γιβελλίνων και την επιστροφή σε ντόπιους καπετάνιους. Παράλληλα, το τεράστιο δάνειο εξαιτίας των πολέμων με την Πίζα και τη Βενετία υποχρεώνει την πόλη να προβεί σε περικοπές των δημοσίων δαπανών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των προσόδων είναι υποθηκευμένο σε πιστωτές και η συλλογή των διαφόρων φόρων εκμισθώνεται σε πλούσιους Γενουάτες. Κουρασμένοι από τις διαμάχες τις υποκινούμενες από τα συμφέροντα των ισχυρών αριστοκρατικών οικογενειών και από τα οικονομικά αδιέξοδα, οι Γενουάτες αποφασίζουν το 1311 να θυσιάσουν την πολύτιμη ανεξαρτησία τους, εκχωρώντας τη διακυβέρνηση της πόλης τους σε έναν ξένο σωτήρα, τον γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Ζ', προφανή επιλογή για τους Γιβελλίνους. Ωστόσο, το πολιτικό πείραμα αποδείχτηκε βραχύβιο: με τον θάνατο του αυτοκράτορα το 1313, τη διακυβέρνηση ανέλαβαν και πάλι μέλη των ισχυρών οικογενειών Doria και Spinola, με ένα εικοσαμελές συμβούλιο στο οποίο συμμετείχαν εκπρόσωποι του λαού.

Η περίοδος αναρχίας που θα ακολουθήσει μέχρι και το 1339 μεταξύ των δύο παρατάξεων με τις οικογένειες Grimaldi και Fieschi να ηγούνται των Γουέλφων εναντίον των γιβελλίνων Doria και Spinola ενέπλεξε και άλλες ιταλικές και ξένες δυνάμεις, μείωσε τη ναυτική δύναμη της Γένουας και επηρέασε δραματικά το εμπόριο της πόλης στην Ανατολή. Το 1318, στρατός των γιβελλίνων εξορίστων και των συμμάχων τους (κυρίως το Μιλάνο και οι άλλες πόλεις της Λομβαρδίας) πολιορκεί την πόλη και ο φλωρεντινός ιστορικός Giovanni Villani συγκρίνει με κάποια δόση υπερβολής την πολιορκία της Γένουας με εκείνη της Τροίας. Η συμφωνία που επιτυγχάνεται το 1329 με τον βασιλιά της Κύπρου Ούγο Γ' ντε Λουζινιάν σκιαγραφεί το βάθος της διχόνοιας: ενώ η κυβέρνηση των Γουέλφων εξασφάλισε αποζημιώσεις, εξοφλήσεις χρεών και προνόμια στο νησί, αποκλείστηκαν από τη συμφωνία δικαιούχοι Γιβελλίνοι ως προδότες. Ο γενουάτης ιστορικός του τέλους του 14^{ου} αι. Giorgio Stella ερμηνεύει τον εμφύλιο σπαραγμό ως αποτέλεσμα της μήνισης του Θεού για τις αμαρτίες των πολιτών: μια πιο σύγχρονη ματιά, ωστόσο, θα διέκρινε ότι το κόμμα των Γουέλφων είχε διαμορφώσει μια φιλογαλλική στάση, με δεσμούς στη παποσύνη της Αβινιόν, τη Νάπολη και την Προβηγκία, ενώ οι Γιβελλίνοι ήταν στραμμένοι προς τη Σικελία και τη Λομβαρδία. Ο εμφύλιος ήταν κυρίως θέμα της αριστοκρατίας και έτσι προετοίμασε την άνοδο της λαϊκής εξουσίας μέσω ευπόρων οικογενειών που επωφελήθηκαν από την αναρχία για να κτίσουν περιουσίες και να διακριθούν σε διοικητικά αξιώματα.

Το 1339 ξέσπασε στην πόλη ακόμη μία λαϊκή επανάσταση, η οποία όμως υπερέβη τη φορά αυτή τις παραδοσιακές αριστοκρατικές διαφορές μεταξύ Γιβελλίνων και Γουέλφων ή τις ταξικές και τοπικιστικές αντιζηλίες και ένωσε τα λαϊκά στρώματα όλης της Λιγυρίας. Ο Stella την αποκαλεί *ardua mutatio* και πραγματικά υπήρξε μία δύσκολη αλλαγή. Ο Simone Boccanegra, μικρός ανηψιός του Guglielmo, γνωστός και από την ομώνυμη όπερα του Giuseppe Verdi, εκλέγεται από το πλήθος ως ισόβιος δόγης, δηλαδή άρχοντας με απόλυτες εξουσίες. Οι Doria και Spinola εγκαταλείπουν την πόλη, ενώ οι εξόριστοι Γουέλφοι συγκεντρώνονται στο Μονακό κάτω από την ηγεσία των Grimaldi. Η πολιτειακή μεταρρύθμιση στόχευε με την παρουσία ενός ισχυρού άρχοντα σε σταθερότητα και απρόσκοπτη συνέχεια της εκτελεστικής εξουσίας. Παρά τις φαινομενικές ομοιότητες με το βενετικό σύστημα, ο δόγης της Γένουας δεν ήταν ένας ευγενής περιστοιχιζόμενος από μία ολιγαρχία πατρικίων, αλλά αντίθετα προερχόταν από τις τάξεις του λαού και θεωρείτο ο θεματοφύλακας της πολιτείας εναντίον της παλιάς αριστοκρατίας. Είναι ενδεικτικό ότι συνεργάζονται μαζί με τον Boccanegra στην προσπάθεια του να αποκαταστήσει την ηγεμονία της Γένουας επί της Λιγυρίας, να σταθεροποιήσει το δημόσιο χρέος και να ανορθώσει την οικονομία εύποροι έμποροι και τεχνίτες. Το 1344, ωστόσο, ένας ενωμένος στρατός εξορίστων γουέλφων και γιβελλίνων ευγενών βαδίζει εναντίον της Γένουας και ο Boccanegra παραιτείται και καταφεύγει στην Πίζα. Η πολιτική αστάθεια που ακολουθεί δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την οικονομία της πόλης. Το 1346 γενουατικός στόλος καταλαμβάνει τη Χίο αλλά η πόλη εκχωρεί σε μαόνα, δηλαδή σε συνεταιρισμό, την εκμετάλλευση του νησιού για είκοσι χρόνια έναντι του χρέους της προς τους πλοιοκτήτες που το κατέλαβαν. Η λέξη *μαόνα* έχει αραβική προέλευση και σημαίνει βοήθεια / συνδρομή· ανιχνεύεται για πρώτη φορά το 1243 όταν χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει το εισόδημα από τους δασμούς της μαροκινής πόλης Ceuta που εισέπραττε η Γένουα. Η πρωτοποριακή αυτή διευθέτηση θα επαναλαμβανόταν αργότερα στην Κορσική και την Κύπρο για τη χρηματοδότηση της εισβολής του 1373.

Η μεγάλη επίδημία της βουβωνικής πανώλης, γνωστή και ως *Μαύρος Θάνατος*, που έπληξε ολόκληρη την Ευρώπη στα μέσα του 14^{ου} αι., επιτάχυνε την οικονομική ύφεση της πόλης· ο σύγχρονος Gabriele de Mussi από την Πλακεντία (Piacenza) ισχυρίζεται ότι η πανώλη μεταφέρθηκε στη Γένουα το 1348 από Βενετούς που είχαν προσβληθεί στη

γενουατική αποικία του Καφά στην Κριμαία και από εκεί ξαπλώθηκε σε όλη την Ιταλία. Υπολογίζεται ότι πριν από την επιδημία ο πληθυσμός της πόλης ήταν γύρω στις 70.000 κατοίκους (τα τείχη επεκτάθηκαν το 1320-1327 διπλασιάζοντας την έκταση της πόλης και για τελευταία φορά το 1346) και ότι μειώθηκε στη συνέχεια μεταξύ 30-50%. Το 1356 δυσαρεστημένοι ευγενείς και λαός από την κακή οικονομική κατάσταση και τις επεμβάσεις του Μιλάνου στην πολιτική ζωή της πόλης επανέκλεγον τον Simone Boccanegra στο αξίωμα του δόγη. Αυτή τη φορά η διακυβέρνηση του ήταν πιο αποφασιστική. Τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ήταν ποικίλα: ο ανταγωνισμός της Βενετίας και της Αραγωνίας με συνεχείς συγκρούσεις στο ελληνικό αρχιπέλαγος μεταξύ 1350-1355 και σημαντικότερο γεγονός την πανωλεθρία του γενουατικού στόλου κοντά στη Σαρδηνία το 1353, τα τεράστια δημόσια χρέη, οι επαναστάτες ευγενείς υπό τους Grimaldi στο Μονακό, και οι σχέσεις της πόλης με την παλιά και τη νέα Μαόνα της Χίου. Όμως, οι συνομιλίες και οι έριδες δεν άργησαν να κυριαρχήσουν για μία ακόμη φορά στην πολιτική ζωή της πόλης και φαίνεται ότι για μεγάλη μερίδα του λαού ο δόγης δεν ήταν πλέον αγαπητός. Τον Ιανουάριο του 1363 (και ιδού πάλι η αναπόφευκτη κυπριακή διασύνδεση!) έφτασε στη Γένουα ο βασιλιάς της Κύπρου Πέτρος Α΄ ντε Λουζινιάν, στο πλαίσιο της περιουσίας του για προώθηση μιας σταυροφορίας στην Ανατολή. Κατά την παραμονή του επιβεβαίωσε τα προνόμια της πόλης στην Κύπρο και έχρισε ιππότη τον δίχρονο γιο του Boccanegra. Κατά τη διάρκεια ενός επισήμου γεύματος που δόθηκε προς τιμήν του βασιλιά και του δόγη στις 13 Μαρτίου, ο τελευταίος ασθένησε αιφνιδίως και πέθανε αμέσως μετά. Οι φήμες επέμεναν ότι δηλητηριάστηκε.

Ο νέος δόγης, Gabriele Adorno, προσπάθησε να φέρει ειρήνη με την εισαγωγή νέου νομοθετικού κώδικα που ρύθμιζε την εκλογή του δόγη, των 12 *anziani* (6 ευγενείς και 6 λαϊκοί) και των 40 συμβούλων. Η πολιτειακή αυτή διευθέτηση θα διατηρηθεί με αρκετά οδυνηρά διαλείμματα και μεταβολές μέχρι το 1528. Δύο επιφανείς αλλά όχι αριστοκρατικές οικογένειες μονοπωλούν πλέον το αξίωμα του δόγη: οι Adorno και οι (Campo)fregoso. Η αντιπαλότητα μεταξύ τους ήταν τόσο έντονη που μπροστά της ξεθώριασαν οι παλιές κομματικές διαιρέσεις και, κάτω από το βάρος της βαρείας φορολογίας που επέβαλλε το τεράστιο δημόσιο χρέος, οδήγησε συχνά σε αδιέξοδο με αποτέλεσμα να παραδίδεται η διακυβέρνηση της πόλης σε ξένους ηγεμόνες (συνήθως στους δούκες του Μιλάνου ή στους βασιλείς της Γαλλίας). Το πέρασμα από τον

ύστερο Μεσαίωνα στην Αναγέννηση βρίσκει την οικονομία της πόλης να έχει επηρεαστεί από τη γενικότερη οικονομική ύφεση στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα των λιμών, του εκατονταετούς πολέμου, της κατάρρευσης των Μογγόλων, της παρακμής των Μαμελούκων της Αιγύπτου και του Βυζαντίου και της θεαματικής ανόδου των Οθωμανών. Το δημόσιο έλλειμα της πόλης παραμένει ένα χρόνιο πρόβλημα που την εμποδίζει να υπερασπιστεί το εμπόριό της εναντίον των Βενετών, των Καταλανών και των Τούρκων, παρά τη δωρεά του φιλοπάτριδος Francesco Vivaldi που σώζει προσωρινά τα οικονομικά της πόλης το 1371.

Συνεπώς, η κατάληψη του μεγαλύτερου λιμανιού της Κύπρου και ενός από τα σημαντικότερα εμπορεία της Ανατολικής Μεσογείου, της Αμμοχώστου, τον Οκτώβριο του 1373 θεωρήθηκε γεγονός πρωτίστης σημασίας για την ενίσχυση της γενοουατικής οικονομίας. Τα αίτια που οδήγησαν στη γενοουατική εισβολή, με αφορμή επεισόδια εναντίον της γενοουατικής παροικίας στο νησί που ξεκίνησαν κατά τη στέψη του Πέτρου Β΄ ντε Λουζινιάν ως βασιλιά της Ιερουσαλήμ στην Αμμόχωστο στις 10 Οκτωβρίου 1372, ανάγονται στη γενικότερη εμπορική και εξωτερική πολιτική των Λουζινιανών κατά τον 14^ο αι., η οποία συγκρουόταν με τα συμφέροντα της Δημοκρατίας: οι κύπριοι βασιλείς επιδίωξαν να συγκεντρώσουν στο λιμάνι της Αμμοχώστου τη διακίνηση των δυτικών εμπορών υπό τον έλεγχο των αξιωματούχων του κράτους, ευνόησαν την εφαρμογή των παπικών απαγορεύσεων εναντίον του εμπορίου με τους Μουσουλμάνους συμμετέχοντας σε ναυτικές περιπόλους για αστυνόμευση των θαλασσών, προσπάθησαν να αναιρέσουν τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους Γενουάτες το 1232 (ιδιαίτερα ως προς το θέμα του ποιοι θεωρούνταν ότι απήλαυναν της γενοουατικής υπηκοότητας) και επανειλημμένα υποστήριξαν τα συμφέροντα των Βενετών. Ως επακόλουθο, απειλές απελάσεων το 1299, 1306 και 1313 και αντιγενοουατικές ταραχές το 1310, 1331 και 1363 θα διαδεχθούν διαπραγματεύσεις και ανανεώσεις συνθηκών το 1329, 1338, 1363 και τέλος το 1365 όταν ο Πέτρος Α΄ ντε Λουζινιάν, έχοντας ανάγκη από τη συνεργασία της Γένουας για τα σταυροφορικά του σχέδια, επαναβεβαιώνει πανηγυρικά τη συνθήκη του 1232. Με τη συνθήκη του 1374 ο γιος του, ο Πέτρος Β΄, παραδίδει την Αμμόχωστο στους Γενουάτες ως ενέχυρο του χρέους των Λουζινιανών προς τη Δημοκρατία: όταν πεθαίνει το 1382, η Γένουα επιβάλλει στον διάδοχό του Ιάκωβο Α΄, τον οποίο κρατεί αιχμάλωτο, την παραχώρηση της Αμμοχώστου και μιας εδαφικής περιμετρικής λωρίδας δύο λευγών.

Η πόλη θα παραμείνει υπό γενοουατική διοίκηση, ουσιαστικά ως αποικία, μέχρι και το 1464, χωρίς ωστόσο να προσφέρει τα προσδοκώμενα οικονομικά οφέλη. Το μονοπωλιακό καθεστώς που επιβάλλει η Γένουα εκτοπίζει από την Αμμόχωστο τους εμπόρους των άλλων χωρών, ενώ η συσσώρευση των απλήρωτων τόκων από το χρέος του βασιλιά απαιτεί την αύξηση της φορολογίας, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με τη διαφθορά των δημοσίων λειτουργιών οδηγεί σε έξοδο των Κυπρίων και επιτείνει την παρακμή της πόλης. Το 1378 ξεκίνησε ο τέταρτος πόλεμος μεταξύ Γένουας και Βενετίας, γνωστός ως πόλεμος της Chioggia, που έληξε με ήττα των Γενουατών τον Ιούνιο του 1380 και συσσώρευσε επιπρόσθετα χρέη. Σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής του 1381, η Βενετία παραχωρεί την Τένεδο και υπόσχεται να μην επέμβει σε πιθανό πόλεμο μεταξύ Κύπρου (που είχε υποστηρίξει τη Βενετία στον πόλεμο) και Γένουας, ενώ η τελευταία υπόσχεται να μην εμποδίζει το εμπόριο της Βενετίας στη Μαύρη Θάλασσα και να επιτρέπει στην πλούσια βενετική οικογένεια των Κορνάρο της Κύπρου να χρησιμοποιούν το λιμάνι της Αμμοχώστου.

Στη συνέχεια της ιστορίας της, η Γένουα καταδικάζεται από τη γραφίδα των ιστορικών της εποχής, αλλά και των νεότερων, να παραμείνει στη σκιά των άλλων λαμπρών ιταλικών πόλεων με τη συνεισφορά της στην Αναγέννηση να θεωρείται περιορισμένη. Οι τέχνες και ο ουμανισμός δεν φαίνεται να κατόρθωσαν να διασώσουν την πόλη από τη χρόνια ασθένεια του ανίσχυρου πολιτειακού της συστήματος και των ατελείωτων ερίδων, ούτε και κατάφεραν να αναδείξουν αξιόλογες ηγετικές μορφές που θα της προσέφεραν την απαιτούμενη σταθερότητα. Ωστόσο, οι πολιτικές συζητήσεις που γίνονται την περίοδο αυτή σχετικά με την ελευθερία της πόλης, τη διχόνοια και τη μορφή του πολιτεύματος αναδύουν άρωμα ουμανισμού. Το 1396, μετά από πολλές διαπραγματεύσεις και συζητήσεις στις οποίες ενέχονταν εκατοντάδες άτομα και ενόψει πολιτειακής κατάρρευσης, οι Γενουάτες αποφασίζουν να παραδώσουν την πόλη τους στον γάλλο βασιλιά, αποποιούμενοι μέρος της αυτονομίας τους με αντάλλαγμα την τάξη, εφόσον ο ατομικισμός και η καχυποψία τους για κάθε μορφή συγκεντρωτικής εξουσίας τους καθιστούσε ανίκανους να πειθαρχήσουν και να προβούν στις απαραίτητες θυσίες για να πετύχουν πολιτική σταθερότητα. Το πείραμα θα πετύχει μόνο μερικώς κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Jean Le Meingre, γνωστός ως στρατάρχης Boucicaut, λόγω της παρουσίας γαλλικού στρατού στην πόλη. Το 1403 ο στρατάρχης εκστρατεύει στην Ανατολική Με-

σόγειο, συμπεριλαμβανομένης και της Κύπρου, και αυτή υπήρξε μία από τις τελευταίες γενοουατικές επιθετικές ενέργειες στην Ανατολή.

Στη συνέχεια και μέχρι το 1435 η πόλη θα βιώσει και πάλι μία σειρά εξεγέρσεων με ανατροπή των Γάλλων το 1409, ακύρωση της συμφωνίας με τη Γαλλία και επαναφορά του θεσμού του δόγη το 1413 και στρατιωτικές επεμβάσεις από τους δούκες Βισκόντι του Μιλάνου που επιδιώκουν να την χρησιμοποιήσουν για την επίτευξη της εξωτερικής πολιτικής τους εναντίον της Φλωρεντίας και της Βενετίας. Η παρακμή της πόλης θα σημαδευτεί από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. και μετά από τη σταδιακή απώλεια όλων των αποικιών της στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα, που θα περάσουν στα χέρια των Τούρκων, και από την κυριαρχία των Ισπανών στο δυτικό εμπόριο. Οι μεταβολές αυτές, σε συνδυασμό με την εισβολή των Ισπανών και τη λεηλασία της πόλης το 1522, θα αναγκάσουν τους Γενουάτες να απαρνηθούν τη μεσαιωνική κληρονομιά τους και να προχωρήσουν με τον Andrea Doria το 1528 στη μεταρρύθμιση του πολιτεύματος με την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος αριστοκρατικής δημοκρατίας (ο δόγης κυβερνά με τη βοήθεια σωματίων ευγενών από τα 28 *alberghi*) κληρονομούμενου από την Ισπανία που θα διατηρηθεί μέχρι το 1798. Ο πιο σταθερός θεσμός της πολιτείας θα αποδειχθεί τελικά η Casa di San Giorgio, η τράπεζα του Αγίου Γεωργίου, ένας πρωτοποριακός οικονομικός οργανισμός ο οποίος ιδρύθηκε το 1407 με σκοπό να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα του δημοσίου χρέους και της καταβολής τόκων στους πιστωτές. Συγκεντρώνοντας το σύνολο των πιστωτών της Δημοκρατίας αλλά και άλλους καταθέτες, μεταξύ των οποίων και κυρίους φεουδάρχες, η Casa θα εξελιχθεί σε μία σχεδόν κρατική τράπεζα με πολιτική ισχύ, η οποία αναλαμβάνει το 1447 τη διαχείριση της Αμμοχώστου και της οποίας ο αριθμός των μετόχων ανέρχεται το 1460 σε 11,000. Ο Niccolò Machiavelli θα πει τη δεκαετία του 1480 ότι αν μπορούσε η τράπεζα να αναλάβει την πλήρη διαχείριση της Γένουας, η πόλη θα εξελισσόταν σε μία πολύ πιο σημαντική δημοκρατία από τη βενετική. Η Casa θα τερματίσει οριστικά τις δραστηριότητές της το 1805, υποκύπτοντας και αυτή, όπως και η ίδια η Γένουα, στην ορμή ενός Κορσικανού που γεννήθηκε στην εκπνοή της γενοουατικής κυριαρχίας στο νησί, του Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

Ας επανέλθουμε τώρα στα αρχικά μας ερωτήματα, επιχειρώντας με το πλεονέκτημα της προηγηθείσας, κάπως σαρωτικής σκιαγράφησης πέντε σχεδόν αιώνων ιστορίας, να αποσαφηνίσουμε τους παράγοντες εκείνους που καθόρισαν τον χαρακτήρα και την ιστορική πορεία μιας

πολιτείας, η οποία, ενώ υπήρξε πρωτοπόρα στην ανάπτυξη του ναυτικού εμπορίου, απέτυχε να αναπροσαρμόσει τους πολιτικούς και οικονομικούς της θεσμούς για να επιβιώσει στη νεότερη εποχή και δεν κατάφερε να χρησιμοποιήσει για τον σκοπό αυτό τα επιτεύγματα της Αναγέννησης. Είναι προφανές ότι το εμπόριο και οι κοινωνικο-πολιτικές έριδες δέσποζαν στην ιστορία της Γένουας σε βάρος των γραμμάτων και των τεχνών. Η εύστοχη παρατήρηση του γενουάτη ιστορικού του τέλους του 13^{ου} αι. Jacopo Dogia, ελαφρώς υπερερμηνευμένη, συνοψίζει αυτά τα χαρακτηριστικά: όπως ο θεός Ιανός, έτσι και η Γένουα είχε δύο πρόσωπα, ένα στραμμένο προς τη θάλασσα και το εμπόριο και ένα προς τη ξηρά και την ενδοπολιτειακή και ευρύτερη πολιτική σκηνή. Η Γένουα δεν διέθετε πανεπιστήμιο κατά τον Μεσαίωνα (ιδρύεται στο τέλος του 15^{ου} αι.), δεν δημιούργησε αρχιτεκτονική ή καλλιτεχνική παράδοση με τα ανάλογα μνημεία στην πόλη (αν και αντίθετα με τη Φλωρεντία ή τη Βενετία, υπέστη καταστροφικές επιδρομές στα 1522 και 1684 και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου), η διάλεκτος της δεν αποτέλεσε λογοτεχνικό μέσο του ιταλικού πολιτισμού. Όμως, η κοσμοπολιτική, μερκαντιλική ατμόσφαιρά της και τα ταξίδια των εμπόρων πολιτών της κατέστησαν την πόλη αποδέκτη πολλών πολιτισμικών παραδόσεων, πλούσια σε εμπειρίες και επιδεκτική σε νέες ιδέες.

Η κουλτούρα που αναπτύχθηκε ήταν συνεπώς πρακτική, πραγματιστική και ωφελιμιστική. Αυτό αντανακλάται στον γραπτό λόγο ειδολογικά, με την ανάπτυξη της συμβολαιογραφικής πρακτικής και την παραγωγή κυρίως ιστοριογραφικών και λεξικογραφικών και όχι ποιητικών έργων, είδη του γραπτού λόγου που ευνοούσαν τη χρήση της Λατινικής και όχι της δημόδους γλώσσας. Είναι ενδεικτικό ότι ο σημαντικότερος διαλεκτικός ποιητής της πόλης που έγραψε γύρω στο τέλος του 13^{ου} με τις αρχές του 14^{ου} αι. είναι ανώνυμος· εξ όσων γνωρίζω, είναι ο πρώτος συγγραφέας που σχολιάζει πώς πρέπει να είναι ο καλοξυρισμένος άνδρας με δύσκολο σημείο το άνω χείλος και, βεβαίως, θεωρεί ότι όλοι οι Έλληνες είναι πονηροί, υπερόπτες και κλέφτες. Ακόμη και η λογοτεχνία που αναπτύχθηκε γύρω από ουμανιστικά θέματα, όπως η ελευθερία σε σχέση με τη δουλεία και το πολίτευμα σε σχέση με την ιστορία (Jacopo Bracelli), είχε χαρακτήρα πεζό και πρακτικό. Και παρ' όλο που η πόλη προσέφερε στην Καθολική Εκκλησία μόνο δύο αγίους (τον Ιωαννίτη Άγιο Ούγο τον 13^ο αι. και την Αγία Αικατερίνη τον 15^ο αι.) σε σχέση με τους 323 ιταλούς αγίους που αναδείχθηκαν μεταξύ 1000 και 1700, η έντονη φιλανθρωπική δραστηριότητα των Γενουατών (τόσο σε ιδιωτικό

επίπεδο όσο και με τη δημιουργία δημόσιων ιδρυμάτων και θεσμών όπως το *Monte di Pietà* στο τέλος του 15^{ου} αι.) μαρτυρείται καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της πόλης και αποτελεί και πάλι μια πρακτική εκδήλωση θρησκευτικής πνευματικότητας.

Σε αντίθεση με τους Βενετούς των οποίων η αφοσίωση στους θεσμούς επιβαλλόταν ίσως και από τον *ιδιαζόντως σκληρό* φυσικό χώρο της πόλης τους, το ζήτημα της συμμετοχής του λαού στη διακυβέρνηση ήταν για τους Γενουάτες πραγματικά σημαντικό. Αυτή όμως η προσκόλληση στο ιδεώδες μιας αυτόνομης δημοκρατίας σε συνδυασμό με τη φατριαστική συμπεριφορά των ισχυρών οικογενειών οδήγησαν στην αναρχία και τις εμφύλιες έριδες. Υπολογίζεται ότι από το 1257 μέχρι και το 1528 σημειώθηκαν 82 επαναστάσεις και αλλαγές κυβέρνησης στην πόλη. Και αποτελεί ειρωνία της ιστορίας ότι το μακροβιότερο και σταθερότερο πολίτευμα υπήρξε ο αριστοκρατικός ρεπουβλικανισμός του Andrea Doria. Η ανάπτυξη μιας συλλογικής βίαιης συμπεριφοράς φαίνεται από το πόσο βαθειά ριζωμένη ήταν η πειρατεία στην γενουατική κοινωνία. Το 1230, οι γυναίκες της πόλης σε μια αυθόρμητη πολιτική διαμαρτυρία ρίχνουν πέτρες και επιτίθενται εναντίον των φρουρών που θα εκτελούσαν ή θα ακρωτηρίαζαν φυλακισμένους πειρατές· συνεπώς, η ίδρυση του *Officium Robarie* το 1301, με σκοπό την αποζημίωση αλλοδαπών (κυρίως Μουσουλμάνων), θυμάτων της γενουατικής πειρατείας, ορθά αποκλήθηκε προσπάθεια συνύπαρξης με την εγγενή βία. Παράλληλα, ο γενουατικός ατομικισμός και η εκμίσθωση των κρατικών προσόδων, ακόμη και των αποικιών, δεν επέτρεψε την οικονομική επιβίωση της πόλης σε αντίθεση με το συγκεντρωτικό και κρατο-κεντρικό βενετικό σύστημα εμπορίου και διακυβέρνησης. Η μετάβαση από την οικονομία του ναυτικού σε εκείνη του βιομηχανικού εμπορίου έγινε πιο επιτυχημένα από τη Βενετία, ενώ η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου από ένα Γενουάτη και η επικερδής εφαρμογή της δουλείας και της αποικιοκρατίας ωφέλεσε την Ισπανία και όχι την πατρίδα του. Το δίλημμα μεταξύ γαλλικού ή ιταλικού προσανατολισμού δεν υφίστατο για τη Βενετία, η οποία επιπρόσθετα αναμείχθηκε πολύ λιγότερο στις ενδο-ιταλικές διαμάχες, διοχετεύοντας τις δυνάμεις της στη διαχείριση και προστασία των αποικιών της και καθυστερώντας έτσι την απώλειά τους. Πρέπει, ωστόσο, να τονισθεί συμπερασματικά ότι, παρά τις καταστροφικές συνέπειες των ατελειώτων εμφυλίων ερίδων, η πολιτική αστάθεια υπήρξε ίσως αποτέλεσμα και μιας ανάγκης για επέκταση και εξάπλωση, η οποία ευνόησε την επιτυχημένη διασπορά των Γενουατών ως εμπόρων,

τραπεζιτών, ναυτικών και μισθοφόρων χωρίς να αποκλείει την ιστορική συνέχεια της πόλης.

Η εικόνα της Γένουας και των Γενουατών και ο τρόπος που προσλαμβάνεται η ετερότητά τους στις μεσαιωνικές πηγές συμπληρώνουν τις πιο πάνω σκέψεις. Σε καταλόγους που συνδέουν τις ιταλικές πόλεις με τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα, συνήθως στη Γένουα αποδίδονται οι αμαρτίες της υπερηφάνειας και της ματαιοδοξίας. Για τη βίαιη συμπεριφορά του (δολοφονεί τον πεθερό του) καταδικάζεται ένας Γενουάτης από την οικογένεια των Doria στο εξώτερο σημείο της κόλασης στη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη και ο ποιητής αναφωνεί διερωτούμενος γιατί να υπάρχουν ακόμη οι Γενουάτες στον κόσμο, αυτοί που δεν γνωρίζουν το καλό αλλά διαπρέπουν στη διαφθορά. Ο Βοκκάκιος στο *Δεκαήμερον* παρουσιάζει τους Γενουάτες ως φιλάργυρους, αρπακτικούς, βίαιους και άξεστους, επιρρεπείς στην πειρατεία και την αδελφοκτονία. Ο Philippe de Mézières, καγκελλάριος του κυρίου βασιλιά Πέτρου Α', επισημαίνει στο τέλος του 14^{ου} αι. ότι «η τυραννική καταπίεση και η απάνθρωπη φιλαργυρία» των Γενουατών κατέστρεφαν την οικονομία του βασιλείου των Λουζινιανών. Στις αρχές του 15^{ου} αι., ο κύπριος χρονικογράφος Λεόντιος Μαχαιράς αποκαλεί «το σουπέρπιον γένος των Γενουβίσιων και παράβουλον» «λας της μέσης, λύκους, ψαροπούλιδες, ναύτες, κατεργάριδες», «τζηγαριστάδες», «πρακτικούς του πολέμου και κομποτάδες» και «οχτρούς του θεού», και θεωρεί ότι αποτελεί τον απειλητικό Άλλο που με τις ενέργειές του θέτει σε κίνδυνο τη φυσική και πολιτική ύπαρξη του βασιλείου των Λουζινιανών. Αντίθετα με τον Μαχαιρά, ένας άλλος Κύπριος, ο φραγκισκανός μοναχός Χριστόφορος από την Αμμόχωστο εγκαθίσταται στο τέλος του 15^{ου} αι. στη Γένουα όπου και συγγράφει μία ιστορία καθ' όλα πατριωτική της πόλης (1099-1496) κατόπιν παραγγελίας ενός γενουάτη ευπατρίδη. Πέρα από τα γνωστά γενικά στερεότυπα για τους Λατίνους στις βυζαντινές πηγές, ο Μανουήλ Ολόβωλος, επιχειρώντας να περιγράψει τον χαρακτήρα της Γένουας σε ένα εγκώμιο που γράφτηκε μετά από τη συνθήκη του 1261, τη συγκρίνει αρκετά εύστοχα με την αρχαία Αθήνα, υπογραμμίζοντας τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος και την εξαιρετική τεχνογνωσία σε θέματα ναυτιλίας και θαλασσίου πολέμου των δύο πόλεων-κρατών, αν και βέβαια το σχόλιό του θα μπορούσε να αφορά και σε άλλες ιταλικές δημοκρατίες.

Και αν τελικά η επιλεκτική μνήμη της ιστορίας ξεγέλασε τους Γενουάτες και, παρά τις προσπάθειές τους για οργάνωση ενός συνεται-

ρικού τρόπου διακυβέρνησης, θυμόμαστε περισσότερο από τη Γένουα τα έργα συγκεκριμένων ατόμων και όχι τη συνολική προσφορά της, εν τούτοις στον ελληνικό χώρο η παρουσία της παραμένει έντονη. Θα ήθελα λοιπόν να τελειώσω με ένα σχόλιο για τη γενοουατική Αμμόχωστο, και ας μου επιτραπεί η βιωματική προσέγγιση των πολιτικών γεγονότων και ο ιστορικά ετεροχρονισμένος παραλληλισμός, τηρουμένων βεβαίως των αναλογιών: όπως και το 1974, 600 χρόνια νωρίτερα, το 1374, η Κύπρος διχοτομήθηκε ως αποτέλεσμα της εισβολής της Γένουας, η οποία εκμεταλλεύτηκε το δικαίωμα ένοπλης επέμβασης που της παρείχε η συνθήκη του 1365, και το πλουσιότερο λιμάνι του νησιού μετατράπηκε σε κατεχόμενη περιοχή, μία περίκλειστο πόλη, μία εμπορική και στρατιωτική βάση ή θύλακα, και χρησιμοποιώ εσκεμμένα με αναχρονιστικό τρόπο τους νεότερους πολιτικούς όρους για να τονίσω την τραγικά επαναλαμβανόμενη ιστορία της Αμμοχώστου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Annales Genuenses*, εκδ. G. PETTI BALBI, *Rerum Italicarum Scriptores*, n.s. τόμ. XVII, μέρ. 2, Μπολόνια 1975.
- Annales Ianuenses*, I, (1099-1173), εκδ. L. T. BELGRANO, *Fonti per la storia d'Italia*, τόμ. XI, Γένουα 1890.
- Annales Ianuenses*, II, (1174-1224), εκδ. L. T. BELGRANO και C. Imperiale di Sant'Angelo, *Fonti per la storia d'Italia*, τόμ. XII, Γένουα 1901.
- Annales Ianuenses*, Γ', (1225-1250), εκδ. C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO, *Fonti per la storia d'Italia*, τόμ. XIII, Ρώμη 1923.
- Annales Ianuenses*, Δ', (1251-1279), εκδ. C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO, *Fonti per la storia d'Italia*, τόμ. XIV, Ρώμη 1926.
- Annales Ianuenses*, Ε', (1280-1293), εκδ. C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO, *Fonti per la storia d'Italia*, τόμ. XIV bis, Ρώμη 1929.
- Αnonimo genovese, *Poesie*, εκδ. L. COCITO, Ρώμη 1970.
- M. BALARD, A. E. LAIOU και C. OTTEN-FROUX, (εκδ.), *Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents*, Παρίσι 1987.
- GIOVANNI BALBI, (Johannes Balbus), *Catholicon*, Mainz 1460.
- S. BLIZNYUK, (εκδ.), *Die Genuesen auf Zypern*, Κολωνία 2003.
- GIOVANNI BOCCACCIO, *The Decameron*, αγγλ. μτφρ. G. H. McWilliam, Penguin, 1995².
- JACOPO BRACELLI, *L'epistolario di Iacopo Bracelli*, εκδ. G. BALBI, Γένουα 1969.
- CATHERINE OF GENOA, *Purgation and Purgatory: The Spiritual Dialogue*, αγγλ. μτφρ. S. Hughes, Νέα Υόρκη 1979.
- DANTE, *The Inferno of Dante*, αγγλ. μτφρ. R. Pinsky, Νέα Υόρκη 1994.
- UBERTO FOGLIETTA, *Dell'istorie di Genova*, ιταλ. μτφρ. F. Serdonati, Γένουα 1597.
- AGOSTINO GIUSTINIANI, *Annali della republica di Genova*, Γένουα 1537.
- Leges Genuenses*, *Historia Patriae Monumenta*, τόμ. XVIII, Τορίνο 1901.
- Liber Iurium Reipublicae Ianuensis*, εκδ. C. DESIMONI και L. T. BELGRANO, *Historia Patriae Monumenta*, τόμ. VII, IX, Τορίνο 1854-1857.
- NICCOLÒ MACHIAVELLI, *Istorie fiorentine*, Μιλάνο 1962.
- ΛΕΟΝΤΙΟΣ ΜΑΧΑΙΡΑΣ, *Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων*, εκδ. Μ. ΠΙΕΡΗΣ και Α. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-KONNAPH [Πηγές και μελέτες της κυπριακής ιστορίας XLVIII, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών], Λευκωσία 2003.

- PHILIPPE DE MÉZIERES, *Le Songe du vieil pelerin*, αποσπάσματα στο L. MAS LATRIE (εκδ.), *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τόμ. Β', Παρίσι 1852, σελ. 381-385.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto, (11 ottobre 1296 - 23 giugno 1299), εκδ. M. BALARD [Collana storica di fonti e studi, = CSFS) 39], Γένουα 1983.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto, (3 luglio 1300 - 3 agosto 1301), εκδ. V. POLONIO [CSFS 31], Γένουα 1982.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto, (6 luglio - 17 ottobre 1301), εκδ. R. PAVONI [CSFS 32], Γένουα 1982.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto, (gennaio - agosto 1302), εκδ. R. PAVONI [CSFS 49], Γένουα 1987.
- Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro: Lamberto di Sambuceto, (31 marzo 1304 - 19 luglio 1305. 4 gennaio - 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha, (3 agosto 1308 - 4 marzo 1310), εκδ. M. BALARD [CSFS 43], Γένουα 1984.
- ΜΑΝΟΥΗΛ ΟΛΟΒΩΛΟΣ, *Manuelis Holoboli orationes*, εκδ. M. TREU, 2 τόμ., Potsdam 1906-1907.
- C. ΟΤΤΕΝ-FROUX, (εκδ.), *Une enquête à Chypre au XVe siècle. Le Syndicamentum de Napoleone Lomellini, capitaine génois de Famagouste, (1459)* [Πηγές και μελέτες της κυπριακής ιστορίας XXXVI, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών], Λευκωσία 2000.
- V. PROMIS, (εκδ.), «Statuti della colonia genovese di Pera», *Miscellanea di storia d'Italia* 11 (1871), σελ. 513-780.
- GIOVANNI SCRIBA, *Il cartolare di Giovanni Scriba*, εκδ. M. CHIAUDANO και M. MORESCO, 2 τόμ., Ρώμη 1935.
- SIMONIS GENUENSIS, *Synonyma*, Πάρις 1473.
- JACOPO DA VARAGINE, *Iacopo da Varagine e la sua cronaca di Genova dalli origini al MCCXCVII*, εκδ. G. MONLEONE, *Fonti per la storia d'Italia*, τόμ. 84-86, Ρώμη 1941.
- JACOPO DA VARAGINE, *Legenda Aurea*, εκδ. Th. GRAESSE, (επανέκδ.) Osnabrück 1969.
- JACOPO DA VARAGINE, *Sermones de Tempore, de sanctis, et sermones quadragesimales*, Λυών 1491.
- GIOVANNI VILLANI, *Cronica*, εκδ. F. DRAGOMANI, τόμ. II Φλωρεντία 1845.

Μελέτες

- D. ABULAFIA, *The Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Κέμπριτζ 1977.
- D. ABULAFIA (επιμ.), *The New Cambridge Medieval History*, τόμ. V, Κέμπριτζ 1999, μέρ. 4.
- G. AIRALDI, *Genova e la Liguria nel medioevo*, Τορίνο 1986.
- G. AIRALDI και B. Z. KEDAR (επιμ.), *I comuni italiani nel regno crociato di Gerusalemme*, Γένουα 1986.
- G. AIRALDI και P. STRINGA, (επιμ.), *Mediterraneo Genovese. Storia e Architettura*, [Atti del Convegno Internazionale di Genova, (29 Οκτωβρίου 1992)], Γένουα 1996.
- F. ARTIZZU, *La Sardegna pisana e genovese*, Σάσσαρι 1985.
- E. ASHTOR, *The Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983.
- E. BACH, *La cité de Gênes au XIIe siècle*, Κοπεγχάγη 1955.
- M. BALARD, «Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 80 (1968), σελ. 627-680.
- M. BALARD, *La Romanic génoise, (XIIe-début XVe siècle)*, 2 τόμ., Γένουα - Ρώμη 1978.
- M. BALARD, «Chypre, les républiques maritimes italiennes et les plans de croisade, (1274-1370)», στο N. COUREAS και J. RILEY-SMITH, (επιμ.), *Cyprus and the Crusades*, [Papers Given at the International Conference «Cyprus and the Crusades», Λευκωσία, 1994], Λευκωσία 1995, σελ. 97-106.
- M. BALARD, «Οι Γενοβάτες στο μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου», στο Θ. Παπαδοπούλου, (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τόμ. Δ', *Μεσαιωνικόν βασίλειον - Ενετοκρατία*, μέρος 1, Λευκωσία (1995), σελ. 259-332.
- L. BALLETO, *Genova nel Duecento: Uomini nel porto e uomini sul mare*, Γένουα 1983.
- L. BALLETO, «Les Génois dans l'île de Chypre au bas Moyen Age», στο C. MUTAFIAN, (επιμ.), *Les Lusignans et l'Outre Mer*, [Actes du colloque de Poitiers-Lusignan, (20-24 Οκτωβρίου 1993)], Poitiers 1994, σελ. 28-46.
- C. BRAGGIO, «Giacomo Bracelli e l'umanesimo dei liguri al suo tempo», *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 23 (1890) σελ. 5-297.
- M. BRUZZONE, *Il Monte di Pietà di Genova*, *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 41 (1908).
- M. BUONGIORNO, *Il bilancio di uno stato medievale: Genova, 1340-1529*, Γένουα 1973.
- M.-G. CANALE, *Nuova istoria della repubblica di Genova, del suo commercio e della sua letteratura dalle origini all'anno 1797*, τόμ. I, Φλωρεντία 1858.
- C. COSTANTINI, *La repubblica di Genova*, Τορίνο 1986.

- N. COUREAS, «Commercial Relations between Cyprus and the Genoese Colonies of Pera and Caffa, 1297-1459», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* 30 (2004), σελ. 153-169.
- C. CUNEO, *Memorie sopra l'antico Debito Pubblico, Mutui, Compere e Banca di S. Giorgio in Genova*, Γένουα 1844.
- G. DAY, *Genoa's Response to Byzantium, 1155-1204*, Urbana 1988.
- J. DAY, *Les douanes de Gênes, 1376-77*, 2 τόμ., Παρίσι 1963.
- T. O. DE NEGRI, *Storia di Genova*, Μιλάνο 1968.
- R. DI TUCCI, «Documenti inediti sulla spedizione e sulla mahona dei genovesi a Ceuta», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 64 (1935), σελ. 273-340.
- G. DORIA και P. PIERGIOVANNI, «Il sistema portuale della repubblica di Genova: Profili organizzativi e politica gestione, secc. XII-XVIII», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 28 (= 102) (1988).
- P. W. EDBURY, «Cyprus and Genoa: The Origin of the War of 1373-1374», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ και Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ, (επιμ.), *Πρακτικά Β' διεθνούς κυπριολογικού συνεδρίου*, τόμ. Β', *Μεσαιωνικών Τμήμα*, Λευκωσία 1986, σελ. 109-126.
- P. W. EDBURY, «Famagusta society ca. 1300 from the Registers of Lamberto di Sambuceto», στο H. E. MAYER (επιμ.), *Die Kreuzfahrerstaaten als multikulturelle Gesellschaft. Die Rolle der Einwanderer in Kirche, Staat, Verwaltung, Wirtschaft und Kultur*, Μόναχο 1997, σελ. 87-95.
- P. W. EDBURY, «The Genoese Community in Famagusta Around the Year 1300: A Historical Vignette», στο L. BALLETO (επιμ.), *Oriente e occidente tra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, Γένουα 1997, σελ. 235-244.
- S. A. EPSTEIN, *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150-1250*, Κέμπριτζ, Μασσ., 1986.
- S. A. EPSTEIN, *Genoa and the Genoese, 958-1528*, Chapel Hill - Λονδίνο 1996.
- D. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Κέμπριτζ, Μασσ., 1959.
- D. GIOFFRÈ, «Il debito pubblico genovese», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 80 (1966).
- D. GIOFFRÈ, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*, Γένουα 1971.
- E. GRENDI, «Profilo storico degli alberghi genovesi», *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Age – Temps Modernes* 87 (1975), σελ. 49-102.
- E. GRENDI, *La repubblica aristocratica dei genovesi*, Μπολόνια 1987.
- L. GROSSI BIANCHI και E. POLEGGI, *Una città portuale nel medioevo: Genoa nei secoli X-XVI*, Γένουα 1980.
- J. HEERS, *Gênes au XVe siècle*, Παρίσι 1961.

- J. HEERS, *Christophe Colomb*, Παρίσι 1991.
- D. JACOBY, «Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Gênes en Chypre du XIIIe au XVe siècle», *Byzantinische Forschungen* 5 (1977), σελ. 159-188.
- E. JARRY, *Les origines de la domination française à Gênes, 1392-1402*, Παρίσι 1896.
- M. JONES, (επιμ.), *The New Cambridge Medieval History*, τόμ. VI, Κέμπριτζ 2000, κεφ. 15.
- B. Z. KEDAR, *Merchants in Crisis: Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth-Century Depression*, New Haven 1976.
- B. Z. KEDAR, «L'Officcio Robarie di Genova: Un tentativo di coesistere con la violenza», *Archivio storico italiano* 143 (1985), σελ. 331-372.
- A. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Κέμπριτζ, Μασσ., 1972.
- P. LISCIANDRELLI, «Trattati e negoziazione politiche della repubblica di Genova, 958-1797», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* n. s. 1 (1960).
- R. S. LOPEZ, *Genova marinara nel Duecento: Benedetto Zaccaria: Ammiraglio e mercante*, Μεσσήνη 1933.
- R. S. LOPEZ, *Studi sull'economia genovese nel medio evo*, Τορίνο 1936.
- R. S. LOPEZ, «Aux origines du capitalisme génois», *Annales* 9 (1937), σελ. 429-454.
- R. S. LOPEZ, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Μπολόνια 1938.
- R. S. LOPEZ, *La prima crisi della banca di Genova, 1250-1259*, Μιλάνο 1956.
- R. S. LOPEZ, *Su e giù per la storia di Genova*, Γένουα 1975.
- R. S. LOPEZ, «Genoa», στο J. R. STRAYER, (επιμ.), *Dictionary of the Middle Ages*, τόμ. V, Νέα Υόρκη 1985, σελ. 383-387.
- C. ΜΑΝΦΡΟΝΙ, «Le relazioni fra Genova, l'impero bizantino e i turchi», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 28/3 (1898).
- MARENGO, E., «Genova e Tunisi 1388-1515», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 32 (1901).
- E. MARENGO, C. ΜΑΝΦΡΟΝΙ και G. PESSAGNO, *Il Banco di San Giorgio*, Γένουα 1911.
- G. G. MUSSO, *La cultura genovese nell'età dell'umanesimo*, Γένουα 1985.
- F. ΝΙΚΟΛΑΙ, *Contributo allo studio dei più antichi brevi della compagna genovese*, Μιλάνο 1939.
- A. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΟΝΝΑΡΗ, «Η ονοματολογία στα χειρόγραφα του Χρονικού του Λεοντίου Μαχαίρα», στο E. JEFFREYS και M. JEFFREYS, (επιμ.), *Αναδρομικά και Προδρομικά. Approaches to Texts in Early Modern Greek*, [Acts of the Fifth International Conference Neograeca Medii Aevi, Οξφόρδη, 15-18 Σεπτεμβρίου 2000], Οξφόρδη 2005, σελ. 327-371.

- S. ORIGONE, *Bisanzio e Genova*, Γένουα 1992.
- G. ORTALLI και D. PUNCUH, (επιμ.), *Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV*, [Atti di Convegno Internazionale di Studi, (Γένουα - Βενετία, 10-14 Μαρτίου 2000)], Βενετία - Γένουα 2001.
- C. OTTEN-FROUX, «Les Génois à Limassol au milieu du XVe siècle», στο M. BALARD, B. Z. KEDAR και J. RILEY-SMITH, (επιμ.), *Dei gesta per Francos: Études sur les croisades dédiées à Jean Richard*, Aldershot 2001, σελ. 409-423.
- C. OTTEN-FROUX, «Les investissements financiers des Chypriotes en Italie», στο X. A. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Κύπρος - Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες»*, Βενετία - Αθήνα 2002, σελ. 107-134.
- R. PAVONI, *Liguria medievale: Da provincia romana a stato regionale*, Γένουα 1992.
- G. PESCE και G. FELLONI, *Le monete genovesi*, Γένουα 1976.
- PETTI BALBI G., *Genova e Corsica nel Trecento*, Ρώμη 1976.
- PETTI BALBI G., *Una città e il suo mare: Genova nel Medioevo*, Μπολόνια 1991.
- PETTI BALBI G., *Simon Boccanegra e la Genova del '300*, Γένουα 1991.
- PETTI BALBI G., «Genua», *Lexicon des Mittelalters*, τόμ. Δ', 1999), στήλ. 1251-1260.
- PETTI BALBI G., «Genova», στο *Le città del Mediterraneo all'apogeo dello sviluppo medievale: aspetti economici e sociali*, [Diciottesimo Convegno Internazionale di Studi, Centro italiano di studi e d'arte, (Pistoia, 18-21 Μαΐου 2001)], Pistoia 2003, σελ. 365-386.
- G. PISTARINO, «Fonti documentarie genovesi per la storia medievale di Cipro», *Saggi e Documenti del Civico Istituto Colombiano* 6 (Γένουα 1985), σελ. 337-375.
- G. PISTARINO, *Genovesi d'Oriente*, Γένουα 1990.
- G. PISTARINO, *I signori del Mare*, Γένουα 1992.
- V. POLONIO, «L'Amministrazione della 'Res Publica' genovese fra Tre e Quattrocento: L'archivio antico comune», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* n. s. 17 (1977).
- J. H. PRYOR, «The Origins of the Commenda Contract», *Speculum* 52 (1977), σελ. 5-37.
- A. ROCCATAGLIATA, *L'Officium Robarie del Commune di Genova, 1294-1397*, Γένουα 1990.
- A. SILVA, «I Lusignano nella Cronaca di Cristoforo di Cipro, (sec. XV)», στο G. AIRALDI και P. STRINGA, *Mediterraneo Genovese*, σελ. 65-86.
- A. G. TONONI, «La peste dell'anno 1348», *Giornale Ligustico* 9 (1884), σελ. 139-152.
- V. VITALE, *Breviario della storia di Genova*, 2 τόμ., Γένουα 1955.
- D. WALEY, *The Italian City Republics*, Νέα Υόρκη - Τορόντο 1969.
- D. WEINSTEIN και R. M. BELL, *Saints and Society: The Two Worlds of Western Christendom, 1000-1700*, Σικάγο 1982.

GENOVA E IL VICINO ORIENTE NEL TARDO MEDIOEVO

«**E**'NOTO CHE LA PRESENZA GENOVESE nel mondo islamico è anteriore alla prima crociata. Tuttavia resta indubbio che soltanto in quest'occasione Genova fece le sue prime profonde esperienze nel Vicino Oriente; che nella Terrasanta e negli Stati crociati essa fondò le sue prime grandi fortune; che proprio di qui essa compì il lungo passo verso l'Egeo, il Mar di Marmara, il Mar Nero, infine l'Estremo Oriente». In questa breve frase Geo Pistarino ha sintetizzato il percorso dell'esperienza della Superba nel Mediterraneo orientale e nel Mar Nero a partire dal secolo undicesimo: esperienza che si prolungò fino a quando, dopo la conquista turca di Costantinopoli nel 1453, via via caddero tutti i suoi insediamenti nell'Egeo e nel Mar Nero – così come gli insediamenti di altre potenze occidentali, Venezia in prima linea –, fatta eccezione per l'isola di Chio, la cui sopravvivenza si prolungò fin oltre la metà del Cinquecento.

Per quanto riguarda il periodo antecedente alla prima crociata di importanza fondamentale devono essere considerate le lettere della Geniza del Cairo, messe in particolare evidenza nel 1983 da Benjamin Kedar, le quali hanno contribuito a fare considerare con maggiore attenzione il passo del *De liberatione civitatum Orientis liber* di Caffaro, dove il cronista ricorda l'invio di due vescovi a Genova da parte del papa Urbano II per esortare i Genovesi ad andare con le proprie galee *ad auriemales partes*, unendosi ai principi cristiani nell'impresa finalizzata *ad deliberandam viam Sepulcri Domini*, ed altresì ad avvalorare l'affermazione che si legge in un falso tardo-medievale – lo pseudo-Ingulfo – che i partecipanti al grande pellegrinaggio tedesco del 1065 si imbarcarono a Giaffa su navi genovesi. Tutto ciò malgrado lo stesso Caffaro abbia contribuito con il suo racconto, condizionando una lunga tradizione storiografica – come è stato opportunamente rilevato –, a presentare la prima crociata come l'inizio dei commerci occidentali con l'Oriente, come la «*plaque tournante*» della storia del commercio mediterraneo e del Mediterraneo stesso.

La prima spedizione genovese negli anni della prima crociata, comunque, salpata nel giugno del 1097 e formata da dodici galee e da un sandalo, fu un'operazione privata, così da offrire un'ulteriore conferma al fatto che gli armatori dovevano avere una buona conoscenza sia degli eventi della crociata medesima, sia della navigazione verso l'Oriente, dal momento che decisero di partire per il nord della Siria, dove i crociati stavano combattendo per la conquista di Antiochia. Ed infatti, appena giunti alla meta prescelta – il porto di San Simeone – fu richiesta la loro partecipazione attiva alle operazioni di assedio da una scorta inviata da Boemondo I d'Altavilla, il quale, dopo la presa della città, ricompensò i superstiti (essendo stati alcuni di loro massacrati dai Turchi) con un privilegio.

Il documento, che porta la data del 14 luglio 1098, è indirizzato *omnibus hominibus Ianue in civitate Antiochie*, ai quali Boemondo dona la chiesa di San Giovanni, *que est in strata qua recto tramite tenditur ad basilicam Sancti Petri*, insieme con fondaco, pozzo *et cum triginta domibus que sunt in platea, iuxta prefatam ecclesiam*, ed inoltre rimette, per premiare la loro *probitas, omnes usus et consuetudines vel rectitudines, quos alii homines dederunt vel in antea dabunt in Antiochia et in omni ipsius pertinentia*. Come contropartita sette *boni homines* genovesi, anche in rappresentanza degli altri concittadini residenti colà, si impegnarono alla difesa della città contro chiunque, tranne che contro il conte di Saint-Gilles. Dunque anche dal privilegio risalta in evidenza come il primo intervento sia avvenuto a titolo privato. D'altra parte, sulla fine del secolo XI ed anche all'inizio del secolo successivo il Comune di Genova, non sentendosi ancora nel pieno della sua funzione statale, per non dire di potere sovrano, cautamente si mantenne dapprima ufficialmente in disparte, lasciando agire autonomamente, e quindi responsabilmente – come in questo caso – i suoi cittadini che si trovavano in Terrasanta, considerati come una sorta di *universitas* locale, oppure – come si vedrà in seguito –, in veste di autorità non contestabile, la sua Chiesa vescovile (dal 1133 arcivescovile).

Altre spedizioni seguirono negli anni successivi: una seconda a carattere privato, condotta da Guglielmo e Primo Embriaco – appartenenti ad una famiglia il cui ruolo nelle vicende degli Stati crociati è ben noto –, che partecipò alla presa della città santa di Gerusalemme e poi alla vittoria di Ascalona, ricavandone un ricco bottino in oro, argento e pietre preziose, tra i beni lasciati sul campo dal sultano d'Egitto; e poi una terza, che invece rivestì un carattere ufficiale, perché «opera della *Compagna*, un'associazione spontanea di concittadini, abituati a condividere il rischio di viaggi marit-

timi, la quale vedeva riuniti la vecchia aristocrazia viscontile ed i più abili e ricchi tra gli *habitatores* in una collaborazione temporanea al servizio della città e della crociata», ed è stata definita da Giovanna Petti Balbi come «la vera crociata dei Genovesi». Il racconto che si legge negli «Annali» di Caffaro – il quale partecipò di persona alla spedizione – non coincide esattamente dal punto di vista cronologico con le altre fonti. I Genovesi, comunque, che sbarcarono a Laodicea, si impegnarono in diverse incursioni contro le fortezze saracene, poi salparono per Haifa e per Giaffa, dove incontrarono Baldovino di Edessa (chiamato a sostituire il defunto Goffredo di Buglione), che aiutarono nell'assedio di Arsuf nel maggio del 1101 e poi in quello di Cesarea, contribuendo alla conquista della città.

Intanto nel principato di Antiochia, caduto Boemondo prigioniero dei musulmani, la reggenza fu assunta da Tancredi, che nel 1101 concesse ai Genovesi un nuovo diploma, confermando ed ampliando i privilegi accordati ai Genovesi da Boemondo I nel 1098 ed estendendoli anche alle altre città marittime che con il loro aiuto sarebbero state successivamente conquistate. Su questo documento molte sono state le discussioni fra gli storici, dal momento che due sono i diplomi attribuiti a Tancredi, uno datato al 22 novembre 1101, il quale ci è stato tramandato dal *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis*, e l'altro datato soltanto 23 agosto (senza specificazione dell'anno), del quale «esistono solo trascrizioni moderne, che si fonderebbero su una copia probabilmente esemplata in oltremare alla fine del XIII secolo». E oltretutto, mentre il documento del 22 novembre, più succinto, è diretto *Ianuensi Ecclesie Beati Laurentii*, l'altro è indirizzato – nella sua prima parte, più o meno coincidente con il testo che si contiene nel *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis – consulibus Ianuensibus aliisque vestris sociis aut cui vos dederitis*. Al di là delle discussioni, risalta comunque in evidenza – osserva Geo Pistarino – il ruolo della Chiesa genovese, alla quale però il Comune, se non allora (data la discussa autenticità del documento), non molto più tardi, cercherà «di porsi in alternativa o almeno in concorrenza [...] per riguardo ai possesi d'Oltremare».

Tutto ciò sembra emergere con ancora maggiore chiarezza (benché anche in questo caso l'autenticità del documento sia stata messa in discussione) dal privilegio concesso da Baldovino I nel 1104, dopo che una spedizione genovese, composta di quaranta galee, armata nel 1102 e che si fermò per due anni nel regno di Gerusalemme, lo aveva aiutato ad impadronirsi prima di Gibelletto (28 aprile 1104) e poi di Acri (26 maggio 1104). Il diploma – che non ci è pervenuto in originale, ma in diverse copie, alcune delle

quali tramandateci dai *Libri iurium*, e che permise ai Genovesi di disporre della prima grande colonia in Terrasanta – è emanato da Baldovino, che si qualifica *rex Iudee et Ierusalem ac defensor Sanctissimii Sepulcri Domini nostri Iesu Christi*, ed è indirizzato, per quanto riguarda la parte patrimoniale, *Ianuensi Ecclesie Beati Laurentii*, mentre il giuramento di fedeltà, pervenutoci anch'esso in diverse copie attraverso i *Libri iurium*, risulta prestato dai consoli dei Genovesi: senza dubbio i consoli *in loco*.

Le donazioni risultano amplissime: una piazza in Gerusalemme ed un'altra in Giaffa; la terza parte di Arsur e di Cesarea, in entrambi i casi con un terzo del territorio circostante, nel raggio di una lega, ed un casale; la terza parte di Acri, con un terzo del reddito del porto, della città e del territorio circostante, ancora nel raggio di una lega; 300 bisanti all'anno dai proventi dei casali; un terzo di ogni città da conquistarsi con l'aiuto di almeno cinquanta genovesi, con un terzo dei redditi dei loro territori circostanti, sempre nel raggio di una lega, ed un casale in ciascuna di esse, *exceptis duobus*, a scelta dei Genovesi; la terza parte della città di Babilonia (il Vecchio Cairo), se il re la conquisterà con l'aiuto dei Genovesi, nel qual caso ad essi sarebbero stati concessi tre casali fra i migliori, a loro scelta. Ed inoltre: garanzia per la vita ed i beni dei Genovesi; pronta giustizia entro trenta giorni dalla richiesta del legato della Superba; esenzione dai diritti doganali, estesa anche a Savonesi, Nolesi ed Albenganesi ed al casato di Gandolfo Pisano, figlio di Fiopia; rispetto della volontà dei defunti, in caso di morte di qualche genovese o ligure fra i sopracitati, con impegno a non commettere angherie di alcun tipo a danno dei loro *socii* in mancanza di testamento; impegno a non confiscare alle navi genovesi nei porti del regno di Gerusalemme eventuali bottini derivanti da azioni di pirateria. In cambio i consoli di Genova giurarono a Baldovino di non arrecargli danno nel territorio delle regioni marittime da Sidone fino a dove si sarebbe esteso il suo regno *versus orientales et meridianas plagas*: una formula che, come bene è stato osservato, «rispecchia la fase di espansione delle conquiste crociate, l'ottimismo o, meglio, la speranza aperta sul futuro: addirittura un progetto del re contro l'Egitto».

Considerazioni più o meno simili si possono fare a proposito della donazione di Bertrando di Saint-Gilles, conte di Tripoli, la quale fu una conseguenza dell'aiuto prestato da una flotta di sessanta galee cinque anni più tardi agli eredi di Raimondo di Saint-Gilles nell'assedio di Tripoli, il testo del cui diploma, in data 26 giugno 1109, si conserva in diverse copie tanto nei *Libri iurium* quanto nel *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis* ed è

indirizzato *Ecclesie Sancti Laurentii Ianuensis*, dove però la donazione risulta ricevuta *in manibus Guillelmi Embriaci, Oberti Ususmaris, Ingonis Pedegola, Ansaldi Caput de Brugo*, alla presenza del re Baldovino di Gerusalemme; mentre un'evoluzione decisa dal punto di vista giuridico è rappresentata dalla donazione del principe di Antiochia, Boemondo II, la quale risale al dicembre del 1127 ed è diretta ai «Genovesi», la cui trasmissione archivistica non è però più affidata al *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis*, ma unicamente ai *Libri iurium*, cioè ai registri ufficiali del Comune genovese, ormai pienamente affermatosi dal punto di vista giuridico come rappresentante di tutti i suoi cittadini. Il governo di Genova si sostituì dunque sia alla comunità dei Genovesi in Antiochia (diploma di Boemondo I del 1098), sia alla propria chiesa cattedrale, non appena acquisì la propria «configurazione di ente pubblico, con una sua personalità giuridica ed una larga possibilità di autonomia», di cui sono una dimostrazione eloquente sia la costituzione della cancelleria comunale nel 1122, sia la coniazione delle prime monete nel 1139, in seguito al diploma imperiale di Corrado III del 1138, e come si può evincere anche dalla cessione, fra l'altro, del possesso di Gibelletto alla famiglia degli Embriaci nel 1125.

Le concessioni sono in entrambi i due ultimi diplomi citati (pure per il secondo dei quali sono stati avanzati dubbi circa la sua autenticità) molto ampie, così come nel diploma di Baldovino I per il regno di Gerusalemme. Nel 1109 il conte di Saint-Gilles riconobbe ai Genovesi tutto Gibelletto ed il *castrum* di Ruggero connestabile (Guglielmo Embriaco), con le rispettive pertinenze; un terzo di Tripoli, da un mare all'altro, *cum insulis ipsius civitatis et portu*; esenzione da ogni tributo nel territorio del comitato per i Genovesi, i Savonesi, i Nolesi, gli Albenganesi e gli abitanti della Liguria da Nizza a Portovenere, nonché per ogni *Lombardus* collegato con loro *in societate*, fatta eccezione per coloro che trasportavano pellegrini (e soltanto per i pellegrini medesimi) in partenza dal comitato; garanzia personale per tutti i sopracitati e pronta giustizia entro quindici giorni, in caso venissero offesi; obbligo per i suoi successori di rinnovare le medesime concessioni sotto giuramento. E nel 1127 furono confermati ai Genovesi i beni ed i possessi in Antiochia, San Simeone e Laodicea; si concessero le stesse condizioni che in Laodicea per gli eventuali futuri acquisti, alla cui acquisizione avessero contribuito i Genovesi; si garantirono ai Genovesi, ai Savonesi ed ai Nolesi i privilegi doganali in tutti i luoghi, presenti e futuri, del principato; si accentuarono le garanzie per le persone ed i beni.

I diplomi e le concessioni si susseguirono anche in seguito, benché non

manchino periodi in cui furono più rari (e non solo nei confronti dei Genovesi), per il semplice motivo che situazioni più stabili rendevano meno necessario l'intervento di aiuti esterni, tanto da indurre il re di Gerusalemme ed altri principi a cercare addirittura di ridimensionare le larghissime concessioni precedenti. Come è stato bene puntualizzato «lo stato di guerra procura privilegi alle repubbliche italiane, la pace prolungata li logora». Ma ripresero in pieno – con semplici rinnovi o addirittura con concessioni ancora più ampie – quando si trattò di controbattere l'offensiva del Saladino, che minacciava l'esistenza degli Stati latini (dopo la sconfitta da lui inflitta ai cristiani il 4 luglio 1187, nella battaglia di Hattin, anche Gerusalemme, pochi mesi dopo, era capitolata, tornando in mano islamica), e fu quindi nuovamente considerato impellente ed essenziale l'aiuto degli Occidentali. Per Genova una serie di diplomi risale proprio al periodo fra il 1186 ed il 1195, grazie ai quali ottenne molte esenzioni doganali e concessioni nelle città da riconquistare.

La maggior parte dei privilegi che i Genovesi ottennero dai principi «franchi» in questa fase della situazione della Siria-Palestina, in cui del regno di Gerusalemme sopravvisse soltanto la città di Tiro, mentre al nord Antiochia, Tripoli e Margat rimanevano le sole isole franche in un mare musulmano, si colloca nel momento più difficile della terza crociata – appunto fra la battaglia di Hattin e la capitolazione di Gerusalemme nel 1187, da un lato, e la pace di Ramlēh del 2 settembre 1192, dall'altro –, anche in considerazione del fatto che dopo la riconquista latina di Acri nel luglio del 1191 Genova approfittò della rivalità tra Corrado di Monferrato e Guido di Lusignano per ottenere la conferma e l'ulteriore estensione dei suoi diritti. L'elenco dei diplomi ottenuti dai Genovesi è infatti lungo: da quello dei baroni del Regno nel 1187 – con cui i *Genuenses et universi dicti Genuenses* ottennero dagli arcivescovi di Tiro, di Nazareth e di Cesarea, dal conte di Tripoli e dal *comes Iocilinus*, senescalco del Regno, dal signore di Sidone, da Baliano Galterio di Cesarea, dai precettori dei Templari e degli Ospedalieri e da altri *homines* del re e della regina, riunitisi nel palazzo dell'arcivescovo di Tiro, il libero commercio in Tiro per mare e per terra, senza alcun gravame fiscale, la libera *curia* in Tiro ed una *curtis* a ciò deputata, con macello, tre case ad esso contigue, due isolati ad esso antistanti, ed una piazza – a quello del conte palatino di Champagne, Enrico di Troyes, nel 1192, poi confermato ed addirittura ampliato nel settembre del 1195. È importante rilevare che in tutti questi diplomi – riprendiamo quanto scritto sinteticamente, ma incisivamente, da Geo Pistarino – «il fattore commerciale predo-

mina con maggiore precisione, direi quasi con maggiore minuzia, che per il passato, ampliandosi nel settore della giurisdizione e della giustizia civile e criminale, con una serie di clausole che Genova intende portare a situazioni quasi sconfinanti nella vera e propria extraterritorialità», cercando per di più contestualmente di ampliare al massimo il numero dei partecipi ai benefici degli accordi bilaterali, «secondo quello che è e sarà un suo sistema costante nei suoi trattati internazionali, soprattutto là dove le è possibile agire come da maggiore a minore». Qui non si tratta più – continua Pistarino – «di Chiesa o arcivescovato o di Comune; ma di cittadinanza, di nazionalità, di professione ed adesione concettuali, anche al di fuori dello *status* giuridico degl'interessati per nascita o per acquisto».

Le cose cambiarono con il periodo compreso tra la fine del secolo XII e la caduta di San Giovanni d'Acri nel 1291, in cui si colloca la terza fase dei rapporti tra Genova ed il Regno latino di Gerusalemme, durante il quale «il n'y a plus de concession générale pour l'ensemble du royaume de Jérusalem, mais des privilèges concernant une seule ville», e soprattutto «l'affaiblissement du pouvoir royal, le transfert du titre à un souverain étranger au royaume et, en corollaire, la montée des ambitions baroniales laissent libre cours aux rivalités des communes italiennes». Di quest'ultima situazione è dimostrazione lampante la famosa guerra di San Giovanni d'Acri del 1256-58, a seguito della quale i Genovesi, espulsi da San Giovanni d'Acri, si videro costretti a ripiegare su Tiro, dove cercarono di trasferire tutti i loro interessi commerciali nell'area della Terrasanta, e che però costituì un incentivo alla politica genovese nei confronti dell'Impero di Nicea per la riconquista greca di Costantinopoli, dove la predominanza veneziana, soprattutto dopo la quarta crociata e la costituzione dell'Impero latino, era stata fino ad allora indiscussa.

Comunque, già tutte le concessioni che i Genovesi avevano ottenuto tra la fine dell'XI e la fine del XII secolo non furono tenute nella medesima considerazione dal punto di vista economico, risultando naturalmente più interessanti le città sulla costa, provviste di buoni porti e con agevoli possibilità di comunicazione con il retroterra carovaniero. Nel corso del XII secolo era già risaltata in primo piano l'importanza di Acri, affiancata poi da Tiro, che via via erano divenuti i caposaldi del loro insediamento e del loro commercio, fino a che questo ruolo si limitò a Tiro dopo la guerra coloniale del 1256-58.

Passando ad esaminare quest'ultimo aspetto della presenza genovese in Terrasanta, dobbiamo in primo luogo mettere in evidenza come per Ge-

nova, rispetto alle altre principali città mercantili italiane, le fonti notarili, dalle quali si possono trarre le maggiori informazioni a questo proposito, anche con riferimento al periodo più antico, risultino particolarmente ricche ed abbondanti, malgrado le inevitabili perdite senza dubbio verificatesi. Il che ha fatto sì che numerosi studiosi abbiano affrontato questo tema a vario titolo – o da un punto di vista generale o da un punto di vista limitato a specifiche aree di mercato od a specifici periodi storici –, compiendo calcoli su calcoli, che talvolta hanno fornito dal punto di vista quantitativo risultati non perfettamente coincidenti. Ricordiamo, ad esempio, Eugen H. Byrne, Erik Bach, Hilmar C. Krueger, Joshua Prawer, David Abulafia, Eliyahu Ashtor, Michel Balard, Geo Pistarino, David Jacoby, Sandra Origone, includendo, fra gli altri, anche chi qui scrive.

Riassumendo brevemente i risultati raggiunti – al di là di qualche discordanza dal punto di vista quantitativo, di cui si è detto, peraltro non rilevante in un quadro generale –, negli anni del primo cartolare notarile pervenutoci – quello di Giovanni Scriba, in cui si contengono molte centinaia di atti compresi fra il 1154 ed il 1164 –, quando il commercio internazionale sembra essere distribuito in maniera quasi uniforme tra Italia, Oriente ed Occidente, i calcoli fatti con riferimento al settore orientale evidenziano sia una maggioranza di contratti (*accomendaciones*, *societates* e cambi marittimi) per Alessandria d'Egitto rispetto alla Siria ed a Costantinopoli (ma la Siria sopravanza le altre mete per importo di capitali investiti), sia che l'80% del commercio genovese-siriaco è nelle mani di alcuni grandi capitalisti, agenti in veste di *socii stantes*.

Una nuova possibilità di calcoli, sempre grazie agli atti notarili pervenuti, si offre per l'ultimo ventennio del secolo XII ed i primi anni del XIII, durante il quale la Siria compare ancora ai primi posti del commercio internazionale genovese, con un rialzo dal 1184 in poi, una flessione nel 1190 ed una ripresa nel 1191, dopo la riconquista di Acri da parte dei Latini, e con il commercio ancora in mano di un gruppo di grandi capitalisti, a cui si aggiungono però altri personaggi di rilievo non solo in veste di *socii stantes*, mentre l'affermarsi del contratto di *accomendacio* rispetto a quello di *societas* e la graduale trasformazione dei traffici – che dagli scambi di denaro contro merci si aprono, in seguito alla accresciuta possibilità di offerta di prodotti occidentali, agli scambi di merci contro merci – consentono la partecipazione di un maggiore numero di *socii stantes* con finanziamenti limitati o addirittura molto modesti e con una maggiore divisione del rischio.

Con riferimento alle principali merci oggetto dei traffici, mentre dapprima

ma si investe denaro liquido per acquistare merci orientali, spezie, tessuti di lusso, cotone, seta, zucchero, «l'arrivo dei panni delle Fiandre e delle tele della Champagne e della Lombardia sulle sponde del Mediterraneo alla fine del dodicesimo secolo determina un cambiamento nei carichi delle navi», così che i cavalli e le armi destinati alla sopravvivenza degli Stati latini di Terrasanta via via tendono a diminuire in maniera decisa per fare posto a legname e ferro – in teoria merci proibite per l'esportazione verso i paesi islamici, ma presenti nei contratti di vendita –, oltre che a frumento, olio di oliva, corallo e zafferano, subentrando così una fase di traffico di più ordinaria amministrazione.

Con il progredire del XIII secolo la situazione più o meno si confermò, almeno fino al 1259, con l'*Ultramar*e – termine con il quale si fa riferimento proprio al territorio della Siria-Palestina – che continuò a rimanere in testa agli investimenti genovesi nel Mediterraneo orientale, fatta eccezione per i primi due anni della guerra coloniale di San Giovanni d'Acri, grazie al trasferimento degli interessi economici della Superba a Tiro. Poi l'antagonismo fra Genova e Venezia ed i conflitti fra i Mongoli ed i Mamelucchi egiziani determinarono una caduta degli investimenti verso quell'area a partire dal 1260, benché da una serie di sondaggi effettuati fino alla fine degli anni Ottanta sia emerso come i commerci genovesi con la Siria abbiano continuato a mantenersi ad un certo livello, pur regredendo gradualmente sia per posizione nell'ambito della loro distribuzione geografica sia per numero di contratti e per ammontare dei capitali investiti.

È evidente che il trattato di Ninfeo tra Genova e l'Impero di Nicea del 13 marzo 1261 e la restaurazione dell'Impero greco di Costantinopoli contribuirono in maniera notevole ad aprire ai Genovesi nuovi mercati in tutta l'area della *Romania* e nel Mar Nero. Ma la diversione non fu immediata, dal momento che – sulla base dei dati forniti da Michel Balard – nel 1261 il traffico genovese-romanioto si attestò sull'1,4%, scendendo nel 1262 addirittura all'1%, ed i mercati alternativi proprio in quegli anni furono rappresentati, nel 1261, da Provenza, Sicilia e Bugia e, nel 1262, da Sicilia, Spagna, Bugia e soprattutto Tunisi. I movimenti commerciali non sempre sono immediatamente contestuali ai mutamenti politici, risentendone talvolta con lentezza e gradualità.

Ancora nel 1267, infatti, sono documentati traffici non trascurabili di Genova con l'area dell'Oltremare, anche se la concomitanza con la spedizione di Luchetto Grimaldi contro i Veneziani nelle acque siriano-palestinesi contribuì senza dubbio ad un loro incremento, dal momento che quasi mai

le imprese militari andavano disgiunte dal disbrigo di affari commerciali da parte di componenti della flotta. Ma la percezione da parte dei Genovesi che le coste siriano-palestinesi non potevano più essere considerate il caposaldo dei loro traffici orientali non va cercata soltanto nei loro contratti, sempre più accentuati, con gli altri comuni italiani – soprattutto con Venezia –, che li portarono alla perdita del loro quartiere in San Giovanni d'Acri, ma nella generale situazione politica dell'area in questione e dei paesi ad essa collegati, la quale andava via via cambiando in seguito alle invasioni mongole nel Vicino Oriente ed alle campagne di guerra egiziane dopo l'avvento al potere della classe militare dei Mamelucchi nel 1249. Nel 1256 Hulagù aveva invaso la Persia, l'Iraq e la Siria; nel 1258 aveva conquistato Bagdad, sede del califfo e capitale del mondo islamico; e nel 1262 aveva conquistato Mossul. I Mamelucchi d'Egitto, dunque, dopo avere raffrenato l'espansionismo degli Ilkani di Persia con la battaglia di Ain Gialud nel 1260 ed avere ripreso l'iniziativa nello Yemen, nello Heggiaz e nell'Asia Minore, coinvolsero ciò che restava degli Stati crociati in Siria ed in Palestina nell'azione rivolta a consolidare il dominio egiziano sulle province asiatiche, tagliando i cordoni ombelicali dei traffici tra le piazze cristiane della Siria-Palestina e la Persia ed applicando la strategia dell'indebolimento economico dell'avversario, con il risultato di rafforzare indirettamente gli emirati turchi di Iconio e di Aleppo.

Tra il 1265 ed il 1268 il sultano Baibars conquistò Cesarea, Arsuf, Safed, Giaffa, Antiochia, Gibello. Il suo successore Kelavun riprese nel 1287 ai cristiani, che da poco l'avevano tolta all'emiro di Aleppo, la città di Laodicea, la cui concorrenza preoccupava in modo particolare i mercanti alessandrini. Nel 1289 cadde Tripoli, nel 1291 San Giovanni d'Acri; ed allora Tiro, Sidone, Beirut, Tortosa vennero evacuate. Solo poche località, tra cui Gibelletto, si salvarono ancora per qualche tempo, pagando un tributo al Sultano. Era giocoforza, data la situazione, puntare, seppure gradualmente, su altri obiettivi. E nel Vicino Oriente i Genovesi attribuirono via via sempre maggiore importanza sia all'isola di Cipro sia a Laiazzo, nella Piccola Armenia, dove la loro attività è ben documentata da atti notarili colà redatti da notai liguri, mentre contestualmente andavano intessendo la rete economica incentrata su Pera, a loro concessa da Michele VIII Paleologo nel 1267, e davano inizio alla grandiosa diaspora nel Mar Nero con la fondazione di Caffa.

Comunque, neppure la Siria islamica scomparve del tutto dagli interessi economici dei Genovesi, malgrado i *deventa* della Sede Apostolica contro i

commerci con i Paesi saraceni imponessero una certa cautela nella specificazione di alcune destinazioni nei contratti notarili, dove si evitava accuratamente di nominare esplicitamente terre in mano agl'infedeli, rendendo di conseguenza impossibile calcolare quantitativamente l'entità degli scambi. I Genovesi furono molto abili – scrive Geo Pistarino – «a destreggiarsi tra i Mamelucchi d'Egitto e gli Ilkani di Persia, ed a mantenere, in genere, buoni rapporti commerciali con le piazze siriane ed egiziane anche quando, a livello governativo, assunsero atteggiamento ostile agl'islamici del Sultanato».

La seconda fase dell'espansione genovese nel Levante fu quella che scaturì dal ben noto e già sopra citato trattato stipulato il 13 marzo 1261 a Ninfio, una cittadina dell'Asia Minore, fra gli ambasciatori genovesi Guglielmo Visconte e Guarnerio, muniti di pieni poteri, e l'imperatore di Nicea Michele VIII Paleologo, finalizzato ad abbattere l'Impero latino d'Oriente, sorto nel 1204, in seguito alla quarta crociata, riportando i Greci sul trono di Costantinopoli e scardinando contestualmente la supremazia veneziana, che dell'Impero latino era stata la vera anima promotrice. Le galee genovesi, armate per sostenere nell'impresa l'imperatore di Nicea, non parteciparono poi in realtà alle operazioni che portarono alla restaurazione dell'Impero greco dopo più di mezzo secolo di governo latino, perché Michele Paleologo seppe cogliere al volo l'opportunità che gli si presentò di approfittare dell'assenza della flotta veneziana per raggiungere il suo obiettivo. Ma gli accordi raggiunti vennero rispettati e, malgrado gli alti e bassi continui che caratterizzarono i rapporti fra Genova e l'Impero bizantino, la presenza della Superba nell'area del Mediterraneo orientale rappresentò una costante per quasi due secoli, fino alla conquista di Costantinopoli da parte di Maometto II il 29 maggio 1453, non esaurendosi definitivamente neppure nei tempi successivi, almeno finché i Genovesi riuscirono a mantenere il loro insediamento nell'isola di Chio pur fra difficoltà non indifferenti e pagando un cospicuo tributo al sultano.

Tutto il contesto di questa seconda fase dell'espansionismo genovese nella *Romania* e nel Mar Nero – quest'ultimo in precedenza pressoché completamente negato da Bisanzio alla navigazione forestiera, quasi che l'Impero d'Oriente volesse riserbarlo per sé – presenta caratteristiche assai diverse dalla precedente, con Genova che riuscì ad impiantare ed a costruire un

vero e proprio sistema di struttura fondato su alcuni capisaldi, anche se le situazioni specifiche furono dissimili una dall'altra dal punto di vista giuridico-politico e finanche dal punto di vista religioso.

I principali capisaldi del sistema economico-politico ed altresì militare, che Genova riuscì a costruire tra il Mar Egeo ed il Mar Nero nel periodo compreso fra la fine degli anni Sessanta del XIII secolo e la metà circa del secolo successivo, sono sostanzialmente tre: Pera sul Corno d'Oro, di fronte a Costantinopoli; Caffa, in Crimea; e l'isola di Chio, nell'Egeo, con la sua appendice di Focea, sulla costa anatolica. Dove comunque la Superba dovette e seppe adattarsi a realtà differenti una dall'altra anche a livello di vita quotidiana, trovandosi a convivere con una popolazione di prevalenza etnica greca nelle aree dell'Egeo e del Mar di Marmara, mentre in Crimea accanto alla forte presenza di Tatars ed Armeni non mancavano infiltrazioni slave e caucasiche.

L'insediamento definitivo in Pera si attuò nel 1267; ma non mancarono poi periodi critici anche gravi, come quello determinato, dopo neppure una trentina d'anni, dall'incursione dei Veneziani nel 1296, che costrinse i Peroti a cercare scampo in Costantinopoli: dopo di che si attese alla sua ricostruzione in ambito più vasto su un'area di sei ettari, concessa dall'imperatore Andronico II nel 1303, e si riuscì anche ad ottenere, negli anni successivi, la possibilità di potersi proteggere con delle mura, dapprima dalla parte di terra, sul limite nord, con la prima cinta muraria costruita dal podestà Montano de Marini nel 1313, e poi anche sul versante del mare, dove un muro era già presente nel 1324.

Tra gli ulteriori ampliamenti, sebbene la stessa contiguità con la capitale greca non offrisse grandi possibilità, va ritenuto di notevole importanza l'inglobamento, verso la fine degli anni Quaranta del Trecento, dell'apice della collina di Galata, dove fu edificata la famosa Torre di Cristo, con il riconoscimento da parte di Giovanni VI Cantacuzeno ai Genovesi, nel 1352, della piena proprietà dell'area compresa fra la sommità appunto di Galata, il castello di Santa Croce – sulla costiera marina del Corno d'Oro – e la torre di Traverio, di cui si ignora l'esatta ubicazione. Nella seconda metà del Trecento si aggiunsero il borgo di Spiga, ad ovest, ed il borgo di Largirio, ad est, che poi vennero rafforzati fra il 1387 ed il 1404 con la costruzione di due torri, così che all'inizio del secolo XV il quartiere genovese di Pera raggiunse un'estensione di circa trentasette ettari.

La popolazione di Pera, originariamente greca, si trasformò abbastanza rapidamente in una maggioranza genovese, con frammischiatissimi altri elemen-

ti occidentali: quindi prevalentemente cattolica, dal punto di vista religioso, con una minoranza ortodossa e qualche presenza ebraica. La sua sede ecclesiastica fu organizzata come una dipendenza diretta dall'arcivescovo di Genova, formando una sorta di presidio cattolico nell'ambito del mondo bizantino; ed anche il suo ordinamento amministrativo fu predisposto sulla base della legislazione della madre-patria. Certo, la sede di Pera, circondata dal mondo ortodosso, non poteva non risentire della generale situazione orientale: anzi, in certo modo, era spinta a maggiormente evidenziare la propria differente personalità rispetto al metropolita costantinopolitano. E lo scontro tra i due credi fideistici si riversava poi nella stessa antitesi fra la colonia di Pera e il prossimo Impero bizantino. Soltanto di fronte all'assedio di Costantinopoli, posto in atto da Maometto II nei primi mesi del 1453, ci si rese realmente conto di quanto la situazione fosse diventata via via più grave, sia per la parte latino-cattolica sia per la parte greco-ortodossa, di fronte al dilagare dell'islamismo. Ma a quel punto non fu più possibile correre ai ripari.

Comunque, dal punto di vista economico, Pera ebbe un ruolo assai rilevante per Genova, anche grazie alla sua posizione geografica, rappresentando il centro in cui confluivano – dall'Egeo e dal Mar Nero; dalla penisola balcanica e dall'Anatolia – le grandi linee di traffico tra Oriente ed Occidente, tra l'Europa e l'Asia, sì che la sua importanza superò presto – sia per volume di commerci, sia per ampiezza di relazioni – la stessa Costantinopoli. E ciò in conseguenza, soprattutto, della superiorità genovese nella tecnica di navigazione e nel perfezionato meccanismo degli scambi e dei mezzi di pagamento. Il suo commercio si sviluppò soprattutto verso l'area della Crimea e l'area del Danubio, al di là delle quali si estendeva l'impero mongolo del Kipciack, da dove provenivano merci essenziali, quali, ad esempio, i cereali, il miele, la cera, le pelli, gli schiavi, e dove si potevano smerciare i prodotti dell'industria metallurgica e dell'industria tessile occidentale – ad esempio, le stoffe italiane, francesi e fiamminghe –, in piena espansione.

Vista l'importanza del Mar Nero per questi traffici, era più che mai necessario per i Genovesi poter disporre di un altro caposaldo, che consentisse di controllare più da vicino la parte più interna di quel mare e le vie che di là transitavano verso il Mare d'Azov, il Don e la Russia meridionale. Ed a questa funzione attese l'insediamento di Caffa, sulla data della cui fondazione gli storici hanno discusso a lungo, ma che probabilmente, sul-

la base delle notizie pervenuteci, può essere collocata verso la metà degli anni Settanta del XIII secolo, sul sito dell'antica Teodosia, se può ritenersi come un indizio a questo proposito il fatto che il notaio genovese Federico di Piazzalunga, di passaggio nel 1274 a Soldaia, dove in quegli anni trafficavano alcuni mercanti provenienti da Costantinopoli o dalla Piccola Armenia, la ignorò completamente. Comunque, già nel 1281 vi è attestata la presenza di un console genovese, dopo il 1285 risulta citata sempre più frequentemente negli atti notarili genovesi, e le molte centinaia di *instrumenta* colà redatti dal notaio genovese Lamberto di Sambuceto nel 1289-1290 ci rivelano come avesse raggiunto una buona prosperità, pur trattandosi ancora di un insediamento non molto esteso, senza torri, senza mura e con «un simple fossé et un remblai de terre garni d'une palissade qui s'interrompt à l'emplacement de l'unique porte de la ville».

Anche a Caffa comunque i problemi, nei primi decenni, non mancarono: dopo aver infatti resistito, senza grandi danni, all'attacco della flotta veneziana nel 1296, poco più di dieci anni dopo, nel 1307, fu nuovamente attaccata pesantemente dalle armate del khan tataro Tohtu, tanto che i Genovesi, le cui forze erano molto inferiori, si videro costretti ad abbandonare la città assediata, dopo averla però incendiata.

Il ritorno, reso possibile grazie alle migliori relazioni con il successore di Tohtu, il khan Ozbek, avvenne nell'agosto del 1312, ed allora Genova si impegnò a fondo nell'opera di ricostruzione, realizzandola in diverse fasi. Caffa raggiunse un'espansione notevole, con alcuni borghi che si svilupparono al di là della cerchia interna delle mura – completata dal console Gotifredo di Zoagli nel 1352 ed inglobante tutti gli edifici ufficiali, il palazzo del console, il nuovo palazzo portato a termine nel 1382, la loggia dei Genovesi, i depositi del Comune –: mura che resistettero per due volte agli attacchi delle truppe di Gianibek nel 1344 e nel 1346, ma si rivelarono insufficienti quando negli anni Ottanta si degradarono le relazioni di Caffa con il signore di Solgat. E così, fra il 1382 ed il 1385, si attese alla costruzione della cinta muraria esteriore, facendo di Caffa la città fortificata, ricca, bella e circondata di vaste terre, di cui parla Niceforo Gregoras, con un porto mirabile, in cui, secondo quanto scrive Ibn Battuta, potevano trovare riparo ben duecento navi: una vera e propria «altra Genova», la *Ianuensis civitas in extremo Europe*, che era andata via via assumendo la funzione di estrema postazione orientale di un vasto impero economico, con un'organizzazione amministrativa complessa ed articolata, secondo quanto si può desumere dal suo più tardo *corpus* statutario del 1449, con

magistrature civili e militari, con funzionari addetti alle finanze ed ufficiali addetti ai rapporti con i Tatars. La sua situazione però si presentava alquanto diversa da quella di Pera, perché a Caffa la vita doveva svolgersi a stretto contatto, anche dal punto di vista etnico-religioso e culturale, non solo con i greco-bizantini ortodossi, ma anche con un numero ben più rilevante di armeni, di tatars islamici e di ebrei, per di più a loro volta ripartiti in diverse sette.

La fortuna economica che Caffa riuscì a raggiungere ed a mantenere per lungo tempo, addirittura sopravvivendo per ventitrè anni, pur fra difficoltà notevoli, alla conquista turca di Costantinopoli, non fu soltanto legata al commercio delle merci preziose (seta, spezie, pietre preziose) che venivano dalla lontana Asia, perché la prosperità di questi traffici, pur considerevoli e ragguardevoli, andò progressivamente decrescendo dopo che, intorno alla metà del Trecento, si infranse la *pax mongolica*, che aveva reso sicure le vie commerciali verso l'India e la Cina e fatto del Mar Nero la "plaque tournante" dei traffici internazionali, ed il commercio della seta e delle spezie tornò a gravitare sulle vie tradizionali della Siria e dell'Egitto, non più interdette agli Occidentali.

Questa riconversione non determinò infatti la decadenza di Caffa, perché Genova aveva saputo interessarsi molto presto ai commerci di merci provenienti da aree più prossime, sia per avviarle verso l'Occidente sia per ridistribuirle nelle stesse regioni pontiche. E così la cera, i cuoi, i cereali, il legname, e soprattutto il sale (della cui produzione i Genovesi giudicarono essenziale il controllo per la commercializzazione del pesce salato) e gli schiavi divennero le merci protagoniste dei traffici genovesi, consentendo di superare, per lo meno per un certo tempo, la crisi determinata dalla rovina dei khanati mongoli, dalle devastazioni di Tamerlano e dai progressi degli Ottomani. In un certo senso il traffico regionale salvò Caffa – come scrive Balard – «de l'asphyxie». Lo stabilimento genovese, «ancien relais du grand trafic entre l'Asie lointaine et l'Occident», era divenuto alla fine del secolo XIV «la principale place commerciale des régions pontiques» e conservò questo ruolo fino all'epoca ottomana, anche se, dopo aver raggiunto il momento di maggiore fortuna proprio in quell'epoca, cominciò un periodo di progressivo declino con l'avanzare della potenza ottomana, che dopo il 1453 dapprima tollerò, sotto certe condizioni ed obbligando gli insediamenti della Superba al versamento di un tributo, la navigazione genovese negli Stretti, ma poi se ne impadronì nel 1475.

Non ci resta, per concludere, che accennare al terzo grande caposaldo su cui Genova si basò per sostenere la propria posizione di potere nel Mediterraneo orientale: l'isola di Chio, dove i Genovesi, dopo l'esperienza due-trecentesca della signoria degli Zaccaria, si insediarono stabilmente nel 1346 con la spedizione di Simone Vignoso e tennero il potere fino al 1566, grazie alla presenza della famosa Maona, che giustamente è stata considerata come un preambolo della più moderna Compagnia delle Indie. Proprio per il fatto di trovarsi insediati in un'isola, quindi in un ambito circoscritto, i Genovesi attuarono a Chio il loro maggiore esperimento coloniale, considerato però alla stregua della madrepatria. Come è stato più volte sottolineato, anche Chio fu un'altra Genova: non soltanto per la più cospicua presenza genovese, ma anche perché, dato il lungo periodo della medesima, i Genovesi finirono per considerare l'isola come una seconda patria, e molti di loro, nella seconda e terza generazione, non conobbero mai, neppure di vista, la Superba.

La conquista di Chio fu di importanza capitale per la Superba, per la quale segnò, nel giro di pochi decenni, la formazione di una serie di capisaldi dal Mar di Levante all'ingresso del Mar Nero. Basti ricordare, fra l'altro, il trattato del 1352 con l'imperatore Giovanni VI Cantacuzeno, che fece di Pera un vero e proprio Stato entro lo Stato; l'instaurazione della signoria della famiglia genovese dei Gattilusio a Lesbo nel 1355, poi a Lemno ed a Taso e, con un ramo cadetto, a Enos, Imbros e Samotracia; la costituzione, nel 1373, del dominio diretto a Famagosta, da dove i Genovesi inflissero un duro colpo non soltanto alla colonia dei Veneziani in Cipro, ma anche a tutto il commercio della Serenissima con la Siria e la Piccola Armenia. Nel vasto sistema della *Romania* genovese Chio rappresentò dunque, fatte le debite differenze, ciò che Creta rappresentava nella *Romania* veneziana: un vero e proprio perno, un centro propulsore economico, politico, sociale e culturale, il quale, proprio per la sua importanza, sarà l'ultimo a soccombere di fronte all'irrefrenabile avanzata ottomana.

Per l'isola di Chio, a parte l'indiscusso ruolo economico che rivestì durante il lungo periodo genovese e sul quale molto si è scritto, grazie anche alla mole di atti di notai genovesi e/o liguri colà redatti, che ci sono pervenuti (moltissimi dei quali ancora inediti e/o comunque non esaminati a fondo), ed alla ricca documentazione di carattere politico-diplomatico ed amministrativo-finanziario, che si è conservata, va ritenuto di importanza non secondaria, ma quasi diremmo fondamentale, il fattore religioso. A Chio si trovarono a stretto contatto – e spesso in antitesi – la Chiesa cattolica

(compresa una presenza minorita), la Chiesa ortodossa, la comunità ebraica e, benché dapprima sporadicamente, anche gli islamici, così che la professione di fede religiosa cattolica si pose qui per Genova come un mezzo per assimilare l'isola entro la sua propria coscienza nazionale, sopraffacendo la grande autorità di governo religioso che, prima della conquista genovese, era imperniata esclusivamente sul clero ortodosso. Ed infatti Chio, in progresso di tempo, attraverso la fede cattolica fu assimilata ed assorbita nella coscienza nazionale genovese, privando a poco a poco d'immagine e di potere il clero ortodosso. La situazione si fece molto difficile nel Cinquecento quando, trovandosi l'isola immersa in un Egeo ottomano, i Genovesi dovettero porsi il problema dei rapporti con la Sublime Porta, perché, accanto alle autorità politiche della capitale ligure al di là del mare, da un lato, ed alle autorità isolate della Maona, dall'altro, che cercarono di mantenersi il più possibile estranee alla nuova problematica dei rapporti fra Cattolicesimo ed Islam, non mancarono estremisti tra il clero cattolico dell'isola che provocarono lo scontro. Tutto ciò determinò infatti fratture tra il governo della Maona ed Istanbul e concorse, forse più di quanto si creda, alla decisione del sultano, nel 1566, di procedere all'occupazione militare dell'isola, che avvenne quasi senza colpo ferire, ma causò la deportazione delle famiglie Maonesi a Costantinopoli ed il martirio di giovani genovesi che non accettarono di abiurare la fede cattolica per passare a quella islamica.

Comunque, il ruolo di Chio fu fondamentale dopo la conquista turca di Costantinopoli, perché fu per lo più nell'isola genovese che trovarono riparo quanti riuscirono a fuggire di là. E fu proprio allora che si accentuò – come scrive Geo Pistarino – «il processo di connotazione dell'isola, nella città come nei borghi, nei villaggi e nelle campagne, e non soltanto sotto l'aspetto politico-istituzionale o socio-economico, ma anche nei moduli di vita, nelle prospettive del futuro, nel senso della patria». Anche gli autoctoni greci smisero definitivamente di guardare a Costantinopoli, contribuendo a fare sì che l'isola si sentisse come una nazione a sé stante, autocefala, benché per una parte della popolazione – quella occidentale – il richiamo a Genova sorreggesse gli immigrati. Fu proprio infatti il secondo Quattrocento il periodo in cui la storia di Chio fu più che mai intensamente genovese: la costante e persistente minaccia degli Ottomani, che aspiravano a ridurre in proprio dominio l'intero Egeo, aveva rafforzato il legame tra gli indigeni chioti e gli immigrati genovesi, facendo di Chio una vera e propria «nazione», con una sua spiccata nazionalità, nel superamento di antichi antagonismi etnici, culturali e religiosi.

Fonti e Bibliografia

- CAFFARO, *De liberatione civitatum Orientis liber*, in «Annali genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori dal MXCIX al MCCXCIII», a cura di L. T. BELGRANO, I, Roma 1890.
- E. H. BYRNE, *Commercial contracts of the Genoese in the Syrian trade of the Twelfth Century*, in «The Quarterly Journal of Economics», XXXI, 1916-1917.
- E. H. BYRNE, *Easterners in Genoa*, in «The Journal of the American Oriental Society» 38, 1918.
- E. H. BYRNE, *Genoese Trade with Syria in the Twelfth Century*, in «The American Historical Review», XXV.2, 1920.
- E. H. BYRNE, *The Genoese colonies in Syria*, in «The Crusades and other Historical Essays presented to Dana C. Munro», a cura di L. I. PAETOW, New York 1928.
- Codice diplomatico della Repubblica di Genova*, a cura di C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO I, Roma 1936.
- E. BACH, *La cité de Gênes au XIIe siècle*, Kobenhavn 1955.
- H. C. KRUEGER, *Genoese merchants, their partnership and investments, 1155 to 1164*, in «Studi in onore di Armando Saporì» I, Milano 1957.
- E. BACH, *Études génoises: le minutier de Lanfranco*, in «Studi in onore di Armando Saporì», I, Milano 1957.
- H. C. KRUEGER, *Genoese merchants, their associations and investments, 1155 to 1230*, in «Studi in onore di Amintore Fanfani», I, Milano 1962.
- D. PUNCUH, *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis*, Genova 1962.
- M. BALARD, *Les Génois en Roumanie entre 1204 et 1261. Recherches dans les minutiers notariaux génois*, in «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome» 78, 1966 [ripubblicato in M. BALARD, *La Mer Noire et la Roumanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, London 1989, I].
- G. PISTARINO, *Chio dei Genovesi*, in «Studi Medievali», terza serie, X.1, 1970.
- J. PRAWER, *The Latin Kingdom of Jerusalem. European colonialism in the Middle Ages*, London, 1972 [traduz. italiana, a cura di F. CARDINI, *Colonialismo medievale. Il Regno di Gerusalemme*, Roma 1986].
- G. PISTARINO, *Genova e Amalfi nei secoli XII-XV*, in «Convegno Internazionale Amalfi nel medioevo, 14-16 giugno 1973. Atti del Convegno», Salerno 1977.
- D. ABULAFIA, *The two Italies. Economic relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge 1977 [traduz. italiana, a cura di C. CAMPAGNOLO, *Le due Italie. Relazioni economiche fra il Regno*

- normanno di Sicilia e i comuni settentrionali* (con nota introduttiva di G. GALASSO), Napoli 1991).
- M. BALARD, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, Genova - Roma 1978 [«Atti della Società Ligure di Storia Patria, n. s. XVIII, fasc. I e II» e «Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Roma», 235].
- F. CARDINI, *Profilo di un crociato. Guglielmo Embriaco*, in «Archivio Storico Italiano», CXXXVI, 1978 [ripubblicato in F. CARDINI, *Studi sulla storia e sull'idea di crociata*, Roma 1993].
- L. BALLETTTO, *Genova e la Sardegna nel secolo XIII*, in «Saggi e documenti I», Civico Istituto Colombiano, Studi e Testi - Serie Storica, a cura di Geo Pistarino, 2, Genova 1978.
- G. PISTARINO, *Commercio e vie marittime di comunicazione all'epoca di Ruggero II*, in «Società potere e popolo nell'età di Ruggero II. Atti delle terze giornate normanno-sveve, Bari, 23-25 maggio 1977», Bari 1979.
- M. BALARD, *Les Génois en Crimée aux XIIIe -XIVe siècles*, in «Ἀρχαῖον Πόντου» [Archeion Pontou], Atene 1979.
- G. PISTARINO, *Genova e la Sardegna nel secolo XII*, in «La Sardegna nel mondo mediterraneo. Atti del primo Convegno internazionale di studi geografico-storici, Sassari, 7-9 aprile 1978», Sassari 1981, II, *Gli aspetti storici*.
- G. PISTARINO, *Commercio e comunicazioni tra Genova e il Regno normanno-svevo all'epoca dei due Guglielmi*, in «Potere, società e popolo nell'età dei due Guglielmi. Atti delle quarte giornate normanno-sveve, Bari - Gioia del Colle, 8-10 ottobre 1979», Bari 1981.
- G. AIRALDI, *Vecchio e nuovo potere in Genova medievale: prospettive per una rilettura delle origini*, in «La storia dei Genovesi», I, «Atti del Convegno di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova (Genova, 7-8-9 novembre 1980)», Genova 1981.
- M. BALARD - G. VEINSTEIN, *Continuité ou changement d'un paysage urbain? Café génoise et ottomane*, in «Le paysage urbain au Moyen Âge. Actes du XIe Congrès de la Société des Historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, Lyon, 1980», Lyon, 1981 [ripubblicato in M. BALARD, *La Mer Noire et la Romanie Génoise (XIIIe-XVe siècles)*, London 1989, XII].
- G. PISTARINO, *Genova e il Maghreb nel secolo XII*, in «Italia e Algeria. Aspetti storici di un'amicizia mediterranea», a cura di R. H. RAINERO, Milano 1982.
- G. PETTI BALBI, *Caffaro e la cronachistica genovese*, Genova 1982.
- D. PUNCUH, *Caffaro e le cronache cittadine: per una rilettura degli Annali*, in «Atti della Società Ligure di Storia Patria», n. s. XXII, 1982.

- G. AIRALDI, *Groping in the dark: the emergence of Genoa in the early Middle Ages*, in «Miscellanea di studi storici II», Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 38, Genova 1983.
- B. Z. KEDAR, *Mercanti genovesi in Alessandria d'Egitto negli anni sessanta del secolo XI*, in «Miscellanea di studi storici II», Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 38, Genova 1983 [ripubblicato in B. Z. KEDAR, *The Franks in the Levant, 11th to 14th Centuries*, Aldershot 1993, I].
- M. BALARD, *Gênes et la mer Noire (XIII-XVe siècles)*, in «Revue historique», CCLXX.1, 1983 [ripubblicato in M. BALARD, *La Mer Noire et la Romanie Génoise (XIII-XVe siècles)*, London 1989, V].
- R. PAVONI, *Dal Comitato di Genova al Comune*, in «La storia dei Genovesi», V, «Atti del Convegno di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova (Genova, 12-13-14-15 aprile 1984)», Genova 1985.
- G. PISTARINO, *Da Genova all'Oltremare nel Due-trecento*, in «Studi in memoria di Mario Abrate», II, Torino 1986 [ripubblicato, con modifiche ed integrazioni e con il titolo *Dal declino nel Mare di Levante tra cristiani ed islamici alla conquista del Mar Nero*, in G. PISTARINO, *Genovesi d'Oriente*, Civico Istituto Colombiano, Studi e Testi – Serie Storica, 14, Genova 1990].
- E. ASHTOR, *Il Regno dei Crociati ed il commercio del Levante*, in «I Comuni italiani nel Regno crociato di Gerusalemme. Atti del Colloquio *The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem* (Jerusalem, may 24 - may 28, 1984)», a cura di G. AIRALDI - B. Z. KEDAR, Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 48, Genova 1986.
- G. PISTARINO, *Genova e il Vicino Oriente nell'epoca del Regno latino di Gerusalemme*, in «I Comuni italiani nel Regno crociato di Gerusalemme. Atti del Colloquio *The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem* (Jerusalem, may 24 - may 28, 1984)», a cura di G. AIRALDI - B. Z. KEDAR, Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 48, Genova 1986.
- L. BALLETTTO, *Fonti notarili genovesi del secondo Duecento per la storia del regno latino di Gerusalemme*, in «I Comuni italiani nel Regno crociato di Gerusalemme. Atti del Colloquio *The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem* (Jerusalem, may 24 - may 28, 1984)», a cura di G. AIRALDI - B. Z. KEDAR, Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 48, Genova 1986.
- S. ORIGONE, *Genova, Costantinopoli e il Regno di Gerusalemme (prima metà sec. XIII)*, in «I Comuni italiani nel Regno crociato di Gerusalemme. Atti

- del Colloquio *The Italian Communes in the Crusading Kingdom of Jerusalem* (Jerusalem, may 24 - may 28, 1984)», a cura di G. AIRALDI - B. Z. KEDAR, Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 48, Genova 1986.
- L. BALLETTTO, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga e Pietro di Bargone (1274, 1277, 1279)*, Collana Storica di Fonti e Studi diretta da G. Pistarino, 53, Genova 1989.
- G. PISTARINO, *Miraggio di Terrasanta*, in G. PISTARINO, *Genovesi d'Oriente*, Civico Istituto Colombiano, Studi e Testi - Serie Storica, 14, Genova 1990.
- I *Libri Iurium della Repubblica di Genova*, I/1, a cura di A. ROVERE, Genova 1992 [Fonti per la storia della Liguria, IV e Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Fonti, XXIII].
- B. Z. KEDAR, *The Battle of Hattin revisited*, in «The Horns of Hattin. Proceedings of the Second Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Jerusalem - Haifa, 2-6 July 1987», a cura di B. Z. KEDAR, Aldershot, 1992 [ripubblicato in B. Z. KEDAR, *The Franks in the Levant, 11th to 14th Centuries*, Aldershot 1993, n. IX].
- J.-A. CANCELLIERI, *Embriaco Guglielmo (Willielmus Caputmallei), detto Testadimaglio*, in «Dizionario Biografico degli Italiani», XLII, Roma 1993.
- D. JACOBY, *Conrad, Marquis of Montferrat, and the Kingdom of Jerusalem (1187-1192)*, in «Atti del Congresso Internazionale Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai Nuovi Mondi oltre gli Oceani, Alessandria, 2-6 aprile 1990», a cura di L. BALLETTTO, I, Alessandria, 1993 [ripubblicato in D. JACOBY, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Aldershot 1997, IV].
- M. BALARD, *Les républiques maritimes italiennes et le commerce en Syrie-Palestine (XIe-XIIIe siècles)*, in «Anuario de estudios medievales» 24, 1994.
- G. PISTARINO, *Chio dei Genovesi nel tempo di Cristoforo Colombo*, Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Comitato Nazionale per le Celebrazioni della Scoperta dell'America, XII, Roma 1995.
- A. PLACANICA, *L'opera storiografica di Caffaro*, in «Studi Medievali», III serie, XXXVI, fasc. I, 1995.
- I *Libri Iurium della Repubblica di Genova*, I/2, a cura di D. PUNCUH, Genova 1996 [Fonti per la storia della Liguria, II e Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Fonti, XIII].
- S. ORIGONE, *Tra la Provenza e l'Oltremare: l'eredità contesa di Raimondo IV di Saint-Gilles*, in «Dall'antichità alle crociate. Archeologia, arte, storia ligure-provenzale. Atti del Convegno di studio, Imperia, 5-6 dicembre

- 1995», a cura di D. GANDOLFI - M. LA ROSA, Bordighera 1998 («Rivista Ingauna e Intemelia», n. s. LI).
- D. JACOBY, *Mercanti genovesi e veneziani e le loro merci nel Levante crociato*, in «Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV. Atti del Convegno internazionale di studi, Genova - Venezia, 10-14 marzo 2000», a cura di GH. ORTALLI - D. PUNCUH, Genova - Venezia 2001 [«Atti della Società Ligure di Storia Patria», n. s. XLI, fasc. I].
- E. BELLOMO, «*Galeas ... armatas strenue in Syriam direxerunt*»: la prima crociata e il regno gerosolimitano del XII secolo nella cronachistica genovese sino al Duecento, in «Mediterraneo medievale. Cristiani, musulmani ed eretici tra Europa e Oltremare», a cura di M. MESCHINI, Milano 2001.
- S. ORIGONE, *Gli Embriaci a Genova fra XII e XIII secolo*, in «Serta Antiqua et Mediaevalia», V, «Società e Istituzioni del Medioevo Ligure», Università degli Studi di Genova - Dipartimento di Scienze dell'Antichità e del Medioevo, Roma 2001.
- M. BALARD, *Genova e il Levante (secc. XI-XII)*, in «Comuni e memoria storica. Alle origini del comune di Genova. Atti del Convegno di Studi, Genova, 24-26 settembre 2001», Genova 2002 [«Atti della Società Ligure di Storia Patria», n. s. XLII, fasc. I].
- Gli Annali di Caffaro (1009-1163)*, a cura di G. AIRALDI, Genova 2002.
- L. BALLETO, *Religione e potere politico negli stabilimenti genovesi del Vicino Oriente*, in «Studi in memoria di Giorgio Costamagna», a cura di D. PUNCUH, I, Genova 2003 [«Atti della Società Ligure di Storia Patria», n. s. XLIII, fasc. I].
- E. BELLOMO, *Tra Bizantini e Normanni. I Genovesi in oltremare agli esordi del XII secolo*, in «Studi in memoria di Giorgio Costamagna», a cura di D. PUNCUH, I, Genova 2003 [«Atti della Società Ligure di Storia Patria», n. s. XLIII, fasc. I].
- V. POLONIO, *Da provincia a signora del mare. Secoli VI-XIII*, in «Storia di Genova. Mediterraneo, Europa, Atlantico», a cura di D. PUNCUH, Genova 2003.
- G. AIRALDI, «*Je suis Bertrand de Gibelet*», in «Chemins d'outre-mer. Études sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard», a cura di D. COULON - C. OTTEN-FROUX - P. PAGÈS - D. VALÉRIAN, Université de Paris I - Panthéon Sorbonne, Byzantina Sorbonensia, 20, Centre de Recherches d'Histoire et de Civilisation Byzantines, I, Paris 2004.
- L. BALLETO, *Tra Genova e Chio nel tempo di Cristoforo Colombo*, in «Chemins d'outre-mer. Études sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Ba-

lard», a cura di D. COULON - C. OTTEN-FROUX - P. PAGÈS - D. VALÉRIAN, Université de Paris I - Panthéon Sorbonne, Byzantina Sorbonensia, 20, Centre de Recherches d'Histoire et de Civilisation Byzantines, I, Paris 2004.

- G. AIRALDI, *Caffaro: elogio della diversità*, in G. AIRALDI, *Guerrieri e mercanti. Storie del medioevo genovese*, Torino 2004.
- G. AIRALDI, *Guglielmo Embriaco: il "Rolando mediterraneo"*, in G. AIRALDI, *Guerrieri e mercanti. Storie del medioevo genovese*, Torino 2004.
- M. BALARD, *I Genovesi in Siria-Palestina (secc. XI-XV)*, in «Genova. Una "porta" del Mediterraneo», a cura di L. GALLINARI, I, Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, Cagliari - Genova - Torino 2005.
- L. BALLETO, *Tra Genova e l'isola di Cipro nel tardo medioevo*, in «Genova. Una "porta" del Mediterraneo», a cura di L. GALLINARI, I, Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, Cagliari - Genova - Torino 2005.
- S. ORIGONE, *Lineamenti per un aggiornamento storiografico sui Genovesi, Bisanzio e il Mar Nero*, in «Genova. Una "porta" del Mediterraneo», a cura di L. GALLINARI, I, Consiglio Nazionale delle Ricerche - Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, Cagliari - Genova - Torino 2005.
- G. AIRALDI, *Blu come il mare. Guglielmo e la saga degli Embriaci*, Genova, 2006.

Laura Balletto

Πανεπιστήμιο Γένουας

Η ΓΕΝΟΥΑ ΚΑΙ Η ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΨΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΕΙΝΑΙ ΓΝΩΣΤΟ ΠΩΣ Η ΓΕΝΟΥΑΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ στον ισλαμικό κόσμο είναι προγενέστερη της πρώτης Σταυροφορίας. Παρ' όλα αυτά «**Ε** παραμένει αναμφίβολο πως μονάχα με αυτή την ευκαιρία η Γένουα είχε τις πρώτες σε βάθος εμπειρίες της στην Εγγύς Ανατολή – πως στους Αγίους Τόπους και στα Σταυροφορικά κράτη αυτή θεμελίωσε τις πρώτες μεγάλες της επιτυχίες πως ακριβώς από εδώ επιτέλεσε το μεγάλο βήμα προς το Αιγαίο, τη Θάλασσα του Μαρμαρά, τη Μαύρη Θάλασσα, την Άπω Ανατολή εντέλει». Σε αυτή τη σύντομη φράση ο Geo Ristarino συνόψισε τη διαδρομή της εμπειρίας της Μεγαλοπρεπούς Γένουας στην ανατολική Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα από τον 11^ο αιώνα: εμπειρία που παρατάθηκε έως ότου, έπειτα από την τουρκική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453, λίγο λίγο έπεσαν όλες οι κτήσεις της στο Αιγαίο και στη Μαύρη Θάλασσα – έτσι όπως και οι κτήσεις των άλλων δυτικών δυνάμεων, της Βενετίας κατά πρώτον –, με εξαίρεση το νησί της Χίου, η επιβίωση του οποίου παρατάθηκε έως τα μέσα του 16^{ου} αιώνα.

Όσον αφορά στην περίοδο που προηγείται της πρώτης Σταυροφορίας πρέπει να θεωρηθούν ως θεμελιώδους σημασίας οι επιστολές της Genizah του Καΐρου, που προβλήθηκαν ιδιαίτερα το 1983 από τον Benjamin Kedar, οι οποίες συνέβαλλαν στο να εξεταστεί με μεγαλύτερη προσοχή το χωρίο του *De liberatione civitatum Orientis liber* του Caffaro, όπου ο χρονικογράφος αναφέρει την αποστολή δύο επισκόπων στην Γένουα εκ μέρους του πάπα Ουρβανού Β' για να προτρέψει τους Γενουάτες να πάνε με τις δικές τους γαλέρες *ad aurientales partes* (στα ανατολικά μέρη), για να ενωθούν με τους χριστιανούς ηγεμόνες στην επιχείρηση που αποσκοπούσε *ad deliberandam viam Sepulcri Domini* (στην απελευθέρωση της οδού του Τάφου του Κυρίου), και προσέτι να ενισχύσουν τη διαβεβαίωση που διαβάζεται σε ένα πλαστό κείμενο του όψιμου Μεσαίωνα – τον ψευδο-Ingulfo – ότι οι συμμετέχοντες στο μεγάλο γερμανικό προσκύ-

νημα του 1065 επιβιβάστηκαν στη Γιάφα (Ιόππη) σε γενοουατικά πλοία. Όλα αυτά παρ' ότι ο ίδιος ο Caffaro είχε συμβάλει με την εξιστόρησή του, καθορίζοντας μια μακρά ιστοριογραφική παράδοση – όπως έχει επιτυχημένα σημειωθεί –, στο να παρουσιάσει την πρώτη Σταυροφορία ως την απαρχή των δυτικών εμπορικών συναλλαγών με την Ανατολή, ως την «*plaque tournante*» της ιστορίας του μεσογειακού εμπορίου και της ίδιας της Μεσογείου.

Η πρώτη γενοουατική αποστολή στα χρόνια της πρώτης Σταυροφορίας, ωστόσο, που απέπλευσε τον Ιούνιο του 1097 και την αποτελούσαν δώδεκα γαλέρες και ένα σάνδαλο¹, ήταν μια προσωπική επιχείρηση, έτσι που να προσφέρει μια περαιτέρω επιβεβαίωση για το γεγονός ότι οι εφοπλιστές έπρεπε να έχουν μια καλή γνώση τόσο των γεγονότων της ίδιας της Σταυροφορίας, όσο και της ναυσιπλοΐας προς την Ανατολή, από τη στιγμή που αποφάσισαν να αναχωρήσουν για τη βόρεια Συρία, όπου οι σταυροφόροι πολεμούσαν για την κατάκτηση της Αντιόχειας. Και πράγματι, μόλις έφτασαν στον προεπιλεγμένο προορισμό – το λιμάνι του Αγίου Συμεών – ζητήθηκε η ενεργή συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις της πολιορκίας από μια φρουρά που είχε σταλεί από τον Βοημούνδο Α΄ της Αλταβίλλα, ο οποίος, έπειτα από την άλωση της πόλης, αντάμειψε τους επιζώντες (αφού μερικοί από αυτούς είχαν σφαγιαστεί από τους Τούρκους) με ένα προνόμιο.

Το έγγραφο, που φέρει την ημερομηνία της 14^{ης} Ιουλίου 1098, απευθύνεται *omnibus hominibus Ianue in civitate Antiochie* (όλους τους Γενουάτες στην πόλη της Αντιόχειας), στους οποίους ο Βοημούνδος δωρίζει την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, *que est in strata qua recto tramite tenditur ad basilicam Sancti Petri* (η οποία είναι στον δρόμο που οδηγεί κατ' ευθείαν στη βασιλική του Αγίου Πέτρου), μαζί με μια αποθήκη, ένα πηγάδι *et cum triginta domibus que sunt in platea, iuxta prefatam ecclesiam* (και με τριάντα οικίες που είναι στην πλατεία, κοντά στην προαναφερθείσα εκκλησία), και επιπρόσθετα, για να επιβραβεύσει τη δική τους *probitas* (ευθύτητα), αποκαθιστά *omnes usus et consuetudines vel rectitudines, quos alii homines dederunt vel in antea dabunt in Antiochia et in omni ipsius pertinentia* (όλες τις χρήσεις και τις συνήθειες είτε δικαιώματα, που άλλοι έδωσαν ή προηγουμένως θα τους δώσουν στην Αντιόχεια και σε όλη την περιοχή της). Ως ανταπόδοση, επτά *boni homines* (καλοί άνθρωποι) Γενουάτες και αντιπροσωπεύοντας τους άλλους συμπολίτες τους που διέμεναν εκεί,

1. Σάνδαλο· μικρό ελαφρό σκάφος (σημ. μεταφραστή).

ανέλαβαν την υποχρέωση της άμυνας της πόλης εναντίον οποιουδήποτε, εκτός από τον κόμη του Saint-Gilles. Λοιπόν και από το προνόμιο γίνεται φανερό πως η πρώτη παρέμβαση πραγματοποιήθηκε με ιδιωτική πρωτοβουλία. Από την άλλη πλευρά, γύρω στα τέλη του 11^{ου} αιώνα και στην αρχή επίσης του επόμενου αιώνα ο Δήμος της Γένουας, μη νιώθοντας ακόμη ότι είχε αναλάβει πλήρως την κρατική λειτουργία του, για να μην πούμε την κυρίαρχη εξουσία, με περίσκεψη κρατήθηκε αρχικά επίσημα παράμερα, αφήνοντας να ενεργούν αυτόνομα, και κατά συνέπεια υπεύθυνα – όπως σ' αυτή την περίπτωση – οι πολίτες της που βρίσκονταν στους Αγίους Τόπους, που θεωρούνταν ως ένα είδος τοπικής *universitas* (κοινότητας), είτε – όπως θα φανεί στη συνέχεια – ως αρχή αδιαμφισβήτητη, η επισκοπική της Εκκλησία (από το 1133 αρχιεπισκοπική).

Άλλες εκστρατείες ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια: μια δεύτερη με ιδιωτικό χαρακτήρα, οδηγούμενη από τον Γουλιέλμο και τον Primo Embriaco – που ανήκαν σε μια οικογένεια της οποίας ο ρόλος στις περιπέτειες των Σταυροφορικών κρατών είναι αρκετά γνωστός –, που συμμετέσχε στην άλωση της ιερής πόλης της Ιερουσαλήμ κι έπειτα στη νίκη της Ασκάλωνας, αποκομίζοντας μια λεία πλούσια σε χρυσό, άργυρο και πολύτιμους λίθους, ανάμεσα στα αγαθά που αφέθηκαν στο πεδίο της μάχης από τον σουλτάνο της Αιγύπτου· κι έπειτα μια τρίτη, που αντίθετα ενδύθηκε έναν επίσημο χαρακτήρα, καθότι «έργο της *Compagna* (Εταιρείας), μιας αυθόρμητης ένωσης συμπολιτών, συνηθισμένων να μοιράζονται τον κίνδυνο των θαλάσσιων ταξιδιών, η οποία είχε συνενώσει την παλιά υποκομιτική αριστοκρατία και τους πιο ικανούς και πλούσιους από τους *habitatores* (κατοίκους) σε μια εφήμερη συνεργασία στην υπηρεσία της πόλης και της Σταυροφορίας», και που χαρακτηρίστηκε από την Giovanna Petti Balbi ως «η αληθινή σταυροφορία των Γενουατών». Η αφήγηση που διαβάζεται στα «Χρονικά» του Caffaro – ο οποίος συμμετέσχε ο ίδιος στην εκστρατεία – δεν συμπίπτει ακριβώς από χρονολογική άποψη με τις άλλες πηγές. Οι Γενουάτες, ωστόσο, που αποβιβάστηκαν στην Λαοδίχεια, απασχολήθηκαν σε διάφορες επιδρομές εναντίον αραβικών φρουριών, έπειτα απέπλευσαν για την Χάιφα και για τη Γιάφα, όπου συνάντησαν τον Βαλδουίνο της Έδεσσας (που κλήθηκε να αντικαταστήσει τον Γοδεφρείδο του Μπουγιόν), τον οποίο βοήθησαν στην πολιορκία της Arsuf τον Μάιο του 1101 κι έπειτα στην πολιορκία της Καισάρειας, συμβάλλοντας στην κατάκτηση της πόλης.

Εν τω μεταξύ στο πριγκιπάτο της Αντιόχειας, μετά την αιχμαλωσία του Βοημούνδου από τους μουσουλμάνους, ανέλαβε την αντιβασιλεία

ο Ταγκρέδος, που το 1101 παραχώρησε στους Γενουάτες ένα καινούριο δίπλωμα, επικυρώνοντας και διευρύνοντας τα προνόμια που είχαν συμφωνηθεί με τους Γενουάτες από τον Βοημούνδο Α΄ το 1098 και επεκτείνοντάς τα στις άλλες παράλιες πόλεις που με τη βοήθειά τους θα είχαν ακολούθως κατακτηθεί. Για το έγγραφο αυτό υπήρξαν πολλές συζητήσεις μεταξύ των ιστορικών, από τη στιγμή που είναι δύο τα διπλώματα που αποδίδονται στον Ταγκρέδο, ένα με ημερομηνία 22 Νοεμβρίου 1101, το οποίο μας έχει παραδοθεί από το *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis* (Βιβλίο των προνομίων της Γενουατικής Εκκλησίας), και το άλλο με ημερομηνία μονάχα 23 Αυγούστου (χωρίς προσδιορισμό του έτους), του οποίου «υπάρχουν μόνο νεότερες μεταγραφές, που θα είχαν βασιστεί σε ένα αντίγραφο πιθανώς γραμμένο σε υπερπόντια περιοχή στα τέλη του 13^{ου} αιώνα». Και πάνω απ' όλα, ενώ το έγγραφο της 22^{ης} Νοεμβρίου, πιο συνοπτικό, απευθύνεται *Ianuensi Ecclesie Beati Laurentii* (στη Γενουατική Εκκλησία του Αγίου Λαυρεντίου), το άλλο – στο πρώτο του μέρος, που συμπίπτει λίγο πολύ με το κείμενο που περιέχεται στο *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis* – απευθύνεται *consulibus Ianuensibus aliisque vestris sociis aut cui vos dederitis* (στους Γενουάτες προξένους και τους άλλους δικούς σας συνεργάτες ή σε όποιον εσείς θα έχετε δώσει). Πέρα από τις συζητήσεις, προβάλλεται ωστόσο φανερά – παρατηρεί ο Geo Pistarino – ο ρόλος της γενουατικής Εκκλησίας, στην οποία όμως ο Δήμος, αν όχι τότε (δεδομένης της συζητημένης αυθεντικότητας του εγγράφου), όχι πολύ αργότερα, θα προσπαθήσει «να τοποθετηθεί εναλλακτικά ή τουλάχιστον σε συναγωνισμό [...] σχετικά με τις υπερπόντιες κτήσεις».

Όλα αυτά φαίνεται ότι αναδύονται με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια (μολονότι ακόμη και σε αυτή την περίπτωση η αυθεντικότητα του εγγράφου έχει τεθεί σε αμφισβήτηση) από το προνόμιο που παραχωρήθηκε από τον Βαλδουίνο Α΄ το 1104, αφού μια γενουατική εκστρατεία, που την αποτελούσαν σαράντα γαλέρες, εξοπλισμένη το 1102 και που παρέμεινε για δύο χρόνια στο βασίλειο της Ιερουσαλήμ, τον είχε βοηθήσει να γίνει κύριος πρώτα του Ζιμπελέ (28 Απριλίου 1104) κι έπειτα της Άκρας (26 Μαΐου 1104). Το δίπλωμα – που δεν μας έχει περιέλθει στο πρωτότυπο, αλλά σε διάφορα αντίγραφα, μερικά από τα οποία μας έχουν παραδοθεί από τα *Libri iurium*, και που επέτρεψε στους Γενουάτες να αποφασίσουν για την πρώτη μεγάλη αποικία στους Αγίους Τόπους – έχει απολυθεί από τον Βαλδουίνο, που προσδιορίζεται *rex Iudee et Ierusalem ac defensor sanctissimi Sepulcri Domini Nostri Iesu Christi* (βασιλιάς της Ιουδαίας και της Ιερουσαλήμ και αμύντορας του αγιότατου Τάφου

του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού), και απευθύνεται, όσον αφορά στο περιουσιακό μέρος, *Ianuensi Ecclesie beati Laurentii*, ενώ ο όρκος πίστης, που μας έχει περιέλθει και αυτός σε διάφορα αντίγραφα μέσα από τα *Libri iurium*, προκύπτει ότι δόθηκε από τους προξένους των Γενουατών· χωρίς αμφιβολία τους επί τόπου προξένους.

Οι δωρεές αποδεικνύονται ευρύτατες· μια πλατεία στην Ιερουσαλήμ και άλλη μια στην Γιάφα· το ένα τρίτο της Αρσούφ και της Καισάρειας, και στις δύο περιπτώσεις με το ένα τρίτο της γύρω περιοχής, σε ακτίνα μιας λεύγας, και ένα οικισμό· το ένα τρίτο της Άκρας με το ένα τρίτο του συνολικού εισοδήματος του λιμανιού, της πόλης και της γύρω περιοχής, επίσης σε ακτίνα μιας λεύγας· 300 χρυσά βυζαντινά νομίσματα τον χρόνο από τις προσόδους των οικισμών· το ένα τρίτο από κάθε πόλη που έμελλε να κατακτηθεί με τη βοήθεια τουλάχιστον πενήντα Γενουατών, με το ένα τρίτο των εισοδημάτων των γύρω περιοχών πάντα σε ακτίνα μιας λεύγας και ένα οικισμό σε κάθε μια από αυτές, *exceptis duobus* (εξαιρουμένων δύο), με επιλογή των Γενουατών· το ένα τρίτο της πόλης της Βαβυλώνας (το παλιό Κάιρο), εφόσον ο βασιλιάς την κατακτήσει με την βοήθεια των Γενουατών, περίπτωση στην οποία θα είχαν παραχωρηθεί σ' αυτούς τρεις από τους καλύτερους οικισμούς της επιλογής τους. Και ακόμη· εγγύηση για τη ζωή και τα αγαθά των Γενουατών· άμεση δικαιοσύνη εντός τριάντα ημερών από την αίτηση του απεσταλμένου της Μεγαλοπρεπούς (Γένουας)· απαλλαγή από τα τελωνειακά δικαιώματα, που επεκτείνεται και στους κατοίκους της Σαβόνας, του Noli και της Albenga και στην οικογένεια του Gandolfo Pisano, γιου της Fioria· σεβασμό στην θέληση των θανόντων, σε περίπτωση θανάτου κάποιου Γενουάτη ή καταγόμενου από τη Λιγυρία από αυτούς που αναφέρθηκαν, με τη δέσμευση να μη διαπράξουν κανενός είδους κατάχρηση σε βάρος των συνεργατών τους σε περίπτωση έλλειψης διαθήκης· δέσμευση να μη κατασχέσουν από γενουατικά πλοία που βρίσκονται στα λιμάνια του βασιλείου της Ιερουσαλήμ ενδεχόμενες λείες που θα προέρχονταν από πειρατικές ενέργειες. Σε αντάλλαγμα οι πρόξενοι της Γένουας ορκίστηκαν στον Βαλδουίνο ότι δεν θα προξενήσουν ζημιά στο έδαφος παραλίω περιοχών από τη Σιδώνα μέχρι εκεί όπου θα εκτεινόταν το βασίλειό του *versus orientales et meridianas plagas*: μια διατύπωση που, όπως ορθά παρατηρήθηκε, «αντανακλά την φάση επέκτασης των σταυροφορικών κατακτήσεων, την αισιοδοξία ή, καλύτερα, την ανοιχτή ελπίδα προς το μέλλον· κυριολεκτικά ένα σχέδιο του βασιλιά ενάντια στην Αίγυπτο».

Θεωρίες λίγο ή πολύ όμοιες μπορούν να γίνουν σχετικά με τη δωρεά του Βερτράνδου του Saint-Gilles, κόμη της Τρίπολης, η οποία ήταν μια συνέπεια της βοήθειας που παρασχέθηκε από έναν στόλο εξήντα γαλερών πέντε χρόνια αργότερα στους κληρονόμους του Ραϊμόνδου του Saint-Gilles στην πολιορκία της Τρίπολης, το κείμενο του οποίου διπλώματος, με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1109, διατηρείται σε διάφορα αντίγραφα τόσο στα *Libri iurium* όσο στο *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis* και απευθύνεται *Ecclesie Sancti Laurentii Ianuensis*, όπου όμως η δωρεά εμφανίζεται ότι έγινε δεκτή *in manibus Guillelmi Embriaci, Oberti Ususmaris, Ingonis Pedegola, Ansaldi Caput de Brugio*, παρόντος του βασιλιά Βαλδουίνου της Ιερουσαλήμ· ενώ μια αποφασιστική εξέλιξη από νομική άποψη παρουσιάζεται από τη δωρεά του ηγεμόνα της Αντιόχειας, Βοημούνδου Β', η οποία ανάγεται στον Δεκέμβριο του 1127 και απευθύνεται προς τους «Γενουάτες», της οποίας όμως η αρχαιονομική μετάδοση δεν έχει πλέον ανατεθεί στο *Liber privilegiorum Ecclesiae Ianuensis*, αλλά αποκλειστικά στα *Libri iurium*, δηλαδή στα επίσημα κατάστιχα του γενουατικού Δήμου, τώρα πια πλήρως παγιωμένου από νομική άποψη ως εκπροσώπου όλων των πολιτών του. Η κυβέρνηση της Γένουας αντικατέστησε λοιπόν τόσο την κοινότητα των Γενουατών στην Αντιόχεια (δίπλωμα του Βοημούνδου Α' του 1098), όσο και τον καθεδρικό ναό της, μόλις απέκτησε την δική του «διαμόρφωση ως δημόσιου οργανισμού, με μια δική του νομική προσωπικότητα και μια ευρεία δυνατότητα αυτονομίας», του οποίου μια εύγλωττη ένδειξη είναι τόσο το σύνταγμα της δημοτικής γραμματείας το 1122, όσο και η κοπή των πρώτων νομισμάτων το 1139, έπειτα από το αυτοκρατορικό δίπλωμα του Κονράδου Γ' του 1138, και όπως είναι δυνατό να συμπεράνουμε και από την παραχώρηση, ανάμεσα στα άλλα, της κατοχής του Ζιμπελέ στην οικογένεια των Embriaci το 1125.

Οι παραχωρήσεις είναι και στα δύο τελευταία διπλώματα που αναφέρθηκαν (ακόμη και για το δεύτερο από τα οποία προβλήθηκαν αμφιβολίες σχετικά με την αυθεντικότητά του) πολύ ευρείες, όπως και στο δίπλωμα του Βαλδουίνου Α' για το βασίλειο της Ιερουσαλήμ. Το 1109 ο κόμης του Saint-Gilles αναγνώρισε στους Γενουάτες ολόκληρο το Ζιμπελέ και το *castrum* του κοντόσταυλου Ρογήρου (Γουλιέλμος Embriaco), με τις αντίστοιχες περιοχές· το ένα τρίτο της Τρίπολης, από τη μία θάλασσα έως την άλλη, *cum insulis ipsius civitatis et portu* (με τα νησιά της ίδιας πόλης και το λιμάνι)· απαλλαγή από κάθε φόρο στην περιοχή της κομητείας για τους Γενουάτες, τους κατοίκους της Σαβόνας, του Noli και της Albenga και τους κατοίκους της Λιγυρίας από τη Νίκαια έως το

Πορτοβένερε, αλλά και για κάθε Λομβαρδό που συνδέεται μαζί τους *in societate*, με εξαίρεση για όσους μετέφεραν προσκυνητές (και μόνο για τους ίδιους τους προσκυνητές) που αναχωρούσαν από την κομητεία: προσωπική εγγύηση για όλους όσους αναφέρθηκαν παραπάνω και άμεση δικαιοσύνη μέσα σε δεκαπέντε ημέρες, σε περίπτωση που δέχονταν προσβολή: υποχρέωση για τους διαδόχους του να ανανεώσουν τις ίδιες παραχωρήσεις με όρκο. Και το 1127 επικυρώθηκαν στους Γενουάτες οι περιουσίες και οι ιδιοκτησίες που είχαν στην Αντιόχεια, στον Άγιο Συμεών και στη Λαοδίκεια: παραχωρήθηκαν οι ίδιοι όροι που ίσχυαν στη Λαοδίκεια για ενδεχόμενες μελλοντικές κατακτήσεις, στην απόκτηση των οποίων θα είχαν συμβάλει οι Γενουάτες: δόθηκαν εγγυήσεις στους Γενουάτες, στους Σαβοναίους και στους Νολιάτες για τα τελωνειακά προνόμια σε όλους τους τόπους, τωρινούς και μελλοντικούς, της ηγεμονίας: ενισχύθηκαν οι εγγυήσεις για τα πρόσωπα και τις περιουσίες.

Τα διπλώματα και οι παραχωρήσεις εξακολούθησαν και στη συνέχεια, παρ' όλο που δεν λείπουν περίοδοι στις οποίες ήταν περισσότερο σπάνια (και όχι μόνο απέναντι στους Γενουάτες), για τον απλό λόγο ότι οι περισσότερο σταθερές καταστάσεις καθιστούσαν λιγότερο αναγκαία την παρέμβαση εξωτερικής βοήθειας, τόσο που να οδηγήσουν τον βασιλιά της Ιερουσαλήμ και άλλους ηγεμόνες να επιδιώξουν κυριολεκτικά την αναπροσαρμογή των προηγούμενων ευρύτατων παραχωρήσεων. Όπως ορθά έχει εξακριβωθεί «η εμπόλεμη κατάσταση εξασφαλίζει προνόμια στις ιταλικές πολιτείες, η παρατεταμένη ειρήνη τα φθείρει». Αλλά επανήλθαν πλήρως – με απλές ανανεώσεις ή πραγματικά με παραχωρήσεις ακόμη ευρύτερες – όταν επρόκειτο να αντιμετωπιστεί η επίθεση του Σαλαδίνου, που απειλούσε την ύπαρξη των λατινικών κρατών (έπειτα από την ήττα που εκείνος επέφερε στους χριστιανούς στις 4 Ιουλίου 1187, στη μάχη του Χαττίν, και η Ιερουσαλήμ, λίγους μήνες αργότερα, είχε συνθηκολογήσει, επιστρέφοντας σε ισλαμικά χέρια), και κατά συνέπεια θεωρήθηκε ξανά επιτακτική και ουσιαστική η βοήθεια των Δυτικών. Για τη Γένοια μια σειρά απο διπλώματα ανάγεται ακριβώς στην περίοδο ανάμεσα στο 1186 και στο 1195, χάρη στα οποία απέκτησε πολλές τελωνειακές απαλλαγές και παραχωρήσεις στις πόλεις που έμελλε να κατακτηθούν.

Το μεγαλύτερο μέρος των προνομίων που οι Γενουάτες απέκτησαν απο τους «Φράγκους» ηγεμόνες σ' αυτή τη φάση της κατάστασης της Συρίας-Παλαιστίνης, στην οποία από το βασίλειο της Ιερουσαλήμ επέζησε μόνο η πόλη της Τύρου, ενώ στον βορρά η Αντιόχεια, η Τρίπολη και

η Μαργκάτ παρέμεναν οι μοναδικές φραγκικές νησίδες σε μια μπουσουλμανική θάλασσα, τοποθετείται στη δυσκολότερη στιγμή της τρίτης Σταυροφορίας – ακριβώς ανάμεσα στη μάχη του Χαττίν και στη συνθηκολόγηση της Ιερουσαλήμ το 1187, από τη μία μεριά, και την ειρήνη της Ράμλεχ στις 2 Σεπτεμβρίου 1192, από την άλλη –, λαμβάνοντας επίσης υπ' όψη το γεγονός ότι μετά τη λατινική ανακατάληψη της Άκρας τον Ιούλιο του 1191 η Γένουα εκμεταλλεύθηκε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στον Κονράδο του Μομφερράτου και τον Γκυ ντε Λουζινιάν για να επιτύχει την επικύρωση και την παραπέρα επέκταση των δικαιωμάτων της. Ο κατάλογος των διπλωμάτων που εξασφάλισαν οι Γενουάτες είναι πράγματι μακρύς· από εκείνο των βαρόνων του βασιλείου του 1187 – με το οποίο οι *Genuenses et universi dicti Genuenses* (οι Γενουάτες και σύμπαντες οι θεωρούμενοι Γενουάτες) εξασφάλισαν από τους αρχιεπισκόπους της Τύρου, της Ναζαρέτ και της Καισάρειας, από τον κόμη της Τρίπολης και από τον *comes Iocilinus*, σιμισχάλκο του βασιλείου, από τον αυθέντη της Σιδώνας, από τον Βαλιάνο Galterio της Καισάρειας, από τους μαγίστρους των Ναϊτών και των Ιωαννιτών και από άλλους *homines* του βασιλιά και της βασίλισσας, που συγκεντρώθηκαν στο μέγαρο του αρχιεπισκόπου της Τύρου, το ελεύθερο εμπόριο στην Τύρο από θάλασσα και από στεριά, χωρίς καμιά τελωνειακή επιβάρυνση, την ελεύθερη *curia* (δικαστική αρχή) στην Τύρο και μία *curtis* (δικαστήριο) γι' αυτόν τον προορισμό, με σφαγείο, τρεις οικίες δίπλα σ' αυτό, δύο οικοδομικά συγκροτήματα απέναντί του και μία πλατεία – ως εκείνο του παλατινού κόμη της Καμπανίας, Ερρίκου της Troyes, του 1192, που επικυρώθηκε έπειτα και κυριολεκτικά διευρύνθηκε τον Σεπτέμβρη του 1195. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι σε όλα αυτά τα διπλώματα – επαναλαμβάνουμε ότι έχει γραφεί συνοπτικά, αλλά παραστατικά από τον Geo Pistarino – «ο εμπορικός παράγοντας επικρατεί με μεγαλύτερη ακρίβεια, θα έλεγα σχεδόν με μεγαλύτερη λεπτολογία, απ' ό,τι στο παρελθόν με διεύρυνση στον τομέα της δικαιοδοσίας και της αστικής και ποινικής δικαιοσύνης, με μια σειρά από ρήτρες που η Γένουα εννοεί να οδηγήσει σε καταστάσεις σχεδόν πέραν των ορίων στην πλήρη ετεροδικία», επιδιώκοντας ως επί το πλείστον συνάμα να διευρύνει στο μέγιστο τον αριθμό όσων μετέχουν στα ευεργετήματα των διμερών συμφωνιών, «σύμφωνα με εκείνο που είναι και θα είναι ένα δικό της σταθερό σύστημα στις διεθνείς της συμβάσεις, κυρίως εκεί όπου της είναι δυνατό να ενεργήσει ως μεγαλύτερη προς μικρότερο». Εδώ δεν πρόκειται πλέον – συνεχίζει ο Pistarino – «για Εκκλησία ή αρχιεπισκοπή ή για Δήμο· αλλά για υπηκοότητα, για

εθνικότητα, για διατύπωση και αποδοχή θεωρίας, ακόμη και έξω από το νομικό *status* των ενδιαφερομένων λόγω γέννησης ή απόκτησης».

Τα πράγματα άλλαξαν με την περίοδο που περιλαμβάνεται ανάμεσα στο τέλος του 12^{ου} αιώνα και την πτώση του Αγίου Ιωάννη της Άκρας το 1291, στην οποία τοποθετείται η τρίτη φάση των σχέσεων μεταξύ Γένουας και του λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ, στη διάρκεια της οποίας «il n'y a plus de concession générale pour l'ensemble du royaume de Jérusalem, mais des privilèges concernant une seule ville» (δεν υπάρχει πλέον γενική παραχώρηση για το σύνολο του βασιλείου της Ιερουσαλήμ, αλλά προνόμια που αφορούν σε μία μόνο πόλη) και κυρίως «l'affaiblissement du pouvoir royal, le transfert du titre à un souverain étranger au royaume et, en corollaire, la montée des ambitions baroniales laissent libre cours aux rivalités des communes italiennes» (η εξασθένηση της βασιλικής εξουσίας, η μεταβίβαση του τίτλου σ' ένα μονάρχη ξένο προς το βασίλειο και, εν τέλει, η αύξηση των βαρονικών φιλοδοξιών αφήνουν ελεύθερο πεδίο στους ανταγωνισμούς των ιταλικών δήμων). Λαμπρή απόδειξη αυτής της τελευταίας κατάστασης είναι ο περίφημος πόλεμος του Αγίου Ιωάννη της Άκρας των ετών 1256-1258, κατά συνέπεια της οποίας οι Γενουάτες, διωγμένοι από τον Άγιο Ιωάννη της Άκρας, αναγκάστηκαν ν' αναδιπλωθούν στην Τύρο, όπου προσπάθησαν να μεταφέρουν όλα τα εμπορικά τους συμφέροντα στον χώρο των Αγίων Τόπων, γεγονός που αποτέλεσε ένα έναυσμα για τη γενουατική πολιτική απέναντι στην αυτοκρατορία της Νίκαιας ως προς την ελληνική ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, όπου η βενετική υπεροχή, κυρίως μετά την τέταρτη Σταυροφορία και τη σύσταση της λατινικής αυτοκρατορίας, ήταν έως τότε αναντίρρητη.

Ωστόσο, ήδη όλες οι παραχωρήσεις που οι Γενουάτες είχαν επιτύχει ανάμεσα στα τέλη του 11^{ου} και στα τέλη του 12^{ου} αιώνα δεν είχαν θεωρηθεί το ίδιο σημαντικές από οικονομική άποψη, αφού προέκυπτε φυσικά ότι ήταν περισσότερο ενδιαφέρουσες οι πόλεις που βρίσκονταν στην ακτή, διαθέτοντας καλά λιμάνια και με ευχερείς δυνατότητες επικοινωνίας με την ενδοχώρα των караβανιών. Στη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα είχε ήδη ξεχωρίσει σε πρώτο επίπεδο η σπουδαιότητα της Άκρας, έχοντας έπειτα πλάι της την Τύρο, που σιγά σιγά είχαν γίνει οι βάσεις της εγκατάστασής τους και του εμπορίου τους, ώσπου αυτός ο ρόλος περιορίστηκε στην Τύρο έπειτα από τον αποικιακό πόλεμο των ετών 1256-1258.

Περνώντας στην εξέταση αυτής της τελευταίας όψης της γενουατικής παρουσίας στους Αγίους Τόπους, οφείλουμε κατά πρώτον να τονίσουμε

πως για τη Γένουα, σε σχέση με τις άλλες κύριες εμπορικές ιταλικές πόλεις, οι νοταριακές πηγές, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν οι μεγαλύτερες πληροφορίες γι' αυτό το θέμα, ακόμη και με αναφορά στην αρχαιότερη περίοδο, αναδεικνύονται ιδιαίτερα πλούσιες και άφθονες, παρά τις αναπόφευκτες απώλειες που χωρίς αμφιβολία έχουν συμβεί. Γεγονός που έχει συντελέσει ώστε πολυάριθμοι μελετητές να έχουν αντιμετωπίσει αυτό το θέμα ποικιλότροπα – ή από γενική άποψη ή από άποψη που περιορίζεται σε συγκεκριμένες περιοχές της αγοράς ή σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους –, κάνοντας υπολογισμούς επί υπολογισμών, που μερικές φορές έχουν παράσχει από ποσοτική άποψη αποτελέσματα που δεν συμπίπτουν απόλυτα. Υπενθυμίζουμε, για παράδειγμα, Eugen H. Byrne, Erik Bach, Hilmar C. Krueger, Joshua Prawer, David Abulafia, Eliyahu Ashtor, Michel Balard, Geo Pistarino, David Jacoby, Sandra Origone, συμπεριλαμβάνοντας, μεταξύ των άλλων, και τη γράφουσα.

Συνοφίζοντας με συντομία τα αποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί – πέρα από κάποια ασυμφωνία από ποσοτική άποψη, για την οποία μιλήσαμε, άλλωστε όχι σημαντική σ' ένα γενικό πλαίσιο –, στα χρόνια του πρώτου νοταριακού καταστίχου που μας έχει περιέλθει – εκείνο του Giovanni Scriba, στο οποίο περιέχονται πολλές εκατοντάδες πράξεις που περιλαμβάνονται ανάμεσα στο 1154 και το 1164 –, όταν το διεθνές εμπόριο φαίνεται ότι μοιράζεται με τρόπο σχεδόν ομοιόμορφο ανάμεσα στην Ιταλία, την Ανατολή και τη Δύση, οι υπολογισμοί που έγιναν με αναφορά στον ανατολικό τομέα προβάλλουν τόσο μια πλειονότητα συμβολαίων (*accomendaciones*, *societates* και θαλάσσιες συναλλαγές) για την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου σε σχέση με τη Συρία και την Κωνσταντινούπολη (αλλά η Συρία ξεπερνάει τους άλλους προορισμούς με την εισαγωγή κεφαλαίων που επενδύονται), όσο ότι το 80% του γενουατικο-συριακού εμπορίου είναι στα χέρια μερικών μεγάλων κεφαλαιούχων, που ενεργούν ως *socii stantes* (επενδυτές).

Μια νέα δυνατότητα υπολογισμών, πάντα χάρη στις νοταριακές πράξεις που μας έχουν περιέλθει, προσφέρεται για την τελευταία εικοσαετία του 12^{ου} αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 13^{ου}, στη διάρκεια του οποίου η Συρία εμφανίζεται ακόμη στις πρώτες θέσεις του διεθνούς γενουατικού εμπορίου, με μια άνοδο από το 1184 κι έπειτα, μια κάμψη το 1190 και μια ανάκτηση το 1191, μετά την ανακατάληψη της Άκρας από τους λατίνους, και με το εμπόριο ακόμη στα χέρια μιας ομάδας μεγάλων κεφαλαιούχων, στους οποίους προστίθενται όμως άλλα σημα-

ντικά πρόσωπα όχι μόνο ως *socii stantes*, ενώ η παγίωση του συμβολαίου της *accomendacio* (ναυτοδάνειο) σε σχέση με εκείνο της *societas* (εταιρεία) και ο βαθμιαίος μετασχηματισμός του διαμετακομιστικού εμπορίου – που από τις ανταλλαγές χρήματος προς εμπορεύματα ανοίγεται, κατά συνέπεια της αυξημένης δυνατότητας προσφοράς δυτικών προϊόντων, στις ανταλλαγές εμπορευμάτων προς εμπορεύματα – επιτρέπουν τη συμμετοχή ενός μεγαλύτερου αριθμού των *socii stantes* με χρηματοδοτήσεις περιορισμένες ή κυριολεκτικά πολύ μέτριες και με μια μεγαλύτερη μοιρασιά του κινδύνου.

Όσον αφορά στα κυριότερα εμπορεύματα αντικείμενο του διαμετακομιστικού εμπορίου, ενώ αρχικά επενδύεται ρευστό χρήμα για την αγορά ανατολικών εμπορευμάτων, μπαχαρικών, πολυτελών υφασμάτων, βαμβακιού, μεταξίου, ζάχαρης, «η άφιξη των μάλλινων υφασμάτων της Φλάνδρας και των λεπτών υφασμάτων της Καμπανίας και της Λομβαρδίας στις ακτές της Μεσογείου στα τέλη του 12^{ου} αιώνα καθορίζει μια αλλαγή στα φορτία των πλοίων», έτσι που τα άλογα και τα όπλα που προορίζονται για την επιβίωση των λατινικών κρατών των Αγίων Τόπων σιγά σιγά τείνουν να μειώνονται με αποφασιστικό τρόπο για να δώσουν θέση στην ξυλεία και στον σίδηρο – θεωρητικά εμπορεύματα απαγορευμένα για την εξαγωγή προς τις ισλαμικές χώρες, αλλά παρόντα στα συμβόλαια πώλησης – εκτός από το στάρι, το ελαιόλαδο, το κοράλλι και τον κόκκο, αρχίζοντας έτσι μια φάση διαμετακομιστικού εμπορίου με περισσότερο τακτική διαχείριση.

Καθώς προχωρεί ο 13^{ος} αιώνας η κατάσταση λίγο πολύ σταθεροποιήθηκε, τουλάχιστον μέχρι το 1259, στην *Ultramarē* (Υπερπόντια) – όρος με τον οποίο γίνεται αναφορά ακριβώς στην περιοχή της Συρίας-Παλαιστίνης – που συνέχισε να παραμένει στην κορυφή των γενοατικών επενδύσεων στην ανατολική Μεσόγειο, με εξαίρεση τα δύο πρώτα χρόνια του αποικιακού πολέμου του Αγίου Ιωάννη της Άκρας, χάρη στη μεταφορά των οικονομικών συμφερόντων της Μεγαλοπρεπούς στην Τύρο. Έπειτα ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Γένουα και στη Βενετία και οι συγκρούσεις μεταξύ των Μογγόλων και των Αιγυπτίων Μαμελούκων προκάλεσαν μια πτώση των επενδύσεων προς εκείνη την περιοχή ξεκινώντας από το 1260, μολονότι από μια σειρά διερευνήσεων που πραγματοποιήθηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80 αναδείχθηκε ότι οι γενοατικές εμπορικές σχέσεις με τη Συρία συνέχισαν να διατηρούνται σε κάποιο επίπεδο, αν και υποχωρώντας βαθμιαία τόσο ως προς τη θέση τους στο πλαίσιο της γεωγραφικής τους διανομής όσο και ως προς

τον αριθμό των συμβολαίων και το συνολικό ποσό των κεφαλαίων που επενδύονταν.

Είναι προφανές ότι η συνθήκη του Νυμφαίου μεταξύ της Γένουας και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας της 13 Μαρτίου 1261 και η αποκατάσταση της ελληνικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης συνέβαλαν σημαντικά ώστε να ανοίξουν στους Γενουάτες νέες αγορές σε όλο τον χώρο της Ρωμανίας (Ελληνικής Ανατολής) και στη Μαύρη Θάλασσα. Αλλά ο αντιπερισπασμός δεν υπήρξε άμεσος, από τη στιγμή που – με βάση τα δεδομένα που παρέχονται από τον Michel Balard – το 1261 το γενοατικο-ρωμανιώτικο διαμετακομιστικό εμπόριο βεβαιώνεται στο 1,4%, κατεβαίνοντας το 1262 κυριολεκτικά στο 1%, και οι εναλλακτικές αγορές ακριβώς σ' εκείνα τα χρόνια εκπροσωπούνταν, το 1261, από την Προβηγκία, τη Σικελία και τη Μπεζαία (Bejaia)² και, το 1262, από τη Σικελία, την Ισπανία, τη Μπεζαία και κυρίως την Τύνιδα. Οι εμπορικές κινήσεις δεν είναι πάντοτε σε άμεση συνάρτηση με τις πολιτικές μεταβολές, που μερικές φορές επηρεάζονται από αυτές αργά και βαθμιαία.

Ακόμη και το 1267, πράγματι, τεκμηριώνονται όχι αμελητέες εμπορικές σχέσεις της Γένουας με τις Υπερπόντιες χώρες, ακόμη και αν η σύμπτωση με την εκστρατεία του Luchetto Grimaldi εναντίον των Βενετών στα συρο-παλαιστινιακά ύδατα συνέβαλε χωρίς αμφιβολία σε μια αύξησή τους, από τη στιγμή που σχεδόν ποτέ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις δεν ήταν αποσυνδεδεμένες από τη διεκπεραίωση εμπορικών υποθέσεων από μέρους μελών του στόλου. Αλλά η πρόσληψη από μέρους των Γενουατών ότι οι συρο-παλαιστινιακές ακτές δεν μπορούσαν πλέον να θεωρούνται ως βάση του ανατολικού εμπορίου τους δεν πρέπει να αναζητηθεί μόνο στις, όλο και περισσότερο έκδηλες, αντιθέσεις τους με τους άλλους ιταλικούς δήμους – κυρίως με τη Βενετία – που τους έφεραν στην απώλεια της συνοικίας τους στον Άγιο Ιωάννη της Άκρας, αλλά στη γενική πολιτική κατάσταση του χώρου αυτού και των χωρών που συνδέονται με αυτόν, η οποία σιγά σιγά μεταβαλλόταν κατά συνέπεια των μογγολικών επιδρομών στην Εγγύς Ανατολή και των αιγυπτιακών πολεμικών εκστρατειών μετά την άνοδο στην εξουσία της στρατιωτικής τάξης των Μεμελούκων το 1249. Το 1256 ο Χουλαγού είχε εισβάλει στην Περσία, στη Μεσοποταμία και στη Συρία· το 1258 είχε καταλάβει τη Βαγδάτη, έδρα του χαλίφη και πρωτεύουσα του ισλαμικού κόσμου· και το 1262 είχε καταλάβει τη Μοσούλη. Οι Μαμελούκοι της Αιγύπτου, λοι-

2. Μπεζαία, Μπουζί: λιμάνι της Αλγερίας (σημ. μεταφραστή).

πόν, αφού είχαν σταματήσει τον επεκτατισμό των Υγκανών της Περσίας με τη μάχη του Ain Gialud το 1260 και επαναλάβει την πρωτοβουλία στην Υεμένη, στη Χετζάζτς και στη Μικρά Ασία, συμπαρέσυραν ότι είχε απομείνει από τα σταυροφορικά κράτη στη Συρία και στην Παλαιστίνη στη δράση που απέβλεπε στη στέρωση της αιγυπτιακής κυριαρχίας στις ασιατικές επαρχίες, κόβοντας τους ομφάλιους λώρους των εμπορικών γραμμών ανάμεσα στις χριστιανικές αγορές της Συρίας-Παλαιστίνης και την Περσία και εφαρμόζοντας τη στρατηγική της οικονομικής εξασθένισης του αντιπάλου, με αποτέλεσμα να ενισχύσουν έμμεσα τα τουρκικά εμιράτα του Ικονίου και του Χαλεπιού.

Μεταξύ του 1265 και του 1268 ο σουλτάνος Μπαϊμπάρς κατέκτησε την Καισάρεια, την Αρσούφ, τη Σαφέντ, τη Γιάφα, την Αντιόχεια, το Τζιμπέλ. Ο διάδοχός του Κελαβούν ανέκτησε το 1287 από τους χριστιανούς, που λίγο πρωτότερα την είχαν αποσπάσει από τον εμίρη του Χαλεπιού, την πόλη της Λαοδίκειας, που ο ανταγωνισμός της ανησυχούσε ιδιαίτερα τους αλεξανδρινούς εμπόρους. Το 1289 έπεσε η Τρίπολη, το 1291 ο Άγιος Ιωάννης της Άκρας και τότε η Τύρος, η Σιδώνα, η Βηρυττός, η Τορτόσα εγκαταλείφθηκαν. Μόνο λίγες τοποθεσίες, ανάμεσά τους το Ζιμπελέ (Τζεμπαϊλ), σώθηκαν για λίγο καιρό ακόμη, καταβάλλοντας φόρο στον σουλτάνο. Ήταν απαραίτητο, με αυτή την κατάσταση, να στραφούν, έστω και βαθμιαία, προς άλλους στόχους. Και στην Εγγύς Ανατολή οι Γενουάτες απέδωσαν σιγά σιγά όλο και μεγαλύτερη σημασία τόσο στο νησί της Κύπρου όσο και στο Λαγιάτσο, στη Μικρή Αρμενία, όπου η δραστηριότητά τους είναι πολύ τεκμηριωμένη από νοταριακές πράξεις που συντάχθηκαν εκεί από Λίγυρες νοταρίους, ενώ συνάμα έπλεκαν το οικονομικό τους δίκτυο με κέντρο το Πέραν, που τους παραχωρήθηκε από τον Μιχαήλ Η' τον Παλαιολόγο το 1267, και ξεκινούσαν τη μεγαλειώδη διασπορά στη Μαύρη Θάλασσα με την ίδρυση του Καφά.

Οπωσδήποτε, ούτε η ισλαμική Συρία εξαφανίστηκε ολότελα από τα οικονομικά ενδιαφέροντα των Γενουατών, παρ' όλο που τα *deveta* (απαγορεύσεις) της Αποστολικής Έδρας κατά του εμπορίου με τις αραβικές χώρες επέβαλαν μια σχετική σύνεση στον προσδιορισμό μερικών προορισμών στα νοταριακά συμβόλαια, όπου απέφευγαν επιμελώς να ονομάζουν ρητά χώρες που ήταν στα χέρια των απίστων, καθιστώντας κατά συνέπεια αδύνατο να υπολογίσουμε ποσοτικά τη σπουδαιότητα των συναλλαγών. Οι Γενουάτες υπήρξαν πολύ ικανοί – γράφει ο Geo Pistarino – «να ενεργούν επιδέξια ανάμεσα στους Μαμελούκους της

Αιγύπτου και τους Υγκανούς της Περσίας, και να διατηρούν, γενικά, καλές εμπορικές σχέσεις με τις συριακές και αιγυπτιακές αγορές ακόμη και όταν, σε κυβερνητικό επίπεδο, υιοθέτησαν εχθρική στάση προς τους μουσουλμάνους του σουλτανάτου».

Η δεύτερη φάση της γενουατικής επέκτασης στην Ανατολή υπήρξε εκείνη που αναδύθηκε από την πολύ γνωστή και ήδη αναφερθείσα παραπάνω συνθήκη που είχε συναφθεί στις 13 Μαρτίου 1261 στο Νύμφαιο, μια πολίχνη της Μικράς Ασίας, μεταξύ των Γενουατών πρεσβευτών Γουλιέλμου Visconte και Guarnerio, εφοδιασμένων με πλήρεις εξουσίες, και του αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, με σκοπό να πλήξει τη Λατινική αυτοκρατορία της Ανατολής, που ιδρύθηκε το 1204, ως επακόλουθο της τέταρτης Σταυροφορίας, επαναφέροντας τους Έλληνες στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης και συνάμα εξαρθρώνοντας τη βενετική υπεροχή, που είχε υπάρξει ο πραγματικός ιθύνων νους της Λατινικής αυτοκρατορίας. Οι γενουατικές γαλέρες, που εξοπλίστηκαν για να υποστηρίξουν στην επιχείρηση τον αυτοκράτορα της Νίκαιας, δεν πήραν έπειτα στην πραγματικότητα μέρος στις επιχειρήσεις που οδήγησαν στην αποκατάσταση της Ελληνικής αυτοκρατορίας μετά από πάνω από μισό αιώνα λατινικής κυβέρνησης, επειδή ο Μιχαήλ Παλαιολόγος κατάφερε ν' αρπάξει αμέσως την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε να εκμεταλλευθεί από την απουσία του βενετικού στόλου για να επιτύχει τον στόχο του. Αλλά οι συμφωνίες που επιτεύχθηκαν έγιναν σεβαστές και, παρά τα συνεχή ανεβοκατεβάσματα που χαρακτήριζαν τις σχέσεις ανάμεσα στη Γένοβα και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, η παρουσία της Μεγαλοπρεπούς στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου αντιπροσώπευε μια σταθερά για σχεδόν δύο αιώνες, μέχρι την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μωάμεθ Β΄ στις 29 Μαΐου 1453, χωρίς να εξαντληθεί οριστικά ούτε στη μετέπειτα περίοδο, τουλάχιστον όσο οι Γενουάτες κατάφεραν να διατηρήσουν την εγκατάστασή τους στο νησί της Χίου έστω ανάμεσα σε όχι ασήμαντες δυσκολίες και πληρώνοντας ένα σημαντικό φόρο στον σουλτάνο.

Όλο το πλέγμα αυτής της δεύτερης φάσης του γενουατικού επεκτατισμού στη *Ρωμανία* και στη Μαύρη Θάλασσα – αυτή η τελευταία πρωτύτερα σχεδόν πλήρως αποκλεισμένη από το Βυζάντιο για την ξένη ναυσιπλοΐα, σαν να ήθελε η Αυτοκρατορία της Ανατολής να την κρατάει

για τον εαυτό της – παρουσιάζει γνωρίσματα αρκετά διαφορετικά από την προηγούμενη, με τη Γένουα που κατόρθωσε να εγκαταστήσει και να κατασκευάσει ένα πραγματικό δομικό σύστημα θεμελιωμένο σε ορισμένες βάσεις, αν και οι ειδικές καταστάσεις υπήρξαν ανόμοιες η μία από την άλλη από νομικο-πολιτική άποψη ακόμη και από θρησκευτική άποψη.

Οι κυριότερες βάσεις του οικονομικο-πολιτικού συστήματος αλλά και του στρατιωτικού, που η Γένουα κατόρθωσε να κατασκευάσει ανάμεσα στο Αιγαίο Πέλαγος και τη Μαύρη Θάλασσα στην περίοδο που περιλαμβάνεται μεταξύ του τέλους της δεκαετίας του '60 του 13^{ου} αιώνα και τα μέσα περίπου του επόμενου αιώνα, είναι ουσιαστικά τρεις: το Πέραν στον Κεράτιο Κόλπο, απέναντι από την Κωνσταντινούπολη· ο Καφάς στην Κριμαία· και το νησί της Χίου, στο Αιγαίο, με το εξάρτημά της τη Φώκαια στη μικρασιατική ακτή. Όπου ωστόσο η Μεγαλοπρεπής έπρεπε και ήξερε να προσαρμόζεται σε πραγματικότητες διαφορετικές η μία από την άλλη ακόμη και σε επίπεδο καθημερινής ζωής, έχοντας να συμβιώσει με ένα πληθυσμό κατά πλειονότητα ελληνικό στις περιοχές του Αιγαίου και της Θάλασσας του Μαρμαρά, ενώ στην Κριμαία κοντά στην ισχυρή παρουσία Τατάρων και Αρμενίων δεν έλειπαν σλαβικές και καυκασιανές διεισδύσεις.

Η οριστική εγκατάσταση στο Πέραν πραγματοποιήθηκε το 1267· αλλά δεν έλειψαν έπειτα περίοδοι κρίσιμες ακόμη και σοβαρές, όπως εκείνη που καθορίζεται, ούτε μια τριανταριά χρόνια αργότερα, από την επιδρομή των Βενετών το 1296, που εξανάγκασε τους κατοίκους του Πέραν να ζητήσουν σωτηρία στην Κωνσταντινούπολη: μετά από αυτό επιδόθηκαν στην ανασυγκρότησή της σε ευρύτερο πλαίσιο σε μια έκταση έξι εκταρίων, που παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' το 1303, και κατάφεραν επίσης να αποκτήσουν, στα επόμενα χρόνια, τη δυνατότητα να μπορούν να προστατεύονται με τείχη, πρώτα από το μέρος της ξηράς, στο βόρειο όριο, με την πρώτη ζώνη τειχών κατασκευασμένη από τον κοινοτάρχη (podestà) Montano de Marini το 1313, κι έπειτα επίσης στην παράλια πλευρά, όπου υπήρχε ήδη ένα τείχος το 1324.

Ανάμεσα στις περαιτέρω διευρύνσεις, μολονότι η γειτνίαση με την ελληνική πρωτεύουσα δεν πρόσφερε μεγάλες δυνατότητες, θεωρείται σπουδαίας σημασίας η ενσωμάτωση, προς τα τέλη της δεκαετίας του '40 του 14^{ου} αιώνα, της κορυφής του λόφου του Γαλατά, όπου οικοδομήθηκε ο περίφημος Πύργος του Χριστού, με την αναγνώριση από μέρους του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού στους Γενουάτες, το 1352, της πλήρους κα-

τοχής της περιοχής που περιλαμβάνεται ανάμεσα στην κορυφή ακριβώς του Γαλατά, το φρούριο του Τιμίου Σταυρού – στην ακτή του Κεράτιου Κόλπου – και στον πύργο του Traverio, του οποίου αγνοείται η ακριβής θέση. Στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα προστέθηκαν το προάστειο της Spiga, στα δυτικά, και το προάστειο του Lagirio, στα ανατολικά, που ενισχύθηκαν έπειτα μεταξύ του 1387 και του 1404 με την κατασκευή δύο πύργων, έτσι ώστε στην αρχή του 15^{ου} αιώνα η γενοουατική συνοικία του Πέραν έφτασε μια έκταση περίπου τριάντα επτά εκταρίων.

Ο πληθυσμός του Πέραν, ελληνικός αρχικά, μετασχηματίστηκε γρήγορα σε μια γενοουατική πλειοψηφία, με ανάμικτα άλλα δυτικά στοιχεία· συνεπώς κατά κύριο λόγο καθολική, από θρησκευτική άποψη, με μια μειονότητα ορθόδοξη και κάποια εβραϊκή παρουσία. Η εκκλησιαστική του έδρα οργανώθηκε σαν ένα παράρτημα που διευθυνόταν από τον αρχιεπίσκοπο της Γένουας, σχηματίζοντας ένα είδος καθολικής φρουράς στο πλαίσιο του βυζαντινού κόσμου· ακόμη και η διοικητική του οργάνωση είχε ακολουθήσει τη βάση της νομοθεσίας της μητέρας-πατρίδας. Βέβαια, η έδρα του Πέραν, τριγυρισμένη από τον ορθόδοξο κόσμο, δεν μπορούσε να μη αισθάνεται τη γενική ανατολική κατάσταση· αντίθετα, κατά κάποιο τρόπο, ωθήθηκε να προβάλλει περισσότερο τη διαφορετική δική της προσωπικότητα απέναντι στον μητροπολίτη της Κωνσταντινούπολης. Και η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο δογματικά πιστεύω ριχνόταν έπειτα στην ίδια την αντίθεση ανάμεσα στην αποικία του Πέραν και στην παρακείμενη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Μόνο απέναντι στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, που έγινε πράξη από τον Μωάμεθ Β΄ τους πρώτους μήνες του 1453, έγινε πραγματικά αντιληπτό πόσο η κατάσταση είχε γίνει σιγά σιγά πιο σοβαρή, τόσο για το λατινο-καθολικό μέρος όσο και για το ελληνο-ορθόδοξο μέρος, μπροστά στην πλημμυρίδα του ισλαμισμού. Αλλά τότε δεν ήταν πλέον δυνατό να επανορθώσουν.

Ωστόσο, από οικονομική άποψη, το Πέραν είχε ένα ρόλο αρκετά σπουδαίο για τη Γένουα, χάρη και στη γεωγραφική του θέση, αντιπροσωπεύοντας το κέντρο στο οποίο συνέκλιναν – από το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα· από τη Βαλκανική χερσόνησο και από τη Μικρά Ασία – οι μεγάλες γραμμές του διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ της Ευρώπης και της Ασίας, έτσι που η σημασία του ξεπέρασε γρήγορα – τόσο για τον όγκο της εμπορικής κίνησης, όσο και για την ευρύτητα των σχέσεων – την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Κι αυτό ως συνέπεια, κυρίως, της γενοουατικής ανωτερότητας στην τε-

χινική ναυσιπλοΐας και στον τελειοποιημένο μηχανισμό των συναλλαγών και των μέσων πληρωμής. Το εμπόριό του αναπτύχθηκε κυρίως προς την περιοχή της Κριμαίας και την περιοχή του Δούναβη, πέρα από τις οποίες εκτεινόταν η μογγολική αυτοκρατορία του Kirciak, απ' όπου προέρχονταν ουσιαστικά εμπορεύματα, όπως, για παράδειγμα, τα σιτηρά, το μέλι, το κερί, τα δέρματα, οι σκλάβοι, και όπου μπορούσαν να πουληθούν τα προϊόντα της δυτικής μεταλλουργίας και της υφαντουργίας – για παράδειγμα τα ιταλικά, γαλλικά και φλαμανδικά υφάσματα – σε πλήρη ανάπτυξη.

Έχοντας υπ' όψη τη σπουδαιότητα της Μαύρης Θάλασσας γι' αυτό το διαμετακομιστικό εμπόριο, ήταν περισσότερο από ποτέ αναγκαίο για τους Γενουάτες να μπορούν να διαθέτουν μια άλλη βάση, που να του επιτρέπει να ελέγχουν από πιο κοντά το εσωτερικότερο μέρος εκείνης της θάλασσας και τους δρόμους που περνούσαν από εκεί προς την Αζοφική Θάλασσα, τον ποταμό Δον και τη νότια Ρωσία. Και αυτή τη λειτουργία ανέλαβε ο οικισμός του Καφά, σχετικά με τη χρονολογία της ίδρυσης του οποίου οι ιστορικοί έχουν για πολύ συζητήσει, αλλά που πιθανώς, με βάση τις evidences που έχουμε, μπορεί να τοποθετηθεί προς τα μέσα της όγδοης δεκαετίας του 13^{ου} αιώνα, στη θέση της αρχαίας Θεοδοσίας, εάν μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη γι' αυτό το ζήτημα το γεγονός ότι ο Γενουάτης νοτάριος Federico di Piazzalunga, περτώντας το 1274 από τη Σουδαία (σημ. Sudak), όπου εκείνα τα χρόνια εμπορεύονταν μερικοί έμποροι προερχόμενοι από την Κωνσταντινούπολη ή από τη Μικρή Αρμενία, την αγνοούσε πλήρως. Ωστόσο, ήδη το 1281 μαρτυρείται η παρουσία ενός Γενουάτη προξένου, μετά το 1284 αναφέρεται όλο και περισσότερο συχνά στις γενουατικές νοταριακές πράξεις, και οι πολλές εκατοντάδες *instrumenta* (συμβόλαια) που συντάχθηκαν εκεί από τον Γενουάτη νοτάριο Lamberto di Sambuceto στα 1289-1290 μας αποκαλύπτουν πως είχε φθάσει σε μια καλή ευημερία, παρ' όλο που επρόκειτο ακόμη για μια εγκατάσταση όχι πολύ εκτεταμένη, χωρίς πύργους, χωρίς τείχη και με «un simple fossé et un remblai de terre garni d'une palissade qui s'interrompt à l'emplacement de l'unique porte de la ville» (μια απλή τάφρος κι ένα ανάχωμα ενισχυμένο με ένα φράχτη από πασσάλους που διακόπτονται για να τοποθετηθεί η μοναδική πύλη της πόλης).

Οπωσδήποτε, και στον Καφά τα προβλήματα, κατά τις πρώτες δεκαετίες, δεν έλειψαν· πράγματι, αφού αντιστάθηκε, χωρίς μεγάλες ζη-

μιές, στην επίθεση του βενετικού στόλου το 1296, λίγο περισσότερο από μια δεκαετία μετά, το 1307, δέχθηκε και πάλι βαριά επίθεση από τις στρατιές του Τατάρου χαγάνου Τόχτου, έτσι που οι Γενουάτες, που οι δυνάμεις τους ήταν κατά πολύ κατώτερες, εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πολιορκούμενη πόλη, αφού όμως πρώτα την πυρπόλησαν.

Η επιστροφή, που είχε καταστεί δυνατή χάρη στις καλύτερες σχέσεις με τον διάδοχο του Τόχτου, τον χαγάνο Οζμπέκ, έγινε τον Αύγουστο του 1312, και τότε η Γένουα αφοσιώθηκε στο έργο της ανασυγκρότησης, που την πραγματοποίησε σε διάφορες φάσεις. Ο Καφάς έφθασε μια αξιοσημείωτη επέκταση, με μερικά προάστεια που αναπτύχθηκαν πέρα από τον εσωτερικό δακτύλιο των τειχών – που ολοκληρώθηκε από τον πρόξενο Gotifredo di Zoagli το 1352 και περιλάμβανε όλα τα επίσημα οικοδομήματα, το μέγαρο του προξένου, το νέο μέγαρο που ολοκληρώθηκε το 1382, τη στοά των Γενουατών, τις αποθήκες της Κοινότητας – τείχη που άντεξαν δύο φορές τις επιθέσεις των στρατευμάτων του Τζανιμπέκ το 1344 και το 1346, αλλά αποδείχθηκαν ανεπαρκή όταν στη δεκαετία του '80 υποβαθμίστηκαν οι σχέσεις του Καφά με τον αυθέντη του Σολγκάτ. Κι έτσι, μεταξύ του 1382 και του 1385, δόθηκε φροντίδα στην κατασκευή του εξωτερικού περιβόλου των τειχών, κάνοντας τον Καφά την οχυρή, πλούσια, όμορφη και τριγυρισμένη από ευρύχωρες γαίες πόλη, για την οποία μιλάει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, με ένα αξιοθαύμαστο λιμάνι, στο οποίο, σύμφωνα με όσα γράφει ο Ibn Battuta, μπορούσαν να βρουν καταφύγιο πραγματικά διακόσια πλοία: μια σωστή «άλλη Γένουα», η *Ianuensis civitas in extremo Europa* (Γενουατική πόλη στο άκρο της Ευρώπης), που σιγά σιγά αναλάμβανε τη λειτουργία ακραίας ανατολικής θέσης μιας ευρείας οικονομικής αυτοκρατορίας, με μια σύνθετη και διαρθρωμένη διοικητική οργάνωση, σύμφωνα με ό,τι είναι δυνατό να συναχθεί από το μεταγενέστερο καταστατικό της *corpus* του 1449, με πολιτικές και στρατιωτικές Αρχές, με λειτουργούς αρμόδιους για τα δημόσια οικονομικά και αξιωματούχους αρμόδιους για τις σχέσεις με τους Τατάρους. Η κατάστασή του όμως παρουσιάζοταν αρκετά διαφορετική από εκείνη του Πέραν, επειδή στον Καφά η ζωή έπρεπε να διάγεται σε στενή επαφή, ακόμη και από την εθνικο-θρησκευτική και πολιτισμική άποψη, όχι μόνο με τους Ελληνο-βυζαντινούς ορθοδόξους, αλλά επίσης με ένα αριθμό πολύ πιο σημαντικό Αρμενίων, μουσουλμάνων Τατάρων και Εβραίων, ως επί το πλείστον με τη σειρά τους διαιρεμένων σε διάφορες φατρίες.

Η οικονομική ευημερία που ο Καφάς κατάφερε να εξασφαλίσει και να διατηρήσει για πολύ καιρό, κυριολεκτικά επιβιώνοντας για είκοσι τρία χρόνια, αν και ανάμεσα σε σημαντικές δυσκολίες, μετά την τουρκική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, δεν είχε συνδεθεί μόνο με το εμπόριο των πολύτιμων εμπορευμάτων (μεταξιού, μπαχαρικών, πολύτιμων λίθων) που έρχονταν από τη μακρινή Ασία, επειδή η ευημερία αυτών των εμπορικών γραμμών, μολονότι αξιόλογες και σπουδαίες, άρχισε βαθμιαία να ελαττώνεται αφού, γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, διεργάγη η *rex mongolica*, που είχε καταστήσει ασφαλείς τους εμπορικούς δρόμους προς την Ινδία και την Κίνα και είχε κάμει τη Μαύρη Θάλασσα την «*plaque tournante*» των διεθνών εμπορικών γραμμών και το εμπόριο του μεταξιού και των μπαχαρικών έκλινε και πάλι προς τους παραδοσιακούς δρόμους της Συρίας και της Αιγύπτου, μη αποκλεισμένες πλέον στους Δυτικούς.

Αυτή η μεταστροφή δεν καθόρισε πράγματι την παρακμή του Καφά, γιατί η Γένουα είχε στρέψει το ενδιαφέρον της πολύ ενωρίς στο εμπόριο εμπορευμάτων που προέρχονταν από πλησιέστερες περιοχές, είτε για να τα προωθήσει προς τη Δύση είτε για να τα αναδιανείμει στις ίδιες ποντιακές περιοχές. Κι έτσι το κερί, τα δέρματα, τα δημητριακά, η ξυλεία και προπαντός το αλάτι (τον έλεγχο της παραγωγής του οποίου οι Γενουάτες θεώρησαν ουσιαστικό για την εμπορευματοποίηση του παστού φαριού) και οι σκλάβοι έγιναν τα εμπορεύματα πρωταγωνιστές του γενουατικού διαμετακομιστικού εμπορίου, επιτρέποντας να ξεπεράσουν, τουλάχιστον για κάποιο καιρό, την κρίση που προκλήθηκε από την καταστροφή των μογγολικών χανάτων, από τις ερημώσεις του Ταμερλάνου και από τις προόδους των Οθωμανών. Κατά κάποια έννοια το περιοχικό εμπόριο – όπως γράφει ο Balard – έσωσε τον Καφά «*de l'asphyxie*». Η γενουατική παροικία «*ancien relais du grand trafic entre l'Asie lointaine et l'Occident*» (παλαιός σταθμός του μεγάλου διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ της μακρινής Ασίας και της Δύσης), είχε γίνει στα τέλη του 14^{ου} αιώνα «*la principale place commerciale des régions pontiques*» (η κυριότερη εμπορική θέση των ποντιακών περιοχών) και διατήρησε αυτόν τον ρόλο μέχρι την οθωμανική εποχή, αν και, αφού είχε φτάσει τη στιγμή της μεγαλύτερης ευημερίας της ακριβώς εκείνη την εποχή, άρχισε μια περίοδος προοδευτικής παρακμής με την προέλαση της οθωμανικής ισχύος, που μετά το 1453 αρχικά ανέχθηκε, κάτω από ορισμένες συνθήκες και αναγκάζοντας τις εγκαταστάσεις της Μεγαλοπρεπούς στην καταβολή φόρου, τη γενουατική ναυσιπλοΐα στα Στενά, αλλά έπειτα την κατέλαβε το 1475.

Δεν μας απομένει, για να κλείσουμε, παρά να αναφερθούμε στην τρίτη μεγάλη βάση στην οποία η Γένουα βασίστηκε για να στηρίξει τη δυναμική θέση της στην ανατολική Μεσόγειο· το νησί της Χίου, όπου οι Γενουάτες, μετά την εμπειρία του 13^{ου} – 14^{ου} αιώνα της ηγεμονίας των Zaccaria, εγκαταστάθηκαν μόνιμα το 1346 με την εκστρατεία του Simone Vignoso και κράτησαν την εξουσία μέχρι το 1566, χάρη στην παρουσία της περίφημης Μαονα, που δίκαια έχει θεωρηθεί ως το προοίμιο της περισσότερο σύγχρονης Εταιρείας των Ινδιών. Ακριβώς για το γεγονός ότι βρισκονταν εγκαταστημένοι σ' ένα νησί, συνεπώς σ' ένα χώρο περιγεγραμμένο, οι Γενουάτες πραγματοποίησαν στη Χίο το μεγαλύτερο αποικιακό τους πείραμα, ιδωμένο όμως με το κριτήριο της μητρόπολης. Όπως έχει πολλές φορές υπογραμμιστεί, και η Χίος υπήρξε μια άλλη Γένουα· όχι μόνο για την περισσότερο σπουδαία γενοουατική παρουσία, αλλά επίσης γιατί, λόγω της μεγάλης διάρκειας της ίδιας, οι Γενουάτες κατέληξαν να θεωρούν το νησί σαν μια δεύτερη πατρίδα και πολλοί από αυτούς, στη δεύτερη και τρίτη γενιά, δεν γνώρισαν ποτέ, ούτε στην όψη, τη Μεγαλοπρεπή.

Η κατάκτηση της Χίου υπήρξε κεφαλαιώδους σημασίας για τη Μεγαλοπρεπή, για την οποία σήμανε, στον κύκλο λίγων δεκαετιών, τη διαμόρφωση μιας σειράς βάσεων από τη Θάλασσα της Ανατολής στην είσοδο της Μαύρης Θάλασσας. Αρκεί να υπενθυμίσουμε, μεταξύ άλλων, τη συνθήκη του 1352 με τον αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό, που κατέστησε το Πέραν ένα πραγματικό κράτος εν κράτει· τη εγκαθίδρυση της ηγεμονίας της γενοουατικής οικογένειας των Gattilusio στη Λέσβο το 1355, έπειτα στη Λήμνο και στη Θάσο και, με ένα νεότερο κλάδο, στην Αίνο, την Ίμβρο και τη Σαμοθράκη· την ίδρυση, το 1373, της άμεσης κυριαρχίας στην Αμμόχωστο, απ' όπου οι Γενουάτες έδωσαν ένα σκληρό χτύπημα όχι μόνο στην αποικία των Βενετών στην Κύπρο, αλλά και σε όλο το εμπόριο της Γαληνότατης με τη Συρία και τη Μικρή Αρμενία. Στο ευρύ σύστημα της γενοουατικής Ρωμανίας η Χίος αντιπροσώπευσε λοιπόν, με τις αναγκαίες διαφοροποιήσεις, ότι αντιπροσώπευε η Κρήτη στη βενετική Ρωμανία· ένα πραγματικό υποστήριγμα, ένα κινητήριο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κέντρο, το οποίο, ακριβώς λόγω της σημασίας του, θα είναι το τελευταίο που θα υποκύψει απέναντι στην αχαλίνωτη οθωμανική προέλαση.

Για το νησί της Χίου, εκτός από τον αναντίρρητο οικονομικό ρόλο που επενδύθηκε στη διάρκεια της μακράς γενοουατικής περιόδου και για τον οποίο έχουν γραφεί πολλά, χάρη επίσης στον όγκο των πράξε-

ων των Γενουατών και/ή Λιγύρων νοταρίων που συντάχθηκαν εκεί, οι οποίες μας έχουν περιέλθει (πάρα πολλές από αυτές ακόμη ανέκδοτες και/ή οπωσδήποτε μη ερευνημένες σε βάθος), και στην πλούσια τεκμηρίωση πολιτικο-διπλωματικού και διοικητικο-οικονομικού χαρακτήρα, που έχει διασωθεί, πρέπει να θεωρηθεί όχι δευτερεύουσας σημασίας, αλλά σχεδόν θα πούμε θεμελιώδους, ο θρησκευτικός παράγοντας. Στη Χίο βρέθηκαν σε στενή επαφή – και συχνά σε αντίθεση – η καθολική Εκκλησία (συμπεριλαμβανόμενης μιας μινωριτικής παρουσίας) η ορθόδοξη Εκκλησία, η εβραϊκή κοινότητα και, μολονότι στην αρχή σποραδικά, και οι μουσουλμάνοι, έτσι που η ομολογία θρησκευτικής καθολικής πίστης τέθηκε εδώ για τη Γένοβα ως ένα μέσο για την αφομοίωση του νησιού μέσα στη δική της εθνική συνείδηση, κατανικώντας τη μεγάλη εξουσία της θρησκευτικής διακυβέρνησης που, πριν από τη γενοואτική κατάκτηση, είχε στηριχθεί αποκλειστικά στον ορθόδοξο κλήρο. Και πράγματι η Χίος, με την πάροδο του χρόνου, μέσα από την καθολική πίστη αφομοιώθηκε και απορροφήθηκε στη γενοואτική εθνική συνείδηση, στερώνοντας λίγο-λίγο τον ορθόδοξο κλήρο από το κύρος και την ισχύ του. Η κατάσταση έγινε πολύ δύσκολη τον 16^ο αιώνα όταν, έχοντας βρεθεί το νησί βυθισμένο σ' ένα οθωμανικό Αιγαίο, οι Γενουάτες όφειλαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα των σχέσεων με την Ύψηλη Πύλη, επειδή, κοντά στις πολιτικές Αρχές της λιγυρικής πρωτεύουσας πέρα από τη θάλασσα, από τη μια πλευρά, και στις νησιωτικές Αρχές της Μαονα, από την άλλη, που προσπάθησαν να κρατηθούν όσο το δυνατό ξένες απέναντι στη νέα προβληματική των σχέσεων ανάμεσα στον Καθολικισμό και στο Ισλάμ, δεν έλειψαν οι ακραίοι ανάμεσα στον καθολικό κλήρο του νησιού που προκάλεσαν τη σύγκρουση. Όλα αυτά καθόρισαν πράγματι ρωγμές ανάμεσα στη διοίκηση της Μαονα και την Κωνσταντινούπολη και συνέβαλε, ίσως περισσότερο απ' όσο πιστεύεται, στην απόφαση του σουλτάνου, το 1566, να προβεί στη στρατιωτική κατοχή του νησιού, που πραγματοποιήθηκε σχεδόν αμαχητί, αλλά προκάλεσε τον εκτοπισμό των οικογενειών της Μαονα στην Κωνσταντινούπολη και το μαρτύριο των νέων Γενουατών που δεν δέχθηκαν να απαρνηθούν την καθολική πίστη για να περάσουν στην ισλαμική.

Οπωσδήποτε, ο ρόλος της Χίου υπήρξε θεμελιώδης μετά την τουρκική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, διότι ήταν ως επί το πλείστον το γενοואτικό νησί όπου βρήκαν καταφύγιο όσοι κατάφεραν να διαφύγουν από εκεί. Και ήταν ακριβώς τότε που έγινε έκδηλη – όπως γράφει ο Geo Pistarino – «η διαδικασία αποτοπώσεως των χαρακτηριστικών του

νησιού, στην πόλη όπως και στα προάστεια, στα χωριά και στις εξοχές, και όχι μόνο από την πολιτικο-θεσμική ή κοινωνικο-οικονομική άποψη, αλλά επίσης στα πρότυπα ζωής, στις προοπτικές του μέλλοντος, στη συναίσθηση της πατρίδας». Ακόμη και οι αυτόχθονες Έλληνες έπαψαν οριστικά να προσβλέπουν στην Κωνσταντινούπολη, συμβάλλοντας να γίνει έτσι ώστε το νησί να αισθανθεί σαν ένα ξεχωριστό έθνος, αυτοκέφαλο, μολονότι για ένα μέρος του πληθυσμού – το δυτικό – η αναφορά στη Γένουα στήριζε τους μετοίκους. Ήταν πράγματι ακριβώς το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα η περίοδος στην οποία η ιστορία της Χίου υπήρξε περισσότερο από ποτέ έντονα γενονατική· η σταθερή και επίμονη απειλή των Οθωμανών, που επιδίωκαν να καταστήσουν δική τους κτήση ολόκληρο το Αιγαίο, είχε ενισχύσει τον δεσμό ανάμεσα στους γηγενείς Χιώτες και τους Γενουάτες μετοίκους, κάνοντας τη Χίο ένα πραγματικό «έθνος», με μια δική του διακριτή εθνικότητα, με την υπέρβαση των παλιών εθνικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών ανταγωνισμών.

Μετάφραση: Σέργιος Μοσχονάς

VENEZIA BIZANTINA

VENEZIA È ANCORA OGGI una città sotto molti aspetti complicata e tale è anche la storia delle sue origini. Il motivo è essenzialmente tecnico: le testimonianze materiali che consentono di ricostruirle sono poche, le fonti documentarie assai scarse e gli storici locali scrivono molto tardi rispetto agli avvenimenti. La più antica fonte narrativa di cui disponiamo, l'*Istoria Veneticorum* di Giovanni Diacono, risale infatti a poco dopo il Mille, mentre la composizione del testo cronachistico noto come *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum* si data fra XI e XII secolo. Più tarda ancora è inoltre la *Chronica extensa* del doge Andrea Dandolo, composta nel Trecento, che rappresenta la prima storia ufficiale di Venezia e, di conseguenza, è uno strumento indispensabile per le vicende dei secoli delle origini. Le opere storiche di provenienza veneziana presentano inoltre una caratteristica del tutto peculiare che consiste nella mitizzazione dell'origine della città, legandola a eventi leggendari e in particolare tacendo sulla dipendenza da Bisanzio, che feriva l'orgoglio civico al tempo in cui vennero scritte. A ciò si aggiunge infine un ulteriore problema costituito dalla difficoltà di utilizzare l'*Origo*, in cui non solo si ha mescolanza di realtà e leggenda ma anche un incredibile disordine espositivo, con continue confusioni cronologiche e, almeno in apparenza, la mancanza di un qualsiasi filo logico nella narrazione.

L'unica cosa certa è che Venezia nasce bizantina e tale si mantiene per alcuni secoli. I Veneziani (o «Venetici» come li chiamavano i Bizantini) elaborarono già nel X secolo una leggenda, di cui si ha notizia nell'opera di Costantino VII Porfirogenito (l'imperatore erudito sul trono di Bisanzio dal 913 al 959), secondo cui la loro città sarebbe stata fondata in «un luogo deserto, disabitato e paludoso» al tempo dell'invasione di Attila, quando cioè il re unno devastò la terraferma veneta distruggendo Aquileia e altri centri minori. Il racconto era destinato a nobilitare l'origine della città lagunare facendola derivare da un avvenimento drammatico che colpiva fortemente l'immaginario collettivo. Ma la realtà era più modesta: i Veneziani non si

insediarono in territori deserti e la migrazione ebbe luogo in un lungo arco di tempo. Le isole in cui si sarebbe formata Venezia erano infatti abitate già in epoca romana, anche se non siamo in grado di dire se si sia trattato di insediamenti di una certa importanza o più semplicemente di poche case isolate o al massimo di piccoli villaggi. Significativa è in proposito una lettera di Flavio Aurelio Cassiodoro, il romano che fu ministro dei re ostrogoti, a cui si deve una descrizione della laguna in una sua lettera del 537-538 con la quale ordinava il trasporto per nave di rifornimenti alimentari dall'Istria a Ravenna. Questi dovevano passare attraverso la rotta interna (i cosiddetti *Septem Maria* da Ravenna ad Altino e, di qui, ad Aquileia) sotto il controllo dei «tribuni marittimi» delle Venezie e la circostanza offre a Cassiodoro lo spunto per descrivere l'ambiente lagunare in cui si poteva navigare anche quando le condizioni del tempo non consentivano di avventurarsi in mare. Gli abitanti, egli aggiunge, vi avevano le proprie case «alla maniera degli uccelli acquatici», con le barche legate fuori come se si trattasse di animali, e la loro unica ricchezza consisteva nella pesca e nella produzione del sale. Un ambiente, a quanto pare, con una struttura sociale ancora primitiva, ma possiamo anche chiederci fino a che punto la retorica dell'autore può avere deformato la realtà dei fatti.

L'incursione di Attila causò notevoli devastazioni e probabilmente anche un temporaneo spostamento in laguna di parte degli abitanti della terraferma, come è deve essere avvenuto anche nel corso di altre invasioni, ma nulla ebbe a che fare con la nascita di Venezia. Questa fu infatti un processo lento, iniziato nella seconda metà del VI secolo e protrattosi per una settantina di anni o ancora più avanti, fino almeno al IX secolo, se si considera formazione di quel complesso urbano che oggi è la città di Venezia. Anche se erano abitate, le lagune continuavano a restare un elemento secondario rispetto alle vicine città della terraferma che avevano raggiunto una particolare fioritura in epoca romana. Tra queste la principale era Aquileia; venivano poi Oderzo, Concordia, Altino, Padova e Treviso, la cui importanza era cresciuta come centro militare all'epoca della dominazione ostrogota. Tutti questi centri, che in misura diversa concorsero alla nascita di Venezia, avevano come caratteristica comune la presenza di collegamenti fluviali con il mare attraverso i quali fin dai tempi più antichi venivano esercitati i commerci. Le grandi invasioni barbariche del V secolo in alcuni casi almeno ne avevano causato una forte decadenza, come ad Aquileia che non si risollevò dalla distruzione fatta dagli Unni, ma ancora nel secolo successivo la terraferma restava preminente sulla laguna.

Le città legate alla nascita di Venezia facevano parte dell'ampia provincia di *Venetia et Histria*, costituita come decima regione dell'Italia romana al tempo dell'imperatore Augusto e divenuta provincia quando Diocleziano nel III secolo aveva riformato l'ordinamento amministrativo. La regione era così chiamata dalle due popolazioni preminenti, i *Veneti* e gli *Histri*, e si estendeva su un ampio territorio che dall'Istria giungeva a comprendere gran parte delle Tre Venezie fino al fiume Adda nell'attuale Lombardia. «La Venezia – scrive il longobardo Paolo Diacono nell'VIII secolo – non è costituita solo da quelle poche isole che ora chiamiamo Venezia, ma il suo territorio si estende dai confini della Pannonia al fiume Adda, come provano gli Annali in cui Bergamo è detta città delle Venezie» e più avanti fornisce anche una spiegazione dell'origine del nome Veneti: «il nome *Veneti* – anche se in latino ha una lettera in più – in greco significa “degni di lode”».

La storia di Venezia bizantina inizia al tempo della guerra gotica, il lungo conflitto con il quale Giustiniano I riconquistò Italia. La *Venetia et Histria* – dove i Bizantini comparvero nel 539 – fu un fronte secondario, ma non di meno ebbe a risentire le conseguenze devastanti della guerra, che portò con sé distruzioni, violenze, carestie ed epidemie ricorrenti. Verso il 540 fu sottomessa dagli imperiali; poi durante la controffensiva ostrogota degli anni Quaranta venne spartita fra questi, i Goti e i Franchi per tornare infine sotto l'impero verso il 556 quando il generalissimo Narsete riuscì a riportare il confine alle Alpi. Scrive un cronista del tempo che dopo la fine della guerra l'Italia era «tornata all'antica felicità» ma, se mai questa vi fu, durò molto poco. Nel 568, guidati dal loro re Alboino, i Longobardi provenienti dalla Pannonia invasero infatti l'Italia superando le Alpi Giulie e dilagando nella pianura. Nell'arco di quattro anni quasi tutta l'Italia a nord del Po fu conquistata e l'invasione mise fine all'unità territoriale della regione veneta dove, nella parte orientale, restarono ai Bizantini soltanto Padova con il vicino castello di Monselice, Oderzo, Altino e Concordia. Fu anche la causa dell'inizio di un progressivo spostamento delle popolazioni della terraferma: di fronte ai nuovi venuti, la cui ferocia era proverbiale, le lagune offrivano un rifugio sicuro a causa della loro incapacità di condurre operazioni che richiedessero l'uso delle flotte. Le autorità ecclesiastiche temevano inoltre queste genti, ancora in gran parte pagane o al massimo di fede ariana, e il primo a dare l'esempio fu il patriarca di Aquileia, Paolino, che con il tesoro della chiesa si spostò in laguna nel vicino castello di Grado. I fuggiaschi pensavano sicuramente a un rifugio temporaneo, così come

doveva essere accaduto in altre circostanze, ma questa volta gli avvenimenti presero un corso diverso che andava al di là delle aspettative dei protagonisti. I Longobardi si insediarono stabilmente in Italia e la loro progressiva espansione territoriale finì per accentuare gli spostamenti verso la costa delle popolazioni non intenzionate a restare sotto il loro dominio. Si trattò in ultima analisi di un avvenimento epocale, destinato cioè a cambiare il corso della storia: da un lato causò la frammentazione politica del territorio italiano, durata poi per secoli, dall'altro fu la causa determinante dell'origine di Venezia, che forse in condizioni diverse mai sarebbe esistita.

Il governo di Costantinopoli tentò inutilmente di cacciare i Longobardi e, nello stesso tempo, operò una consistente modifica dell'amministrazione provinciale per rafforzare la difesa dei territori superstiti, istituendo verso il 584 un nuovo magistrato, con sede a Ravenna, che ebbe il titolo di *esarco*. L'esarco aveva giurisdizione sull'intera penisola e come già lo *strategos autokrator* di età giustiniana concentrava nelle proprie mani sia l'autorità civile che militare. I territori a lui soggetti vennero organizzati in distretti militari agli ordini di *duces* o *magistri militum* sotto i quali si trovavano i *tribuni* al comando di singole città o di castelli. Venne meno in sostanza la tradizionale suddivisione tardo romana fra competenze militari e civili, mantenuta almeno in teoria da Giustiniano, in nome di una generalizzata militarizzazione, estesa anche alle popolazioni tenute a prestare servizio accanto all'esercito regolare come milizie per la difesa dell'Italia imperiale. La riforma investì anche l'area veneto-istriana, anche se non è del tutto chiaro quando la *Venetia* venne divisa dall'Istria e se il comando regionale fu unificato a piuttosto diviso in due. In linea di massima si tende tuttavia a ritenere che l'area veneta abbia avuto almeno a partire dal VII secolo un proprio *magister militum* con sede a Oderzo e che in seguito si sia trasferito in territorio lagunare.

Si tratta ancora una volta delle difficoltà derivanti dall'estrema penuria di fonti storiche, ma il problema è tutto sommato secondario rispetto al successivo svolgersi degli avvenimenti. La regione veneta, sebbene agitata dal cosiddetto *scisma dei Tre Capitoli* che portò a un forte contrasto fra Roma e la sede ecclesiastica di Grado-Aquileia, restò un fronte di guerra relativamente secondario per una trentina di anni di anni, se si eccettua la spedizione dell'esarco Romano che nel 590 condusse alla riconquista di Altino e, forse, di Concordia, finite non si sa quando nella sfera di influenza longobarda. Le cose però precipitarono nel 601, quando il re longobardo Agilulfo in guerra con Bisanzio si impossessò di Padova distruggendola

e, poco più tardi, di Monselice. La presenza imperiale si riduceva così ai soli capisaldi di Concordia, Altino e Oderzo, ugualmente però destinati a cadere. Nel 616 Concordia era longobarda e verso il 639, quando il re Rotari condusse un attacco a fondo contro l'esarcato, fu la volta di Altino e di Oderzo. Buona parte delle popolazioni prese quindi la via delle lagune e, seguendo gli itinerari fluviali che in epoca più antica avevano segnato i loro rapporti con il mare, si insediarono in un'ampia fascia costiera che andava dai lidi di Grado fino a quelli di Chioggia. Non siamo in grado di avere idee chiare su questi spostamenti, su cui le fonti veneziane sono piuttosto confuse, ma possiamo affermare che il più importante riguardò il trasferimento dei quadri amministrativi da Oderzo verso la nuova città di Eraclea o Eracliana, fondata in quegli anni al margine della terraferma per volontà dell'imperatore Eraclio al fine di dare un nuovo centro a ciò che restava della provincia veneta. Finiva in questo modo, infatti, un processo storico iniziato con l'invasione longobarda e si concludeva con la nascita di una nuova realtà lagunare, costituita da un'amministrazione bizantina al governo di una specie di federazione di isole ormai nettamente divise dalla terraferma e destinate a dar vita alla futura città di Venezia.

La fase della storia di Venezia relativa al trasferimento dalla terraferma alle lagune è senza dubbio la più oscura e per cui, come si è detto, le fonti narrative ci sono di scarso aiuto. Uno dei passaggi più critici, quello da Altino all'isola di Torcello, viene ad esempio sintetizzato in poche righe da Giovanni Diacono: «il vescovo di Altino, Mauro, non sopportando il furore dei Longobardi, con l'assenso di papa Severino, andò nell'isola di Torcello e decise di stabilirvi la sua sede e di restarci in futuro» e sulla stessa linea è la cronaca del Dandolo cui si devono soltanto alcuni particolari in più sul trasferimento di reliquie nell'isola. Assai più ampia, ma non più utile, è la descrizione dell'*Origo* in cui lo spostamento a Torcello viene presentato in una chiave leggendaria e confusa. La «ferocissima moltitudine dei pagani» che aveva distrutto molte città – vi si legge – si dirige verso Altino ma la trova vuota, perché gli abitanti erano fuggiti, e la rade al suolo dopo averla saccheggiata. I profughi si dividono in tre gruppi, due diretti verso l'Istria e Ravenna e il terzo alla volta delle lagune dove vivono a lungo «nelle paludi e nelle isole» finché vengono raggiunti da un prete di nome Geminiano e dal tribuno Aurio assieme al figlio Aratore. Geminiano annuncia loro che la «pessima moltitudine» dei pagani era stata distrutta e, quindi, sotto la guida di Aurio e del figlio cominciano a insediarsi nelle isole della laguna costruendovi chiese e case. Una di queste isole, in particolare, fu da

loro chiamata «Torcello» dal nome di una torre della città di Altino. Gemiliano, un prete di Modena, costituisce una figura ricorrente nel racconto cronachistico così come Aurio e Aratore che sono ugualmente da ritenere due personaggi mitici. Il suo grado di tribuno ha fatto pensare che sia in un certo modo il simbolo del ceto dei tribuni da cui nella Venezia delle origini venne costituito il primo nucleo dell'aristocrazia civica. A parte queste possibili identificazioni, è evidente l'impossibilità di separare il vero dal fantastico e con altrettanta evidenza risalta uno dei temi più cari alla leggenda delle origini: la colonizzazione delle isole deserte in assenza di ogni autorità esterna.

L'isola di Torcello era destinata ad avere un grande sviluppo nella prima storia di Venezia e non a caso Costantino Porfirigenito la definì un «*mega emporion*», una condizione che contrasta notevolmente con il suo aspetto attuale. Per le origini di Torcello come centro bizantino disponiamo anche di una delle poche fonti materiali sulla prima storia veneziana, costituita dall'epigrafe scoperta nel 1895 nel sito dell'attuale basilica di S. Maria Assunta, che completa e in parte conferma la tradizione storiografica. Essa ricorda l'edificazione della chiesa, allora di S. Maria Madre di Dio, che ebbe luogo nel 639, al momento della fuga da Altino. Il testo è assai lacunoso, dato che l'epigrafe è andata in pezzi al momento della scoperta, ma la ricostruzione che ne è stata fatta consente di ripristinarlo nella sua probabile integrità. Vi si legge che la chiesa venne edificata nel ventinovesimo anno di Eraclio, indizione tredicesima (quindi tra settembre e ottobre del 639) per ordine del patrizio Isacco – l'esarco d'Italia – e fu quindi dedicata «per i suoi meriti e per il suo esercito». La costruzione fu eseguita ad opera di un *magister militum* di nome Maurizio, proprietario del terreno su cui sorse, e la consacrazione fu fatta dal «santo e reverendissimo Mauro vescovo di questa chiesa». Le conclusioni che se ne possono trarre sono di un notevole interesse. In primo luogo si ha una informazione precisa sul trasferimento a Torcello delle gerarchie ecclesiastiche e politiche. La menzione di Isacco (l'armeno che fu esarco a Ravenna dal 625 al 643) e dei suoi eserciti sembra riferirsi a un'ultima difesa della terraferma e alla protezione fornita alle popolazioni in fuga, quindi a una ritirata ordinata sotto la protezione dell'esercito imperiale. Il *magister militum* Maurizio, probabilmente un orientale a giudicare dal nome, potrebbe infine essere il governatore militare della Venezia, se almeno così si vuole interpretare il frammento ...AR... dell'epigrafe che è stato sciolto in *Venetiarum*. Si tratterebbe in sostanza della prima menzione sicura dell'esistenza di un comandante militare bizantino in area

lagunare, una sorta di «doge prima dei dogi» che precede la serie dei reggitori dello stato veneziano.

L'epigrafe di Torcello è la testimonianza più importante di cui si dispone, ma alcune altre fonti isolate di questo genere sono ugualmente significative. Per il VI secolo si ha notizia di reparti imperiali di stanza nel castello di Grado nelle epigrafi del pavimento della basilica di S. Eufemia, che fu consacrata nel 579, e nella chiesa di S. Maria restaurata nella stessa occasione. Si tratta di tre *numeri*, cioè delle unità tattiche dell'esercito bizantino la cui forza si aggirava mediamente sui cinquecento uomini. Uno di questi, i *Persoiustiniani*, era un reparto di cavalleria fatto prigioniero in Persia nel 541 e subito trasferito in Italia, dove operò in prossimità di Verona durante la guerra gotica. Fu quindi dislocato a Grado e qui si trovava nel 579, quando la componente etnica originaria doveva essere stata sostituita con elementi indigeni, nel quadro dell'arruolamento locale operato dai Bizantini. Un percorso analogo può essere supposto per l'altra unità, il *numerus Cadisianus*, la cui denominazione richiama una popolazione soggetta all'impero persiano, mentre per il terzo reparto ivi attestato, i *Tarvisiani*, è più pertinente supporre un'origine locale, connessa al nome antico di Treviso (*Tarvisium*). Con ogni probabilità questi soldati furono arruolati a Treviso quando Narsete riorganizzò la provincia italiana e di qui ripiegarono a Grado alcuni anni più tardi, al momento della resa della città ai Longobardi di Alboino. La presenza dei Bizantini nelle lagune è inoltre attestata da un sigillo del VII secolo, appartenuto a un patrizio di nome Anastasio, che è stato rinvenuto in una tomba a Eraclea e ora si trova al Museo Provinciale di Torcello. La scritta in greco (Θεοτόκε βοήθει / Ἀναστασίῳ πατρικίῳ), riporta senza dubbio a un'origine orientale del personaggio e la sua condizione di aristocratico di alto rango fa pensare a una importante presenza del ceto dirigente bizantino nella società locale. Secondo un'ipotesi suggestiva, inoltre, a lui potrebbe essere legata una delle originarie famiglie nobili veneziane, composta verosimilmente da Greci immigrati nelle lagune e qui naturalizzati. Al sigillo di Anastasio, sempre nel territorio di Eraclea, si può poi aggiungere una bolla oggi scomparsa, ma di cui si conserva il testo bilingue, di un Tommaso στρατηλάτης - *magister militum* o un'altra bolla plumbea scoperta di recente negli scavi condotti nel sito della città con aquila frontale e il nome di Maurentius. Non meno significativi, per la presenza bizantina in area veneta, sono poi i tre archi in marmo con iscrizioni greche risalenti al VI secolo che si vedono in una chiesetta di Lison di Portogruaro vicino all'antica Concordia. Uno di questi ricorda un *sinator*

della *schola* degli *Armaturae* (*σχολῆς τῶν ἀρματούρων*) di nome Stefano. Se si tratta di un pezzo originale, e non di importazione antiquaria, l'epigrafe conserva infatti il ricordo di un sottufficiale dell'esercito bizantino, con il grado di *senator*, appartenente a un reparto della guardia imperiale delle *scholae palatinae* trasferito da Costantinopoli nel territorio di Concordia. Di un certo rilievo è infine un'iscrizione funeraria, questa volta esistente a Jesolo (l'antica *Equilium*), con il nome di un *Antoninus tribunus* e della moglie *Agnella*, che si aggiunge a quanto si legge nelle cronache per attestare la presenza nel VII secolo di funzionari esarcali con questo titolo.

La nuova realtà politica formatasi nelle lagune veneziane continuò a essere parte integrante della storia dell'impero di Bisanzio per ancora un paio di secoli. Verso il 715 (o secondo un'altra cronologia nel 697) le isole lagunari ebbero un proprio duca che diede inizio alla lunga serie dei «dogi» veneziani. Secondo la tradizione locale, il primo ad essere promosso alla carica fu un cittadino di Eraclea, di nome Paulicio, seguito da un secondo duca Marcello e da un terzo di nome Orso, ma la critica moderna è piuttosto diffidente su questa interpretazione e tende piuttosto a considerare Orso il primo vero duca veneziano, collocando la sua elezione verso il 726, nel momento in cui parte delle popolazioni italiane (e fra questi i *Venetici*) si ribellarono ai decreti iconoclasti dell'imperatore Leone III. Si tratterebbe in altre parole di un governatore locale eletto in contrapposizione a Bisanzio quando – come si legge nella *Vita* di papa Gregorio II – i sudditi in rivolta «senza tenere conto dell'ordinazione dell'esarco, in ogni parte di Italia elessero propri duchi» ma, anche se questa ribellione vi fu, ebbe breve durata e già nel 727 in un documento ufficiale Leone III e Costantino V si riferivano a Venezia come «la nostra provincia da Dio conservata». Poco più tardi, inoltre, l'esarco in fuga da Ravenna temporaneamente occupata dai Longobardi trovò rifugio nelle lagune e poté riconquistare la sua città con l'aiuto della flotta venetica.

Le isole veneziane restarono sotto il dominio imperiale anche dopo che, nel 751, i Longobardi misero fine all'esarcato, ma i rapporti con Costantinopoli cominciarono ad allentarsi al punto che nell'804 andò al potere a Malamocco (dove era stata spostata la capitale) un doge rappresentante del partito filofranco e, quindi, avverso a Bisanzio. La situazione territoriale in terraferma si era infatti profondamente modificata: Carlo Magno nel 774 aveva messo fine al regno dei Longobardi conquistando dopo qualche tempo anche l'Istria. Nell'800 si era inoltre fatto proclamare imperatore, contrapponendo così a Bisanzio una nuova potenza con una decisa volontà di

supremazia in Occidente. In questo modo Venezia passava di fatto nell'orbita carolingia senza un'apparente reazione da parte di Bisanzio, ma quando nell'806 Carlo Magno assegnò Venezia, l'Istria e la Dalmazia al figlio Pipino, nella sua qualità di re d'Italia, l'imperatore Niceforo I, per riaffermare i diritti di Bisanzio, inviò una flotta che andò a gettare le ancore nella laguna veneta. Ne seguì una guerra bizantino-franco-venetica, con l'arrivo di un'altra flotta bizantine a Venezia, un tentativo fallito da parte di Pipino di conquistare le isole e, infine, una pace conclusa ad Aquisgrana nell'812 con cui Costantinopoli riconosceva a Carlo Magno il titolo di imperatore ma in cambio otteneva il dominio su Venezia. L'inviato imperiale che aveva trattato con Carlo Magno, lo *spatario* Arsafio, nell'811 a nome del suo signore dichiarò deposti il doge filofranco Obelerio e i due suoi fratelli associati al trono sostituendoli con il duca lealista Agnello Partecipazio, riportando così decisamente il governo cittadino sotto l'influenza di Costantinopoli.

Questi avvenimenti segnarono l'ultimo intervento diretto di Bisanzio nella vita veneziana. Il ducato, anche se formalmente soggetto a Bisanzio, si avviò in realtà verso una progressiva indipendenza, pur mantenendo per secoli un forte legame con l'impero. Difficile dire quando Venezia sia divenuta indipendente, tenendo conto che il fatto avvenne senza scosse violente, ma soltanto come un processo naturale di evoluzione. La dottrina storica ha avanzato molte ipotesi in proposito, collocando in momenti diversi l'effettiva indipendenza fra IX e XI secolo e si può dire soltanto che già nel corso della prima metà del IX secolo vennero fatti passi notevoli in questa direzione: Agnello Partecipazio trasferì la capitale a Rialto, dando così una nuova fisionomia al ducato, e nell'828 sotto il suo successore Giustiniano il corpo di San Marco venne portato da Alessandria a Venezia dove costituì il simbolo della nuova città, sostituendo il culto bizantino di San Teodoro. E ancora, alcuni anni più tardi, i Veneziani conclusero un trattato con i Franchi (il *Pactum Lotharii* dell'840) con cui si comportavano né più né meno come uno stato autonomo. Ciò non significava l'indipendenza da Bisanzio, almeno come siamo soliti intenderla nei nostri schemi storici: da parte bizantina si seguitava a guardare a Venezia come una lontana provincia e da parte veneziana, non si sa se più per comodità che per convinzione, si continuò a lungo ad accettare una supremazia ideale di Bisanzio.

Venezia mantenne un vincolo di sostanziale alleanza con l'impero fino al XII secolo, quando sotto i sovrani Comneni i rapporti cominciarono a incrinarsi, e l'aspetto più importante di questa furono i privilegi commerciali concessi a partire da Basilio II nel 992. Oltre ai vincoli politici, tuttavia, si

ebbe un rapporto culturale nel senso più ampio, in forza del quale Costantinopoli continuò a essere un modello, al di là della subordinazione politica, tanto che si può parlare di una *Venezia bizantina* anche quando era venuta meno una effettiva dipendenza. Questo rapporto si manifestò ampiamente in campo artistico (ed è sufficiente ricordare la chiesa di San Marco o la Pala d'Oro ordinata a Costantinopoli in cui ancora si vede lo smalto di Irene Dukas: *εὐσεβειστάτη Ἀυγούστη*), ma soprattutto nell'influsso esercitato dalla corte bizantina su quella ducale. Dal punto di vista istituzionale, ad esempio, possiamo ravvisare una chiara influenza bizantina nel sistema della coreggenza, che in alcune occasioni consentì la successione dei dogi veneziani al potere. Era consuetudine a Bisanzio, infatti, che il sovrano in carica si associasse uno o più colleghi formalmente di pari grado. Questo sistema da un lato poneva rimedio alla tradizionale instabilità del potere supremo, dall'altro consentiva il formarsi di dinastie più o meno durature. A Venezia la coreggenza venne introdotta da Maurizio Galbaio, doge dal 764 al 787, che si associò al potere il figlio, e venne conservata fino all'abolizione del 1032. Al di là dei meccanismi istituzionali, inoltre, anche il rituale della corte bizantina influenzò la Venezia delle origini. La trasmissione del potere comportava, alla maniera bizantina, una consegna delle insegne da parte del collega più anziano, di cui si ha notizia per la prima volta a Venezia nell'887 al momento del passaggio dei poteri fra Giovanni Partecipazio e Pietro I Candiano. Questa avvenne con la consegna di «spada, il bastone e il seggio» che erano forse antiche insegne in qualche modo venute da Bisanzio.

I legami con la corte di Costantinopoli non si fermano qui e si devono tenere presenti altri due importanti aspetti: i vincoli matrimoniali, e il conferimento di dignità imperiali ai reggitori del governo veneziano. Conosciamo tre casi di dogaresse bizantine, anche se non sempre le notizie in proposito sono affidabili. Orso I Partecipazio, doge dall'864 all'881, sembra aver preso in moglie una nipote di Basilio I e, più di un secolo dopo, Giovanni, figlio di Pietro II Orseolo, sposò a Costantinopoli una nipote di Basilio II e Costantino VIII di nome Maria. In questo caso siamo meglio informati, perché l'episodio è ricordato con molti particolari da Giovanni Diacono che, con evidente orgoglio civico, si dilunga sulla cerimonia nuziale officiata dal patriarca di Costantinopoli alla presenza dei due sovrani. Gli sposi, in seguito, si trattennero per qualche tempo ancora nella città imperiale; presero quindi la via di Venezia, ma qui la dogaressa morì poco dopo di peste assieme probabilmente al figlio avuto dall'Orseolo, al quale

era stato imposto il nome di Basilio. Questa donna, a quanto pare, diede scandalo a Venezia per il suo amore del lusso e fu severamente ripresa da san Pier Damiani, con toni fortemente critici che, al di là del moralismo ascetico, danno l'idea di costumi ancora rustici nella Venezia del tempo in contrasto con la raffinata Bisanzio, a giudicare almeno dal fatto che i "peccati" rimproverati alla bizantina consistevano nel lavarsi, profumarsi e non mangiare con le mani! La peccatrice, conclude il santo, venne punita da Dio e morì in preda a una malattia che le corrompeva le carni spargendo un fetore intollerabile. Un altro matrimonio con una donna di Costantinopoli si ebbe infine nell'XI secolo con le nozze fra Domenico Selvo e la bizantina Teodora Ducas, figlia probabilmente dell'imperatore Costantino X.

I titoli nobiliari bizantini furono conferiti ai dogi veneziani dall'ottavo all'undicesimo secolo, da quando cioè il ducato era ancora soggetto all'impero fino a quando aveva raggiunto l'indipendenza. La corte di Bisanzio fu infatti un punto di riferimento obbligato per i dogi, che da essa ricevevano dignità palatine o vi inviavano i propri eredi in cerca di legittimazione. Si ebbe così a partire dal terzo doge della lista tradizionale, Orso, un'ampia serie di concessioni di dignità conferite ai dogi o ai loro figli, che comprese i titoli di *ypatos* (nell'ottavo secolo e nel successivo), *spatharios* e *protospatharios* (nel IX, X e forse XI secolo), di patrizio (nel 1004 a Giovanni Orseolo figlio del doge Pietro II), di patrizio e *anthypatos* e di *magistros* concessi a Domenico Contarini in carica dal 1043 al 1071, di *protoproedros* e infine di *protosevastos* a Domenico Selvo. Questo ultimo titolo venne ai dogi dalla crisobolla con cui, nel 1082, Alessio I Comneno ricompensò la repubblica per l'aiuto nella guerra contro i Normanni ed era il più elevato di tutti gli altri concessi in precedenza, dato che poneva il duca veneziano sullo stesso piano dei membri della famiglia imperiale cui era stato conferito. Da occasionale, come era stata fino a quel momento, la dignità divenne inoltre ereditaria, trasmissibile cioè da un doge all'altro, e ad essa si aggiunse uno stipendio, o *roga*, che sembra sostituire le occasionali donazioni fatte fino a quel momento. Domenico Selvo fu deposto nel 1084 e, di conseguenza, il titolo passò al successore Vitale Falier. Il Selvo, che visse ancora per qualche anno, continuò però a fregiarsi della dignità imperiale. Seguiva così l'usanza bizantina, in forza della quale i titoli non erano revocabili se non dall'imperatore e si estinguevano solo con la morte del titolare. La dignità di *protosevastos* venne poi riconfermata ai dogi veneziani da trattati successivi del 1126 e del 1147, ma questi dopo Ordelafo Falier, in carica dal 1101 al 1118, non usarono più i gradi di nobiltà bizantina. I rapporti con Costanti-

nopoli, infatti, si erano fatti difficili e i governanti di Venezia, ormai di fatto e di diritto indipendenti, non ritenevano più opportuno mantenere legami così appariscenti con la corte imperiale. L'evoluzione di Venezia verso il comune e, di conseguenza, verso una gestione più trasparente della carica suprema, ne rendeva inoltre superflua una caratteristica monarchica.

L'attribuzione di titoli imperiali, in Italia, fu un privilegio condiviso dai duchi di Venezia, Napoli, Amalfi e Gaeta – tutti in origine dipendenti da Bisanzio – e in ogni caso andò al di là dei vincoli di subordinazione politica. Era consuetudine, per gli imperatori di Bisanzio, concedere dignità palatine a governanti stranieri, per gratificarli e ribadire un vincolo di alleanza o di subordinazione. I beneficiati, per parte loro, potevano rafforzare il loro peso politico e il prestigio personale, dato che il titolo li inseriva nei diversi gradi della gerarchia nobiliare dell'impero, sullo stesso piano dei dignitari bizantini. Il peso specifico dell'impero di Bisanzio nell'immaginario collettivo era ancora notevole nei secoli centrali del Medio Evo e da questo fascino non andavano certo esenti i governanti veneziani. Venezia, nata bizantina, in questo modo restava ancora bizantina.

NOTA BIBLIOGRAFICA

R. CESSI, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951; A. PERTUSI, *L'iscrizione torcellana dei tempi di Eraclio*, in «Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato veneziano» IV (1962), pp. 9-38 (rist. in A. PERTUSI, *Saggi veneto-bizantini*, a cura di G. B. PARENTE, Firenze 1990, pp. 1-31); R. CESSI, *Venezia ducale, I, duca e popolo*, Venezia 1963; A. PERTUSI, *L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico*, in *Le origini di Venezia*, Firenze 1964, pp. 59-93 (rist. in *Storia della civiltà veneziana, I, dalle origini al secolo di Marco Polo*, a cura di V. BRANCA, Firenze 1979, pp. 51-69 e in A. PERTUSI, *Saggi veneto-bizantini*, cit., pp. 33-65); F. SARTORI, *Antoninus tribunus in una epigrafe inedita di Iesolo (Venezia)*, in *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, pp. 587-600; A. CARILE, *Le origini di Venezia nelle più antiche cronache veneziane*, in «Thesaurismata», X (1973), pp. 27-40; A. CARILE - G. FEDALTO, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978; J. FERLUGA, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978; G. ORTALLI, *Venezia dalle origini a Pietro II Orseolo*, in *Longobardi e Bizantini*, a cura di P. DELOGU - A. GUILLOU - G. ORTALLI, Torino 1980, pp. 341-438 (Storia d'Italia diretta da G. Galasso, I); AA. VV., *Le origini di Venezia. Problemi esperienze proposte*, Venezia 1981 (Symposium italo-polacco, Venezia 28-29 febbraio - 1-2 marzo 1980); W. DORIGO, *Venezia origini: fondamenti, ipotesi, metodi*, 3 voll., Milano 1983; A. CARILE, *La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo*, in «Antichità Altoadriatiche», XXVII (1985), pp. 107-129; AA. VV., *Le origini della chiesa di Venezia*, Venezia 1987 (Contributi alla storia della chiesa veneziana, I); AA. VV., *La Venetia dall'antichità all'alto Medioevo*, Roma 1988; W. DORIGO, *Bolle plumbee bizantine nella Venezia esarcale*, in *Studi in memoria di Giuseppe Bovini, I*, Ravenna 1989, pp. 223-235; AA. VV., *Storia di Venezia, I, Origini-età ducale*, a cura di L. CRACCO RUGGINI - M. PAVAN - G. CRACCO - G. ORTALLI, Roma 1992; C. AZZARA, *Venetiae. Determinazione di un'area regionale fra antichità e alto Medioevo*, Treviso 1994; W. DORIGO, *Venezie sepolte nella terra del Piave: duemila anni fra il dolce e il salso*, Roma 1994; A. CARILE, *L'Istria tra Bisanzio e Venezia*, in *Istria e Dalmazia. Un viaggio nella memoria*, Bologna 1996, pp. 37-52; E. CROUZET PAVAN, *Torcello: storia di una città scomparsa*, traduz. italiana, Roma 2001 (ediz. orig. 1995); G. RAVEGNANI, *Bisanzio e Venezia*, Bologna 2006.

BYZANTINH BENETIA

AΚΟΜΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ Η ΒΕΝΕΤΙΑ είναι μια πόλη σύνθετη από πολλές απόψεις, το ίδιο και οι απαρχές της ιστορίας της. Ο λόγος είναι κατ' εξοχήν τεχνικός: τα υλικά τεκμήρια που μπορούν να μας φανούν χρήσιμα είναι λίγα, οι αρχαιακές πηγές σπανιότατες, και οι ντόπιοι ιστορικοί γράφουν πολύ αργότερα σε σχέση με τα γεγονότα. Η αρχαιότερη αφηγηματική πηγή που διαθέτουμε, η *Istoria Veneticorum* του Ιωάννη Διάκονου, τοποθετείται λίγο μετά το 1000, ενώ η σύνθεση της χρονογραφίας, γνωστής με τον τίτλο *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum* χρονολογείται μεταξύ 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα. Μεταγενέστερη ακόμη είναι η *Chronaca extensa* του δόγη Ανδρέα Δάνδολου, γραμμένη τον 13^ο αι., που αντιπροσωπεύει την πρώτη επίσημη ιστορία της Βενετίας και, κατά συνέπεια, αποτελεί απαραίτητο εργαλείο για τη μελέτη των απαρχών της βενετικής ιστορίας. Τα ιστορικά έργα βενετικής προέλευσης παρουσιάζουν επιπλέον ένα εντελώς ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: επιχειρούν τη μυθοποίηση της γέννησης της πόλης συνδέοντάς την με θρυλικά γεγονότα και, κυρίως, αποσιωπώντας την εξάρτησή της από το Βυζάντιο, καθώς αυτή πλήγωνε το γόητρο της πόλης κατά την εποχή της συγγραφής των έργων. Σε όλα αυτά, τέλος, προστίθεται ένα ακόμη πρόβλημα το οποίο έχει να κάνει με τη δυσκολία αξιοποίησης των πληροφοριών που μας παρέχει η *Origo*, έργο στο οποίο όχι μόνο συγχέεται η πραγματικότητα με το μύθο, αλλά και η εξιστόρηση των γεγονότων είναι προβληματική λόγω της διαρκούς σύγχυσης των χρονολογιών, με αποτέλεσμα, τουλάχιστον σε πρώτη ανάγνωση, να έχει κανείς την εντύπωση ότι λείπει οποιαδήποτε λογική σειρά στο νήμα της αφήγησης.

Το μόνο σίγουρο είναι ότι η Βενετία γεννιέται βυζαντινή και παραμένει βυζαντινή για αρκετούς αιώνες. Οι Βενετοί (ή Βενέτικοι, όπως τους ονομάζουν οι Βυζαντινοί) επεξεργάστηκαν ήδη τον 10^ο αιώνα μια παράδοση, για την οποία γίνεται λόγος στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, του λόγιου βυζαντινού αυτοκράτορα που βασίλεψε

από το 913 έως το 959. Σύμφωνα λοιπόν με την παράδοση αυτή η πόλη είχε ιδρυθεί «σ' έναν τόπο έρημο, ακατοίκητο και ελώδη» τον καιρό της επιδρομής του Αττίλα, με άλλα λόγια την εποχή που ο Ούννος βασιλιάς λεηλατούσε την ενδοχώρα καταστρέφοντας την Αχληυία και άλλα μικρότερα κέντρα. Η διήγηση επεδίωκε να εξευγενίσει τη γέννηση της πόλης των τεναγών συσχετίζοντάς την με ένα δραματικό γεγονός που εξήπτε τη συλλογική φαντασία. Η αλήθεια όμως ήταν πολύ πιο πεζή: οι Βενετοί δεν εγκαταστάθηκαν σε έρημες περιοχές και η μετοίκησή τους διήρκεσε μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην πραγματικότητα, τα νησιά όπου επρόκειτο να χτιστεί η Βενετία κατοικούνταν ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια, παρόλο που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αν επρόκειτο για οικισμούς κάποιας σημασίας ή απλώς για λίγα μεμονωμένα σπίτια ή, στην καλύτερη περίπτωση, μικρά χωριά. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ μια επιστολή του Φλάβιου Αυρήλιου Κασσιόδωρου, του Ρωμαίου που υπήρξε αξιωματούχος του Οστρογόθου βασιλιά. Ο Κασσιόδωρος μας παραδίδει μια περιγραφή της λιμνοθάλασσας σε μια επιστολή του, το 537-538, με την οποία διέταζε τη μεταφορά τροφίμων με πλοίο από την Ίστρια στη Ραβέννα. Αυτά έπρεπε να ακολουθήσουν την εσωτερική διαδρομή, τη λεγόμενη των «Επτά Θαλασσών» (*Septem Maria*) από τη Ραβέννα στο Αλτίνο και από εκεί στην Αχληυία, υπό τον έλεγχο των *tribuni marittimi* της Βενετίας, και η περίπτωση δίνει στον Κασσιόδωρο την αφορμή να περιγράψει το περιβάλλον της λιμνοθάλασσας, στην οποία μπορούσε κανείς να πλεύσει ακόμα κι όταν οι καιρικές συνθήκες δεν επέτρεπαν να διακινδυνεύσει στην ανοιχτή θάλασσα. Οι κάτοικοι, προσθέτει, είχαν χτίσει τα σπίτια τους «όπως ακριβώς τα θαλασσοπούλια» με τις βάρκες δεμένες απ' έξω σαν να επρόκειτο για ζώα, και ο μοναδικός τους πλούτος προερχόταν από τα ψάρια και την παραγωγή του αλατιού. Είναι φανερό ότι πρόκειται για μια κοινωνία ακόμα πρωτόγονη, μπορούμε ωστόσο να αναρωτηθούμε μέχρι ποιου σημείου η ρητορική του συγγραφέα είναι δυνατόν να έχει παραποιήσει τα γεγονότα.

Η επιδρομή του Αττίλα προκάλεσε μεγάλες καταστροφές και πιθανόν μια προσωρινή μετακίνηση των κατοίκων της ενδοχώρας προς τη λιμνοθάλασσα, όπως άλλωστε θα είχε συμβεί στη διάρκεια και άλλων επιδρομών, όμως δεν είχε καμία σχέση με τη γέννηση της Βενετίας. Αυτή ήταν το αποτέλεσμα μιας αργής διαδικασίας που ξεκίνησε το β' μισό του 6^{ου} αιώνα και συνεχίστηκε για εβδομήντα περίπου χρόνια ή και περισσότερα, έως τουλάχιστον τον 9^ο αιώνα, αν μιλάμε για τη διαμόρφωση εκείνου του οικιστικού συνόλου που αποτελεί σήμερα την πόλη της Βενετίας. Αν

και κατοικούνταν, τα τενάγη εξακολουθούσαν να έχουν δευτερεύουσα σημασία σε σύγκριση με τις κοντινές πόλεις της ενδοχώρας που είχαν ιδιαίτερα εξελιχθεί στη ρωμαϊκή εποχή. Ανάμεσα σ' αυτές η σημαντικότερη ήταν η Ακηλυία, κατόπιν το Οντέρτσο, η Κονκόρντια, το Αλτίνο, η Πάδοβα και το Τρεβίζο, το οποίο απέκτησε μεγαλύτερη σημασία ως στρατιωτικό κέντρο κατά την εποχή της κυριαρχίας των Οστρογόθων. Όλα αυτά τα κέντρα, τα οποία ως ένα βαθμό συνέδραμαν στην ίδρυση της Βενετίας, είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό τη σύνδεσή τους με τη θάλασσα μέσω ποταμών, κατά μήκος των οποίων διεξαγόταν το εμπόριο ήδη από παλαιότερες εποχές. Οι μεγάλες βαρβαρικές επιδρομές του 5^{ου} αιώνα σε αρκετές περιπτώσεις επέφεραν ραγδαία παρακμή, όπως συνέβη με την Ακηλυία, που δεν συνήλθε ποτέ από την καταστροφή που της προκάλεσαν οι Ούννοι, ωστόσο ακόμα και τον επόμενο αιώνα η ενδοχώρα διατηρούσε την υπεροχή της έναντι της λιμνοθάλασσας.

Οι πόλεις που συνδέονται με τη γέννηση της Βενετίας ανήκαν στη μεγάλη επαρχία της «Βενετίας και Ίστριας» (*Venetia et Histria*), που ήταν η δέκατη *regio* (διοικητική περιφέρεια) της Ιταλίας στα χρόνια του αυτοκράτορα Οκταβιανού Αύγουστου και έγινε επαρχία όταν ο Διοκλητιανός τον 3^ο αιώνα επέφερε αλλαγές στη Διοίκηση. Η περιφέρεια αυτή πήρε το όνομά της από τους δύο αριθμητικά υπερέχοντες πληθυσμούς, τους Βενετούς και τους Ιστρίους, και κατελάμβανε τεράστια έκταση που ξεκινούσε από την Ίστρια, περιελάμβανε μεγάλο μέρος των Τριών Βενετιών και έφθανε μέχρι τον ποταμό Adda στη σημερινή Λομβαρδία. «Η Βενετία», γράφει ο λογγομβάρδος Παύλος Διάκονος τον 8^ο αιώνα, «δεν είναι μόνο εκείνα τα λίγα νησιά που τώρα ονομάζουμε Βενετία, αλλά η έκτασή της ξεκινά από τα σύνορα της Παννονίας και φθάνει στον ποταμό Adda, όπως αποδεικνύουν τα *Annali*, στα οποία το Μπέργκαμο αποκαλείται πόλη των Βενετιών». Παρακάτω μάλιστα δίνει μια εξήγηση για την προέλευση του ονόματος των Βενετών: «Το όνομα *Βενετοί* – αν και στα λατινικά γράφεται με ένα γράμμα παραπάνω – στα ελληνικά σημαίνει “άξιοι επαίνου”».¹

Η ιστορία της βυζαντινής Βενετίας αρχίζει στα χρόνια του γοτθικού πολέμου, αυτής της μακροχρόνιας σύγκρουσης με την οποία ο Ιουστινιανός Α' ανακατέλαβε την Ιταλία. Η επαρχία της «Βενετίας και Ίστριας» – όπου οι Βυζαντινοί εμφανίστηκαν το 539 – ήταν ένα δευτερεύον μέτωπο, ωστόσο δεν υπέστη λιγότερο για τον λόγο αυτό τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου, που έφερε μαζί του λεηλασίες, βιαιοπραγίες, λιμούς

1. Παρετυμολογεί το όνομα *Ένετοί* από το *Αίνετοί* (σημ. επιμ.).

και τις συνήθεις επιδημίες. Περί το 540 υποτάχθηκε στους Βυζαντινούς. Κατόπιν, στη διάρκεια της οστρογοθτικής αντεπίθεσης στη δεκαετία του 540, διαμελίστηκε ανάμεσα στους Οστρογότθους, τους Γότθους και τους Φράγκους, για να επιστρέψει τελικά στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία γύρω στο 556, όταν ο στρατηγός Ναρσής κατόρθωσε να επαναφέρει τα σύνορα στις Άλπεις. Ένας χρονικογράφος της εποχής γράφει πως μετά τον πόλεμο η Ιταλία «επέστρεψε στην ευτυχία του παλιού καιρού», αλλά αυτή – αν ποτέ υπήρξε – διήρκεσε πολύ λίγο. Το 568 υπό την ηγεσία του βασιλιά τους Alboino οι Λογγομβάρδοι προερχόμενοι από την Παννονία εισέβαλαν τελικά στην Ιταλία, αφού πέρασαν τις Ιούλιες Άλπεις και ξεχύθηκαν στην πεδιάδα. Σε διάστημα τεσσάρων ετών σχεδόν ολόκληρη η Ιταλία βόρεια του Πάδου κατακτήθηκε και η εισβολή έθεσε τέλος στην εδαφική ενότητα της βενετικής regio, στα ανατολικά της οποίας μόνο η Πάδοβα με το κοντινό φρούριο του Μονσέλιτσε, το Οντέρτσο, το Αλτίνο και η Κονκόρντια παρέμειναν στους Βυζαντινούς. Όλα αυτά υπήρξαν και η αιτία για να αρχίσει η σταδιακή μετακίνηση των πληθυσμών της ενδοχώρας: μπροστά στους νέους εισβολείς, που η αγριότητά τους ήταν παροιμιώδης, τα τενάγη προσέφεραν ασφαλές καταφύγιο, καθώς οι εισβολείς δεν μπορούσαν να διεξαγάγουν επιχειρήσεις που απαιτούσαν τη χρήση πλοίων. Άλλωστε, αυτά τα πλήθη που μεγάλο μέρος τους ήταν ακόμα ειδωλολάτρες ή έστω αρειανοί, προκαλούσαν τον φόβο στις εκκλησιαστικές αρχές, και έτσι ο πρώτος που έδωσε το παράδειγμα ήταν ο Παυλίνος, ο πατριάρχης της Ακηλυίας που πήρε μαζί του τον θησαυρό του ναού και εγκαταστάθηκε στη λιμνοθάλασσα στο κοντινό κάστρο του Γκράντο. Είναι σίγουρο ότι οι πρόσφυγες θεωρούσαν προσωρινό το καταφύγιό τους, όπως θα είχε συμβεί και σε άλλες περιστάσεις, αλλά αυτή τη φορά τα γεγονότα εξελίχθηκαν πολύ διαφορετικά από ό,τι προσδοκούσαν οι πρωταγωνιστές τους. Οι Λογγομβάρδοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ιταλία και η σταδιακή εδαφική τους εξάπλωση κατέληξε να ενισχύσει τις μετακινήσεις προς τις ακτές όσων πληθυσμών δεν φαινόταν διατεθειμένοι να παραμείνουν υπό την κυριαρχία τους. Σε τελευταία ανάλυση επρόκειτο για ένα γεγονός-τομή, που έμελλε να αλλάξει τη ροή της Ιστορίας: από τη μια προκάλεσε τον πολιτικό κατακερματισμό της ιταλικής επικράτειας, ο οποίος τελικά διήρκεσε αιώνες· από την άλλη υπήρξε η καθοριστική αιτία για την ίδρυση της Βενετίας, η οποία υπό διαφορετικές συνθήκες ίσως δεν θα είχε υπάρξει ποτέ.

Ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης μάταια προσπάθησε να εκδιώξει τους Λογγομβάρδους· ταυτόχρονα επεχείρησε τη δραστική ανα-

διοργάνωση της επαρχιακής διοίκησης με σκοπό να ενισχύσει την άμυνα των εδαφών που του είχαν απομείνει, θεσμοθετώντας το 584 ένα νέο αξίωμα διοικητή με έδρα τη Ραβέννα, ο οποίος έφερε τον τίτλο του *έξαρχου*. Ο *έξαρχος* είχε δικαιοδοσία σε ολόκληρη τη χερσόνησο και συγκέντρωνε στα χέρια του τόσο την πολιτική όσο και τη στρατιωτική εξουσία, όπως κάποτε ο *στρατηγός αυτοκράτωρ* της ιουστινιάνειας εποχής. Τα υπό την εξουσία του εδάφη οργανώθηκαν σε στρατιωτικές ζώνες που διοικούσαν οι *duces* ή *magistri militum* κάτω από τους οποίους βρίσκονταν οι *tribuni* για τη διοίκηση μεμονωμένων πόλεων ή κάστρων. Με τον τρόπο αυτό κατέστη λιγότερο ουσιαστική η διάκριση των υστερο-ρωμαϊκών χρόνων ανάμεσα σε στρατιωτικές και πολιτικές αρμοδιότητες, διάκριση που, θεωρητικά τουλάχιστον, είχε διατηρηθεί από τον Ιουστινιανό στο όνομα μιας γενικής στρατιωτικοποίησης, η οποία επεκτάθηκε και στους πληθυσμούς που ήταν επιφορτισμένοι να προσφέρουν υπηρεσία στο πλευρό του τακτικού στρατού ως αμυντική φρουρά της βυζαντινής Ιταλίας. Η μεταρρύθμιση αξιοποίησε την περιοχή της Βενετίας και της Ίστριας, αν και δεν είναι εντελώς ξεκάθαρο πότε η Βενετία διαχωρίστηκε από την Ίστρια, και αν η διοίκηση της περιοχής ενοποιήθηκε ή διαιρέθηκε μάλλον στα δύο. Γενικά πάντως φαίνεται ότι, τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα, η βενετική περιοχή είχε αποκτήσει τον δικό της *magister militum* με έδρα το Οντέρτσο, ο οποίος αργότερα μεταφέρθηκε στην περιοχή της λιμνοθάλασσας.

Πρόκειται, ακόμη μια φορά, για δυσκολίες που προκύπτουν από τη μεγάλη έλλειψη ιστορικών πηγών, αλλά το πρόβλημα είναι τελικά δευτερεύον σε σύγκριση με τη μεταγενέστερη εξέλιξη των γεγονότων. Η περιοχή της Βενετίας μολονότι ενεπλάκη στο λεγόμενο *σχίσμα των Τριών κεφαλαίων* που προκάλεσε την ισχυρή αντίθεση μεταξύ της Ρώμης και της εκκλησιαστικής έδρας Γκράντο-Αηλιούας, παρέμεινε ένα μέτωπο πολέμου σχετικά δευτερεύον για περίπου τριάντα χρόνια, αν εξαιρέσει κανείς την εκστρατεία του *έξαρχου* Ρωμανού, ο οποίος το 590 οδήγησε στην ανακατάληψη του Αλτίνο και, ίσως, της Concordia, περιοχές για τις οποίες κανείς δεν γνωρίζει πότε περιήλθαν στη σφαίρα επιρροής των Λογγομβάρδων. Τα πράγματα όμως δυσκόλεψαν το 601, όταν ο βασιλιάς των Λογγομβάρδων Agilulfo, που πολεμούσε εναντίον των Βυζαντινών, κατέλαβε την Πάδοβα και την κατέστρεψε, όπως συνέβη και με το Μονσέλιτσε λίγο αργότερα. Έτσι, τώρα πια η βυζαντινή παρουσία περιοριζόταν μόνο στις στρατηγικής σημασίας θέσεις της Κονκόρντια, του Αλτίνο και του Οντέρτσο, που όμως ήταν μοιραίο να πέσουν και αυτές στα χέρια των Λογγομβάρδων. Το 616 η Κονκόρντια ήταν ήδη λογγομβαρδική και περί το 639, όταν ο βασι-

λιάς Rotari ηγήθηκε γενικής επίθεσης εναντίον του εξαρχάτου, ήρθε και η σειρά του Αλτίνου και του Οντέρτσο. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού πήρε τότε το δρόμο για τα τενάγη και ακολουθώντας τους ποτάμιους δρόμους, που κατά το παρελθόν είχαν καθορίσει τη σχέση τους με τη θάλασσα, εγκαταστάθηκαν σε μια πλατιά παράκτια λωρίδα που ξεκινούσε από τις ακτές του Γκράντο και έφθανε έως τις ακτές της Κιότζα. Δεν μπορούμε να έχουμε ξεκάθαρη ιδέα σχετικά με αυτές τις μετακινήσεις, για τις οποίες οι βενετικές πηγές είναι εξαιρετικά ασαφείς, ωστόσο είμαστε βέβαιοι ότι η πιο σημαντική ήταν η μεταφορά των διοικητικών υπηρεσιών από το Οντέρτσο στην Ηράκλεια ή Ηρακλειάνα, που ιδρύθηκε εκείνα τα χρόνια στα όρια της ενδοχώρας, επειδή ο αυτοκράτορας Ηράκλειος επιθυμούσε να ιδρύσει ένα νέο κέντρο σε ό,τι απέμενε από την επαρχία της «Βενετίας». Στην πραγματικότητα με αυτόν τον τρόπο έφτανε στο τέλος της μια ιστορική διαδικασία που είχε ξεκινήσει με τη λογγομβαρδική εισβολή και ολοκληρωνόταν με τη γέννηση μιας νέας πραγματικότητας στη λιμνοθάλασσα. Επρόκειτο για τη βυζαντινή διοίκηση που ασκούσε εξουσία σε ένα είδος ομοσπονδίας νησιών οριστικά πια αποκομμένων από την ενδοχώρα, τα οποία έμελλε να δώσουν ζωή στην πόλη της Βενετίας.

Η περίοδος της ιστορίας της Βενετίας που σχετίζεται με τη μεταφορά από την ενδοχώρα στη λιμνοθάλασσα είναι αναμφίβολα η πιο σκοτεινή, για την οποία όπως είπαμε, οι αφηγηματικές πηγές ελάχιστα μας διαφωτίζουν. Ένα από τα πιο κρίσιμα περάσματα, εκείνο που πραγματοποιήθηκε από το Αλτίνου στο νησί του Τορτσέλλο, για παράδειγμα, περιγράφεται σε λίγες αράδες από τον Ιωάννη Διάκονο: «ο επίσκοπος του Αλτίνου, Mauro, μη υποφέροντας την ορμή των Λογγομβάρδων, με τη συγκατάθεση του πάπα Σεβερίνου πήγε στο νησί του Τορτσέλλο και αποφάσισε να εγκαταστήσει εκεί τη νέα του έδρα και να μείνει εκεί στο μέλλον». Στην ίδια αφηγηματική γραμμή κινείται το χρονικό του Δάνδολου, στο οποίο οφείλουμε λίγες παραπάνω λεπτομέρειες για τη μεταφορά λειψάνων στο νησί. Πολύ πιο εκτενής, αν και όχι περισσότερο χρήσιμη, είναι η περιγραφή στην *Origo*, όπου η μεταφορά στο Τορτσέλλο παίρνει μυθικές και συγκεχυμένες διαστάσεις. Το «αγριότατο πλήθος των ειδωλολατρών» που κατέστρεψε πολλές πόλεις – διαβάζουμε – στρέφεται προς το Αλτίνου, μα το βρίσκει κενό, γιατί οι κάτοικοι είχαν διαφύγει, και το ισοπεδώνει αφού προηγουμένως το λεηλατεί. Οι πρόσφυγες χωρίζονται σε τρεις ομάδες, δύο κατευθύνονται προς την Ίστρια και τη Ραβέννα και η τρίτη προς τα τενάγη, όπου για καιρό ζουν «στα έλη και στα νησιά» έως ότου έρχεται και τους βρίσκει ένας ιερέας ονόματι Geminiano και ο *tribunus Aurio* με

τον γιο του Aratore. Ο Geminiano τους ανακοινώνει ότι το «άθλιο πλήθος» των ειδωλολατρών καταστράφηκε και, έτσι, υπό την καθοδήγηση του Aurio και του γιου του αρχίζουν να εγκαθίστανται στα νησιά της λιμνοθάλασσας και να χτίζουν ναούς και σπίτια. Ειδικότερα, ένα από αυτά τα νησιά το ονόμασαν «Τορτσέλλο» από έναν πύργο της πόλης του Αλτίνο. Ο Geminiano, ιερέας από τη ΜόδENA, αποτελεί κεντρική μορφή του χρονικού, όπως και ο Aurio και ο Aratore που μπορούν ομοίως να χαρακτηριστούν μυθικά πρόσωπα. Το αξίωμα του tribunus μας κάνει να σκεφτούμε ότι ο Aurio αποτελεί ένα σύμβολο της τάξης των tribuni, από την οποία προήλθε ο πρώτος πυρήνας της αριστοκρατίας της Βενετίας κατά τα χρόνια της ίδρυσής της. Πέρα από αυτές τις πιθανές ταυτίσεις, είναι φανερή η αδυναμία μας να ξεχωρίσουμε το φανταστικό από το πραγματικό, και προφανώς η ιστορία αυτή καταλήγει ένα από τα δημοφιλέστερα θέματα του μύθου των απαρχών της Βενετίας: η αποίκηση των έρημων νησιών χωρίς την παρέμβαση οποιασδήποτε εξωτερικής δύναμης.

Το νησί του Τορτσέλλο έμελλε να γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη στην πρώιμη ιστορία της Βενετίας, και όχι τυχαία ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος το αποκαλεί «μέγα έμπορειον», χαρακτηρισμός που έρχεται σε αντίθεση με τη σημερινή του όψη. Για τα πρώτα χρόνια του Τορτσέλλο ως βυζαντινού κέντρου διαθέτουμε επίσης μία από τις λίγες υλικές μαρτυρίες της πρώιμης ιστορίας της Βενετίας, μια επιγραφή που ανακαλύφθηκε το 1895 στη θέση του σημερινού ναού της Ανάληψης της Θεοτόκου (Santa Maria Assunta), η οποία συμπληρώνει και εν μέρει επιβεβαιώνει την ιστοριογραφική παράδοση. Η επιγραφή μνημονεύει την ανέγερση του ναού, τότε αφιερωμένου στη Θεοτόκο (Santa Maria Madre di Dio), ο οποίος ιδρύθηκε το 639 στα χρόνια της φυγής από το Αλτίνο. Το κείμενο είναι εξαιρετικά ελλιπές, δεδομένου ότι η επιγραφή έσπασε σε κομμάτια κατά την ώρα της ανακάλυψης, αλλά η αποκατάστασή της επιτρέπει να την ανασυνθέσουμε στην πιθανή αρχική της μορφή.

Διαβάζουμε λοιπόν ότι ο ναός ιδρύθηκε το εικοστό ένατο έτος της βασιλείας του Ηράκλειου, τη δέκατη τρίτη ινδικτιώνα (δηλαδή μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου του 639) κατόπιν διαταγής του πατρικίου Ισαάκιου – εξάρχου Ιταλίας – και γι' αυτό προσφέρθηκε «στον ίδιο και στο στρατό του». Η ανέγερση του ναού πραγματοποιήθηκε από έναν *magister militum*, ονόματι Μαυρίκιο, ιδιοκτήτη του οικοπέδου, και η καθαγίασή του τελέστηκε από τον «άγιο και σεβασμιότατο Mauro επίσκοπο αυτού του ναού». Από όλα τα παραπάνω οδηγούμαστε σε αξιοσημείωτα συμπεράσματα. Κατ' αρχάς μας δίνεται μια ακριβής πληροφορία σχετικά με τη μεταφο-

ρά των εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών στο Τορτσέλλο. Η αναφορά στον Ισαάκιο (τον αρμένιο που άσκησε καθήκοντα εξάρχου στη Ραβέννα από το 625 έως το 643) και στα στρατεύματά του μοιάζει να παραπέμπει στην τελευταία υπεράσπιση της ενδοχώρας και στην προστασία που προσφέρθηκε στον πληθυσμό κατά τη φυγή του, πρόκειται συνεπώς για μια υποχώρηση που διατάχθηκε υπό την προστασία του αυτοκρατορικού στρατού. Ο *magister militum* Μαυρίκιος, πιθανότατα από την Ανατολή, αν κρίνουμε από το όνομα, θα μπορούσε τελικά να είναι ο στρατιωτικός διοικητής της Βενετίας, τουλάχιστον αν έτσι επιθυμούμε να ερμηνεύσουμε το απόσπασμα ...AR... της επιγραφής – ό,τι απέμεινε από τη λέξη *Venetiarum*. Σε αυτή την περίπτωση θα επρόκειτο ουσιαστικά για την πρώτη βέβαιη αναφορά της ύπαρξης βυζαντινού στρατιωτικού διοικητή στην περιοχή της λιμνοθάλασσας, ένα είδος «δόγη πριν από τους δόγηδες», που βρίσκεται στην αρχή της σειράς των διοικητών του βενετικού κράτους.

Η επιγραφή του Τορτσέλλο είναι η πιο σημαντική μαρτυρία που διαθέτουμε, ωστόσο το ίδιο αξιοσημείωτες είναι και μερικές άλλες μεμονωμένες πηγές της ίδιας κατηγορίας. Όσον αφορά τον 6^ο αιώνα διαθέτουμε την πληροφορία για αυτοκρατορικά διαμερίσματα στο κάστρο του Γκράντο από τις επιγραφές στο δάπεδο της βασιλικής της Αγίας Ευφημίας, που καθαγιάστηκε το 579, και στο ναό της Θεοτόκου που αναστηλώθηκε με την ίδια ευκαιρία. Πρόκειται για τρεις *numeri*, δηλαδή για μονάδες του τακτικού βυζαντινού στρατού, που η δυναμικότητά τους αντιστοιχούσε σε περίπου πεντακόσιους άνδρες. Μία από αυτές, οι *Persoiustiniani*, ήταν ένα τμήμα ιππικού που είχε αιχμαλωτιστεί στην Περσία το 541 και αμέσως μεταφέρθηκε στην Ιταλία, όπου πήρε μέρος σε επιχειρήσεις του γοθτικού πολέμου στην περιοχή της Βερόνας. Αυτή η μονάδα μετατοπίστηκε στη συνέχεια στο Γκράντο και εκεί βρισκόταν το 579, όταν, στο πλαίσιο μιας στρατολόγησης που διενήργησαν στην περιοχή οι Βυζαντινοί, το αρχικό εθνικό στοιχείο πρέπει να αντικαταστάθηκε από γηγενείς. Ανάλογη διαδρομή εικάζουμε ότι ακολούθησε και η άλλη μονάδα, ο *numerus Cadisianus*, η επωνυμία της οποίας ανακαλεί στη μνήμη έναν λαό υποτελή στους Πέρσες, ενώ η τρίτη μονάδα που μνημονεύεται, οι *Tarvisiani*, είναι πιο ταιριαστό να υποθεθεί ότι έχει τοπική προέλευση και σχετίζεται με το αρχαίο όνομα της πόλης Τρεβίζο (*Tarvisium*). Είναι πολύ πιθανό οι στρατιώτες αυτοί να στρατολογήθηκαν στο Τρεβίζο, όταν ο Ναρσής αναδιοργάνωσε την ιταλική επαρχία, και από εκεί αναδιπλώθηκαν στο Γκράντο μερικά χρόνια αργότερα, όταν οι Λογγομβάρδοι του Alboino κατέλαβαν την πόλη. Η πα-

ρουσία των Βυζαντινών στα βενετικά τενάγη μαρτυρείται επίσης από μια σφραγίδα του 7^{ου} αιώνα, η οποία ανήκε σε έναν πατρικίο ονόματι Αναστάσιο, βρέθηκε σε τάφο της Ηράκλειας και τώρα φυλάσσεται στο Museo Provinciale του Τορτσέλλο. Η ελληνική επιγραφή (Θεοτόκε βοήθει / Αναστασίω πατρικίω) υπονοεί αναμφίβολα ένα πρόσωπο με προέλευση από την Ανατολή, μέλος της υψηλής αριστοκρατίας, που μας κάνει να σκεφτούμε ότι ήταν σημαντική η παρουσία της βυζαντινής άρχουσας τάξης στην τοπική κοινωνία. Επιπλέον, σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα υπόθεση, με τον Αναστάσιο θα μπορούσε να σχετίζεται μία από τις πρώτες αριστοκρατικές οικογένειες της Βενετίας, την οποία πιθανότατα αποτελούσαν Έλληνες που μετανάστευσαν στη λιμνοθάλασσα και ρίζωσαν εκεί. Όσον αφορά την περιοχή της Ηράκλειας πάντα, στη σφραγίδα του Αναστασίου είναι δυνατόν να προστεθεί, μια άλλη που σήμερα λανθάνει, σώζεται όμως το δίγλωσσο κείμενό της, ενός Θωμά στρατηλάτου - *magister militum*, ή μια άλλη μολύβδινη βούλλα που ανακαλύφθηκε σε πρόσφατες ανασκαφές στη θέση της αρχαίας πόλης με παράσταση μετωπικού αετού και το όνομα *Maurentius*. Αναφορικά με τη βυζαντινή παρουσία στη βενετική περιοχή εξίσου σημαντικά είναι επίσης τα τρία μαρμάρινα τόξα με ελληνικές επιγραφές που ανάγονται στον 6^ο αιώνα και βρίσκονται σε μικρό ναό του *Lison di Portogruaro* κοντά στην αρχαία *Concordia*. Μία από αυτές μνημονεύει έναν *sinator της σχολής τῶν ἀρματούρων* με το όνομα Στέφανος. Αν πρόκειται για πρωτότυπο έργο και όχι για ένα αρχαίο κομμάτι που μεταφέρθηκε εδώ, η επιγραφή διασώζει πράγματι τη μνεία ενός κατώτερου αξιωματούχου του βυζαντινού στρατού με το βαθμό του *senator*, που ανήκε σε ένα τμήμα της αυτοκρατορικής φρουράς των *scholae palatinae*, το οποίο μετακινήθηκε από την Κωνσταντινούπολη στην περιοχή της Κονκόρντια. Μιας κάποιος αξίας είναι, τέλος, και μια επιτύμβια επιγραφή, αυτή τη φορά στο *Jesolo* (το αρχαίο *Equilium*), με το όνομα *Antoninus tribunus* και της συζύγου του *Agnella*, που έρχεται να προστεθεί στα όσα διαβάζουμε στα χρονικά και επιβεβαιώνουν την παρουσία αξιωματούχων του εξερχάτου με αυτόν τον τίτλο κατά τον 7^ο αιώνα.

Για δύο ακόμη αιώνες η νέα πολιτική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στη λιμνοθάλασσα της Βενετίας εξακολούθησε να αποτελεί μέρος της ιστορίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Περί το 715 (ή κατ' άλλους το 697) τα νησιά της λιμνοθάλασσας απέκτησαν τον δικό τους δούκα, που εγκαινίασε τη μακρά σειρά των βενετών «δόγηδων». Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ο πρώτος που ανέλαβε αυτό το αξίωμα ήταν ένας

κάτοικος της Ηράκλειας ονόματι Παυλίκιος, για να τον ακολουθήσει ένας δεύτερος, ο Μάρκελλος, και κατόπιν ένας τρίτος, ο Όρσο. Η σύγχρονη έρευνα ωστόσο αμφισβητεί αυτή τη θεωρία και θεωρεί τον Όρσο πρώτο βενετό δόγη, τοποθετώντας την εκλογή του το 726, την εποχή κατά την οποία ένα μέρος του ιταλικού λαού (μεταξύ αυτών και οι Βενετικοί) ξεσηκώθηκε κατά των εικονοκλαστικών διαταγμάτων του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' του Ίσαυρου. Συνεπώς επρόκειτο για έναν τοπικό κυβερνήτη που εκλέχτηκε στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης με το Βυζάντιο, όταν – όπως διαβάζουμε στον Βίο του πάπα Γρηγορίου Β' – οι επαναστατημένοι υποτελείς «αγνοώντας τις διαταγές του εξάρχου εξέλεξαν σε όλα τα μέρη της Ιταλίας δικούς τους δούκες». Ωστόσο ακόμα κι αν αυτή η εξέγερση συνέβη, είχε μικρή διάρκεια και ήδη το 727 σε επίσημο έγγραφο ο Λέων Γ' και ο Κωνσταντίνος Ε' αναφέρονται στη Βενετία ως «η επαρχία μας που την προστάτεψε ο Θεός». Επιπλέον, λίγο αργότερα, ο εξάρχος εγκαταλείποντας τη Ραβέννα που προσωρινά είχε καταληφθεί από τους Λογγομβάρδους, βρήκε καταφύγιο στη λιμνοθάλασσα και μπόρεσε να ανακαταλάβει την πόλη του με τη βοήθεια του βενετικού στόλου.

Τα βενετικά νησιά παρέμειναν υπό βυζαντινή κυριαρχία ακόμη και αφού οι Λογγομβάρδοι κατέλυσαν το εξαρχάτο, το 751. Οι σχέσεις όμως με την Κωνσταντινούπολη άρχισαν να χαλαρώνουν από τη στιγμή που, το 804, ανέλαβε την εξουσία στο Μαλαμόκκο (όπου είχε μεταφερθεί η πρωτεύουσα) ένας δόγης εκπρόσωπος της φιλοφραγκικής μερίδας, και επομένως αντίθετος προς το Βυζάντιο. Στο μεταξύ στην ενδοχώρα είχαν επέλθει βαθύτατες αλλαγές. Ο Καρλομάγνος είχε καταλύσει το 774 το βασίλειο των Λογγομβάρδων και λίγο αργότερα κατέλαβε και την Ίστρια. Το 800 ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και με τον τρόπο αυτό αντιπαρέθεσε στο Βυζάντιο μια νέα δύναμη που φιλοδοξούσε να κατακτήσει τα πρωτεία στη Δύση. Έτσι, η Βενετία πέρασε στη σφαίρα επιρροής του Καρλομάγνου, χωρίς να εκδηλωθεί κάποια εμφανής αντίδραση από την πλευρά των Βυζαντινών. Ωστόσο, όταν το 806 ο Καρλομάγνος κληροδότησε τη Βενετία, την Ίστρια και τη Δαλματία στο γιο του Πιπίνο, αναγορεύοντάς τον βασιλιά της Ιταλίας, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος ο Α' για να διασφαλίσει τα δικαιώματα του Βυζαντίου απέστειλε έναν στόλο που αγκυροβόλησε στη λιμνοθάλασσα. Ακολούθησε πόλεμος μεταξύ Βυζαντινών, Φράγγων και Βενετών, η αποστολή νέου βυζαντινού στόλου στη Βενετία, μια αποτυχημένη απόπειρα του Πιπίνου να καταλάβει τα νησιά και, τέλος, η ειρήνη που υπογράφηκε το 812 στο Ακυΐσγρανο, σύμφωνα με την οποία η Κωνσταντινούπολη αναγνώριζε στον Καρλομάγνο τον

τίτλο του αυτοκράτορα με αντάλλαγμα την κυριαρχία της στη Βενετία. Ο αυτοκρατορικός απεσταλμένος που διαπραγματεύτηκε το 811 με τον Καρλομάγνο, ο σπαθάριος Αρσάφιος, κήρυξε έκπτωτους εκ μέρους του βυζαντινού αυτοκράτορα τον δόγη Obelerio φιλικά διαχειόμενο προς τους Φράγκους, καθώς και τα δυο αδέρφια του που συνδέονταν με την εξουσία, και τους αντικατέστησε με τον νομοταγή δόγη Agnello Partecipazio, επαναφέροντας με αυτόν τον τρόπο την κυβέρνηση της Βενετίας στη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης.

Τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούν την τελευταία άμεση παρέμβαση του Βυζαντίου στη ζωή της Βενετίας. Το δουκάτο, αν και τυπικά τελούσε υπό τον βυζαντινό αυτοκράτορα, στην πραγματικότητα προσανατολίστηκε σταδιακά προς την ανεξαρτησία του, διατηρώντας παρ' όλα αυτά τους ισχυρούς δεσμούς του με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Είναι δύσκολο να πει κανείς πότε η Βενετία έγινε ανεξάρτητη, αν μάλιστα λάβει υπόψη του το γεγονός ότι αυτό επιτεύχθηκε χωρίς βία και μάλλον σαν μια φυσική εξέλιξη των πραγμάτων. Η ιστορική επιστήμη έχει διατυπώσει πολλές υποθέσεις σχετικά και έχει τοποθετήσει σε διαφορετικές εποχές την ανεξαρτησία στο διάστημα μεταξύ του 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα. Μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ήδη στη διάρκεια του πρώτου μισού του 9^{ου} αι. πραγματοποιήθηκαν αξιοσημείωτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Agnello Partecipazio μετέφερε την πρωτεύουσα στο Ριάλτο και έδωσε με τον τρόπο αυτό νέα φυσιογνωμία στο δουκάτο· το 828, στα χρόνια του διαδόχου του, Giustiniano, μεταφέρθηκε από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου το λείψανο του Αγίου Μάρκου, το οποίο αποτέλεσε το σύμβολο της νέας πόλης αντικαθιστώντας τη λατρεία του βυζαντινού Αγ. Θεόδωρου. Επίσης, αρκετά χρόνια αργότερα οι Βενετοί κατέληξαν σε συμφωνία με τους Φράγκους (το *Pactum Lotharii* του 840), προς τους οποίους συμπεριφέρθηκαν ούτε λίγο ούτε πολύ σαν αυτόνομο κράτος. Αυτό δεν σήμαινε την ανεξαρτησία από το Βυζάντιο, σύμφωνα τουλάχιστον με τα δικά μας συνήθη ερμηνευτικά σχήματα: το Βυζάντιο εξακολουθούσε να θεωρεί τη Βενετία ως μια μακρινή επαρχία και οι Βενετοί από την πλευρά τους – από συμφέρον ή από πεποίθηση, δεν γνωρίζουμε – εξακολούθησαν για καιρό να αποδέχονται την υψηλή εποπτεία του Βυζαντίου.

Η Βενετία διατήρησε δεσμούς ουσιαστικής συμμαχίας με το Βυζάντιο έως τον 12^ο αι., οπότε στα χρόνια των Κομνηνών οι σχέσεις διαταράχθηκαν, και η πιο σημαντική πλευρά της σχέσης αυτής αφορά τα εμπορικά προνόμια που είχαν αρχίσει να τους παραχωρούνται το 992 από τον Βασίλειο Β'. Εν πάση περιπτώσει, πέρα από τους πολιτικούς δεσμούς

υπήρχε μια ευρύτερη πολιτισμική σχέση, στο βαθμό που η Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να είναι το πρότυπο, με αποτέλεσμα να κάνουμε λόγο για *Βυζαντινή Βενετία* ακόμα και όταν υποχώρησε η πραγματική πολιτική εξάρτηση. Η σχέση αυτή εκδηλώθηκε ευρύτατα στην τέχνη (αρκεί να θυμηθούμε το ναό του Αγίου Μάρκου ή την Pala d'Orto που παραγγέλθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στην οποία ακόμη μπορούμε να δούμε το σμάλτο της Ειρήνης Δούκαινας: *εὐσεβεστάτη Αυγούστη*), αλλά προπάντων στην επίδραση που άσκησε η βυζαντινή Αυλή σε εκείνην των δόγηδων. Από θεσμική άποψη, παραδείγματος χάριν, διαπιστώνουμε την επιρροή του Βυζαντίου στο θεσμό της συμβασιλείας, που σε αρκετές περιπτώσεις συνέβαλε στη διαδοχή των δόγηδων στην εξουσία. Στο Βυζάντιο συνηθιζόταν να συνεργάζεται ο αυτοκράτορας με έναν ή περισσότερους συμβασιλείς. Αυτό το σύστημα από τη μια λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας για την παραδοσιακά επισφαλή εξουσία του ανώτατου άρχοντα, από την άλλη συνέβαλλε στη διαμόρφωση σχετικά μακρόχρονων δυναστειών. Στη Βενετία η συμβασιλεία εισήχθη από τον Maurizio Galbaio, δόγη από το 764 έως το 787, ο οποίος συνεργάστηκε στην άσκηση εξουσίας μαζί με το γιο του, και καταργήθηκε το 1032. Στη Βενετία της πρώιμης εποχής εκτός από τους θεσμικούς μηχανισμούς μεγάλη επιρροή άσκησε και το τελετουργικό της βυζαντινής Αυλής. Η παράδοση της εξουσίας περιελάμβανε, σύμφωνα με τον βυζαντινό τρόπο, την παράδοση των συμβόλων από τον γεροντότερο δόγη στον νεότερο – η πρώτη σχετική πληροφορία αφορά την παράδοση της εξουσίας από τον Ιωάννη Partecipazio στον Πέτρο Α΄ Candiano το 887. Το τελετουργικό περιελάμβανε την παράδοση του «σπαθιού, του σκήπτρου και του θρόνου», όλα πιθανόν σύμβολα παλαιά που με κάποιον τρόπο είχαν φτάσει στη Βενετία από το Βυζάντιο.

Οι δεσμοί με την αυλή της Κωνσταντινούπολης δεν σταματούν εδώ και οφείλουμε να παρουσιάσουμε δύο άλλες σημαντικές παραμέτρους: τις επιγαμίες και την προσφορά αυτοκρατορικών τίτλων προς τους ηγεμόνες της Βενετίας. Γνωρίζουμε τρεις περιπτώσεις βυζαντινών δογισσών, αν και οι σχετικές πληροφορίες δεν είναι πάντα αξιόπιστες. Ο Όρσο Α΄ Partecipazio, δόγης από το 864 έως το 881, φαίνεται πως πήρε για σύζυγό του μια ανηψιά του Βασιλείου Α΄ και, έναν αιώνα αργότερα, ο Ιωάννης, γιος του Πέτρου Β΄ Orseolo, παντρεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη μια ανηψιά του Βασιλείου Β΄ και του Κωνσταντίνου Η΄ ονόματι Μαρία. Γι' αυτήν την περίπτωση διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες, γιατί το επεισόδιο μνημονεύεται με πολλές λεπτομέρειες από τον Ιωάννη Διάκο-

νο, ο οποίος με φανερή υπερηφάνεια μακρηγορεί όσον αφορά τη γαμήλια τελετή, στην οποία χοροστάτησε ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης με την παρουσία και των δύο ηγεμόνων. Οι νεόνυμφοι φιλοξενήθηκαν στη συνέχεια για λίγο καιρό ακόμη στην αυτοκρατορική πόλη και κατόπιν πήραν το δρόμο για τη Βενετία. Η δόγισσα όμως πέθανε εκεί λίγο αργότερα από πανώλη, πιθανότατα μαζί με το γιο που είχε αποκτήσει από τον Orseolo και στον οποίο είχε δοθεί το όνομα Βασίλειος. Απ' ό,τι φαίνεται η γυναίκα αυτή σκανδάλισε τη Βενετία εξαιτίας της αγάπης της για την πολυτέλεια και επικρίθηκε αυστηρότατα από τον άγιο Pier Damiani σε τόνους που, πέρα από την ασκητική ηθικολογία, μας δίνουν μια ιδέα για τα τραχιά ακόμη ήθη στη Βενετία της εποχής εκείνης, σε αντίθεση με τα εκλεπτυσμένα βυζαντινά ήθη, αν κρίνουμε τουλάχιστον από το γεγονός ότι στα επικριτέα βυζαντινά αμαρτήματα περιλαμβάνονται η ατομική καθαριότητα, τα αρώματα και το να μην τρώει κανείς με τα χέρια! Η αμαρτωλή, καταλήγει ο άγιος, τιμωρήθηκε από το Θεό και πέθανε από μια αρρώστια που της έτρωγε τις σάρκες αφήνοντας μια ανυπόφορη μυρωδιά. Τέλος, ένας άλλος γάμος με βυζαντινή συνήφθη τον 11^ο αιώνα μεταξύ του Δομίνικου Σέλβο και της Θεοδώρας Δούκαινας, πιθανότατα θυγατέρας του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Γ'.

Βυζαντινοί τίτλοι ευγενείας παραχωρήθηκαν στους δόγηδες της Βενετίας από τον 8^ο έως τον 11^ο αιώνα, δηλαδή από την εποχή που το δουκάτο ήταν ακόμα υποτελής στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία έως την εποχή της ανεξαρτησίας. Η βυζαντινή Αυλή ήταν πράγματι υποχρεωτικό σημείο αναφοράς για τους δόγηδες, αφού από αυτήν ελάμβαναν τους βασιλικούς τίτλους και προς αυτήν απευθύνονταν για νομιμοποίηση των διαδόχων τους. Από την εποχή του τρίτου, σύμφωνα με την παράδοση, δόγη, του Όρσο, ξεκινά μια μακρά σειρά από τίτλους που προσφέρονται στους δόγηδες ή στους γιους τους, όπως *ύπατος* (τον 8^ο και 9^ο αιώνα), *σπαθάριος* και *πρωτοσπαθάριος* (τον 9^ο, 10^ο και ίσως τον 11^ο αιώνα), *πατρίκιος* (το 1004 στον Ιωάννη Orseolo, γιο του δόγη Πέτρου Β'), *πατρίκιος* και *ανθύπατος* καθώς και *μάγιστρος* στον Δομίνικο Contarini που κατείχε το αξίωμα από το 1043 έως το 1071, *πρωτοπρόεδρος* και τέλος *πρωτοσέβαστος* στον Δομίνικο Σέλβο. Ο τελευταίος αυτός τίτλος απονεμήθηκε στον δόγη με το χρυσόβουλο του 1082, με το οποίο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός αντάμειψε τη Δημοκρατία της Βενετίας για τη βοήθειά της εναντίον των Νορμανδών. Το χρυσόβουλλο αυτό ήταν το πιο σημαντικό από όσα είχαν προηγηθεί, δεδομένου ότι έθετε τον δούκα της Βενετίας σε ίση μοίρα με τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας από την οποία του είχε απονε-

μηθεί ο τίτλος. Από περιστασιακός, όπως συνέβαινε έως τότε, ο τίτλος κατέληξε πλέον κληρονομικός, δηλαδή μπορούσε να μεταβιβαστεί από τον ένα δόγη στον άλλο. Στον τίτλο προστέθηκε και χρηματική αποζημίωση ή ρόγα, η οποία φαίνεται ότι αντικατέστησε τα περιστασιακά δώρα που προσφέρονταν μέχρι τότε. Ο Δομίνικος Σέλβο απομακρύνθηκε το 1084 και επομένως ο τίτλος πέρασε στον διάδοχό του, Βιτάλιο Falier. Ο Σέλβο ωστόσο, που έζησε μερικά χρόνια ακόμη, εξακολούθησε να χρησιμοποιεί με υπερηφάνεια τον αυτοκρατορικό τίτλο. Τηρήθηκε δηλαδή η βυζαντινή συνήθεια, σύμφωνα με την οποία οι τίτλοι δεν ανακαλούνταν παρά μόνο από τον αυτοκράτορα και καταργούνταν μόνο με τον θάνατο του τιτλούχου. Ο τίτλος του πρωτοσέβαστου ανανεώθηκε για τους βενετούς δόγηδες με τα μεταγενέστερα χρυσόβουλλα του 1126 και του 1147, όμως μετά τον δόγη Ordelaffo Falier (1101-1118) οι διάφοροι βυζαντινοί τίτλοι ευγενείας εγκαταλείφθηκαν, καθώς οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη είχαν καταστεί δυσχερείς και οι αρχές της Βενετίας, ανεξάρτητες πλέον de facto και de iure, θεωρούσαν ότι δεν ήταν χρήσιμη η διατήρηση των δεσμών με την αυτοκρατορική Αυλή. Η εξέλιξη της Βενετίας σε Δήμο και, συνεπώς, προς μια διαχείριση πιο διαφανή της ανώτατης αρχής, καθιστούσε ένα μοναρχικό χαρακτηριστικό μάλλον κενό περιεχομένου.

Η απονομή αυτοκρατορικών τίτλων στην Ιταλία ήταν ένα προνόμιο που απολάμβαναν ταυτόχρονα οι δούκες της Βενετίας, της Νεάπολης, της Αμάλφης και της Γαέτας (πόλεις αρχικά όλες εξαρτημένες από το Βυζάντιο) – και σε κάθε περίπτωση υπερέβαινε τους δεσμούς της πολιτικής υποτέλειας. Για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες ήταν συνηθισμένο να αποδίδουν αυλικούς τίτλους σε ξένους ηγεμόνες, για να τους εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους και να εξασφαλίσουν δεσμούς συμμαχίας και υποτέλειας. Οι ευεργετούμενοι ηγεμόνες, από την πλευρά τους, ενίσχυαν με τον τρόπο αυτό το πολιτικό τους κύρος και το προσωπικό τους γόητρο, δεδομένου ότι ο τίτλος τους ενέτασσε στα διάφορα επίπεδα της αριστοκρατικής ιεραρχίας της Αυτοκρατορίας, ισότιμος με τους βυζαντινούς τιτλούχους. Στην καρδιά του Μεσαίωνα το ειδικό βάρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη συλλογική φαντασία εξακολούθησε να είναι αξιοσημείωτο, και φυσικά από τη γοητεία αυτή δεν θα μπορούσαν να μείνουν ασυγκίνητοι οι Βενετοί ηγεμόνες. Η Βενετία, βυζαντινή από τη γέννησή της, εξακολούθησε με τον τρόπο αυτό να παραμένει βυζαντινή.

Ο ΕΛΛΗΝΟΒΕΝΕΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ (1204-1797) ΘΕΣΜΟΙ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΠΙ ΕΞΙ ΑΙΩΝΕΣ, από το 1204 έως το 1797, μεγάλο τμήμα του ελληνικού χώρου διατέλεσε υπό την κυριαρχία της Βενετίας. Με αφετηρία την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1204, η Γαλινοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου κατόρθωσε να μετατρέψει την οικονομική της επιβολή σε πολιτική κυριαρχία, εγκαθιδρύοντας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο μια νέα, μακραίωνη ιστορική πραγματικότητα, που χαρακτηρίστηκε για τις θεσμικές καινοτομίες, τα πλούσια πολιτισμικά επιτεύγματα και την εμφάνιση σύνθετων ιδεολογικών σχημάτων. Η περίοδος της βενετοκρατίας μπορεί να αναγνωσθεί ως μέρος της βενετικής, γενικότερα της ευρωπαϊκής, ιστορίας και, παράλληλα, συγκροτεί μια ιδιαίτερη ενότητα της νεοελληνικής ιστορίας, όψεις της οποίας θα επιχειρηθεί να σκιαγραφηθούν στη συνέχεια.

Η ιστορική εξέλιξη της Βενετίας υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με την Ανατολή. Η σημερινή πόλη, ένα σύνολο από εκατοντάδες νησίδες στη λιμνοθάλασσα, στο βόρειο άκρο της Αδριατικής, αναπτύχθηκε από τον 5^ο μ.Χ. αιώνα ως καταφύγιο των κατοίκων της ιταλικής Στερεάς από εχθρικές επιδρομές. Βυζαντινό έδαφος κατά την ανακατάληψη της Ιταλίας από τον Ιουστινιανό τον 6^ο αιώνα, η Βενετία διέρρηξε τις σχέσεις με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την περίοδο της Εικονομαχίας, ενώ στις αρχές του 9^{ου} αιώνα, κατά την προέλαση του Καρλομάγνου στην Ιταλία, με επιδέξια πολιτική στράφηκε προς τον βυζαντινό Αυτοκράτορα, απέφυγε την υπαγωγή στους Φράγκους και τον συνακόλουθο εκφεουδαρχισμό, εξασφάλισε την ανεξαρτησία της και έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα οικονομική της ακμή. Οι καθολικοί κάτοικοί της, προσανατολισμένοι προς τη θάλασσα, υιοθέτησαν το δόγμα «Είμαστε πρώτα Βενετοί και μετά Χριστιανοί» και, αγνοώντας τις παπικές απαγορεύσεις, ανέπτυξαν ήδη από τον 10^ο αιώνα εμπορικές σχέσεις με τους «άπιστους» Μουσουλμάνους, λειτουργώντας ως εμπορικός σύνδεσμος Ανατολής και Δύσης. Έως και

τον 12^ο αιώνα, η Βενετία αποτελούσε κυρίαρχη οικονομική δύναμη και ο πλούτος που συνέρρεε στην πόλη συνέβαλε στον εξωραϊσμό της με μεγάλες δημόσιες κατασκευές, όπως ο ναός του προστάτη της Αγίου Μάρκου και το δουκικό ανάκτορο. Η ισχύς των Βενετών ενισχύθηκε χάρη στα εμπορικά προνόμια που είχαν εξασφαλίσει από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, έναντι της συνδρομής τους στην απόκρουση διάφορων εχθρών. Η σταδιακή αντίδραση των Βυζαντινών στην οικονομική επεκτατικότητα και την υπεροψία των βενετών εμπόρων προκάλεσε την παραχώρηση ανάλογων προνομίων σε ανταγωνιστικές προς τη Βενετία δυνάμεις, όπως η Πίζα και η Γένοβα, αλλά και βίαιες επιθέσεις εναντίον των εγκατεστημένων στη βυζαντινή επικράτεια Βενετών (1182). Λίγα, μόλις, χρόνια αργότερα, οι Βενετοί κατόρθωσαν να ανατρέψουν τη δυσμενή συγκυρία και, με τη συμμετοχή τους στην Δ' Σταυροφορία, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην άλωση της Κωνσταντινούπολης από τις δυτικές δυνάμεις, τον Απρίλιο του 1204. Κατά τη χριστιανική κατάληψη, χιλιάδες κάτοικοι της πόλης σφαγιάστηκαν, η Αγία Σοφία βεβηλώθηκε, κατοικίες λεηλατήθηκαν, ανεκτίμητης αξίας χειρόγραφα και έργα τέχνης καταστράφηκαν ή εκλάπησαν και μεταφέρθηκαν στη Δύση.

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους Σταυροφόρους και τους Βενετούς εμπέδωσε την ιδεολογική διάσταση Ανατολής - Δύσης και σηματοδότησε την αναδιάταξη του πολιτικού χάρτη στην ανατολική Μεσόγειο. Με τη συνθήκη διανομής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των νικητών (*Partitio Terrarum Imperii Romaniae*) στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο εγκαινιάζεται η μακρά περίοδος της λατινοκρατίας και εγκαθιδρύονται πολυάριθμες δυτικές κυριαρχίες, μεταξύ των οποίων δέσποζε η βενετική. Με βάση την *Partitio*, η Βενετία απέσπασε μεγάλο τμήμα της σημερινής παράκτιας και νησιωτικής Ελλάδας, ενώ, τον Αύγουστο του 1204, προσάρτησε στην επικράτεια της και την Κρήτη, μετά από συμφωνία με τον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό.

Το βενετικό «Κράτος της Θάλασσας» υπήρξε το ισχυρότερο από τα δυτικά κράτη της Ανατολής και καταλύθηκε το 1797, με την κατάληψη της Βενετίας και ακολούθως των – λιγοστών πλέον – ελληνικών της κτήσεις από τις δυνάμεις του Ναπολέοντα. Ωστόσο, τα γεωγραφικά όριά του δεν υπήρξαν σταθερά και μεταβλήθηκαν επανειλημμένα ως απόρροια περίπλοκων ιστορικών συγκυριών.

Λίγες δεκαετίες μετά το 1204, η βενετική κυριαρχία είχε περιορισθεί

στην Κρήτη και στις πελοποννησιακές βάσεις της Μεθώνης και της Κορώνης, και μάλιστα μέσα σε περιβάλλον ιδιαίτερα επισφαλές. Ειδικότερα η Κρήτη, από τις αρχές του 13^{ου} έως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, γνώρισε πολυάριθμες επαναστατικές κινήσεις, υπό την αρχηγία παλαιών αρχοντικών οικογενειών, με βυζαντινές ρίζες (Αγιοστεφανίτες, Σκορδιληδες, Μελισσηνοί, Χορτάσηδες, Καλλέργηδες κ.ά.), ενώ ιδιαίτερα είναι τα χαρακτηριστικά της «αποστασίας του Αγίου Τίτου» (1363-1364), με πρωτεργάτες βενετικής και ελληνικής καταγωγής φεουδάρχες. Παράλληλα, διεκδικήσεις επί των βενετικών εδαφών πρόβαλλαν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αλλά και δυτικές δυνάμεις, όπως η Γένοβα.

Το αρνητικό για τους Βενετούς κλίμα άρχισε να μεταβάλλεται από το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, λόγω της τουρκικής προέλασης στην ανατολική Μεσόγειο. Στην Κρήτη, οι τοπικοί άρχοντες, σχεδόν στο σύνολό τους, είχαν συνθηκολογήσει με τη Βενετία, έλαβαν γαίες και τίτλους ευγενείας και μετατράπηκαν σε σταθερά φιλοβενετικά στοιχεία. Την ίδια εποχή, ενώ είχε προηγηθεί η υπαγωγή των Κυθήρων στη Γαληνοτάτη (1363), με την ανοχή ή και με την πρόσκληση των κατοίκων τους στο βενετικό Κράτος ενσωματώθηκαν πολλές περιοχές, βυζαντινές ή λατινοκρατούμενες: η Κέρκυρα και το ηπειρωτικό εξάρτημά της, ο Βουθρωτός (1386), το Ναύπλιο και το Άργος (1389 και 1394, αντίστοιχα), η Εύβοια, η Τήνος και η Μύκονος (1390), η Πάργα (1401), η Ναύπακτος (1407), το Ναβαρίνο (1423), τα νησιά των Σποράδων (1453), ενώ το 1489 οι Βενετοί προσάρτησαν ειρηνικά στην επικράτειά τους την Κύπρο, που επί τρεις σχεδόν αιώνες βρισκόταν υπό τη γαλλική δυναστεία των Λουζινιάν, μετά από την παραίτηση υπέρ της Βενετίας της τελευταίας βασίλισσας του νησιού, βενετής πατρικίας Αικατερίνης Cornaro. Τέλος, το βενετικό κράτος στην Ανατολή γνώρισε σημαντικές εδαφικές αυξομειώσεις, ως απόρροια των επτά βενετοτουρκικών πολέμων, που σημειώθηκαν από το δεύτερο μισό του 15^{ου} έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Οι πόλεμοι αυτοί οδήγησαν στη σταδιακή απώλεια για τους Βενετούς της Εύβοιας (1479), της Ναυπάκτου, της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ναβαρίνου (1500-1503), του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας (1540), της Κύπρου (1571), της Κρήτης (1669), της Πελοποννήσου μετά την τριακονταετή δεύτερη βενετοκρατία στην περιοχή (1685-1715). παράλληλα, όμως, συντέλεσαν στην επέκταση της βενετικής κυριαρχίας στη Ζάκυνθο (1485), στην Κεφαλονιά και στην Ιθάκη (1500) και, τέλος, στη Λευκάδα (1684), με την όψιμη προσάρτηση της οποίας επιτεύχθηκε η ιδεατή ενοποίηση του ιονίου χώρου υπό τη βενετική διοίκηση.

Η περιορισμένη μετά το 1718 βενετική επικράτεια στον ελληνικό χώρο διατηρήθηκε έως το 1797, όταν η ίδια η Βενετία και, ακολούθως, οι τελευταίες ελληνικές κτήσεις της – τα Ιόνια Νησιά, με τα ηπειρωτικά τους εξαρτήματα, και τα Κύθηρα – παραδόθηκαν στα στρατεύματα του Ναπολέοντα, με την ενθουσιώδη αποδοχή μεγάλου τμήματος του πληθυσμού τους.

Η βενετική κυριαρχία στις ελληνικές περιοχές επέβαλε καινοφανείς θεσμικές πραγματικότητες ως προς την εκκλησιαστική τάξη, τη διοίκηση, τη φεουδαρχικού τύπου γαιοκτησία και την αστικού χαρακτήρα κοινωνική διαστρωμάτωση, την οικονομία και την εκπαίδευση, που διαμόρφωσαν νέα πολιτική παιδεία, νέες κουλτούρες, όσμωση και αντιστάσεις, ενώ, σε μια αντίστροφη πορεία, οι ίδιοι οι κυρίαρχοι υπέστησαν σημαντικές επιρροές από το βυζαντινό θεσμικό σύστημα και τις τοπικές παραδόσεις.

Μια σύντομη περιδιάβαση στις ελληνικές πόλεις με το ευρύτερο βενετικό παρελθόν – το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και τα Χανιά, την Κέρκυρα, τη Ναύπακτο, τη Μεθώνη, την Κορώνη, το Ναύπλιο και την Πάργα, τις Χώρες - κάστρα στα αιγαιοπελαγίτικα νησιά – παραπέμπει, μέσα από τον ιδιαίτερο πολεοδομικό-αρχιτεκτονικό τους χαρακτήρα, στον αρμονικό συγκερασμό δυο ισχυρών ιστορικών παραδόσεων, που διαμόρφωσαν στον ελληνικό χώρο ένα νέο πολιτικό-πολιτισμικό τοπίο.

Μια από τις κύριες επιπτώσεις της βενετικής κυριαρχίας στις ελληνικές περιοχές υπήρξε η επιβολή του καθολικισμού και η ανατροπή της έως τότε υπερέχουσας θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η συγκεντρωτικότητα του βενετικού κράτους δεν επέτρεψε την ανάπτυξη των παπικών φιλοδοξιών και οι σχέσεις των Βενετών με την καθολική Εκκλησία χαρακτηρίζονταν συχνά από αντιπαλότητα. Ωστόσο, η εγκαθίδρυση καθολικών εκκλησιαστικών Αρχών στις κτήσεις τους στην Ανατολή αποτέλεσε πάγια αρχή τους είτε οι ορθόδοξες επισκοπές είχαν καταργηθεί, όπως στην Κρήτη και στην Κέρκυρα, είτε λειτουργούσαν παράλληλα, αν και σε κατώτερη μοίρα, με τις καθολικές, όπως στη Μεθώνη και την Κορώνη, την Κύπρο, τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, την Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη βενετοκρατία. Εξάλλου, στον χώρο λειτούργησαν λατινικά μοναστήρια και έδρασαν δυτικά μοναχικά τάγματα (Φραγκισκανοί, Βενεδικτινοί, Ιησουίτες), με θρησκευτική, φιλανθρωπική και εκπαιδευτική δράση. Από την άλλη, η ανεκτική πολιτική της Βενετίας έναντι των Ορθόδοξων ήδη από τον 15^ο αιώνα συνέβαλε στην άνθηση του ορθόδοξου μοναχικού βίου. Πα-

ράλληλα, σε τοπικό επίπεδο μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών σημειώνεται προσέγγιση, που εκδηλώθηκε με συλλειτουργίες στον ίδιο ναό, συμμετοχή των Ορθοδόξων σε θρησκευτικές εορτές των Καθολικών και εκδηλώσεις λατρείας τους προς αγίους της καθολικής Εκκλησίας, όπως ο άγιος Φραγκίσκος.

Σύμφωνα με το διοικητικό σύστημα που επέβαλαν οι Βενετοί στις κτήσεις τους, η διοίκηση χωρίσθηκε στην ανώτερη-βενετική και την κατώτερη-τοπική. Τα ανώτερα αξιώματα καταλάμβαναν βενετοί ευγενείς, που αποστέλλονταν από τη Μητρόπολη, με ολιγόχρονη θητεία. Τα όρια της εξουσίας τους διαγράφονταν σε ειδικά κείμενα, τα καπιτουλάρια και τις «εντολές» (commisiones), που λάμβαναν κατά την αναχώρησή τους, ενώ μετά το πέρας της θητείας τους υπέβαλλαν στη βενετική Σύγκλητο γραπτές αναφορές (relazioni). Στις μεγάλες περιφέρειες την εξουσία ασκούσαν οι Διοικήσεις (Reggimenti), τριμελή όργανα, που απαρτιζόνταν από τον επικεφαλής και δύο συμβούλους, με αρμοδιότητες πολιτικές, στρατιωτικές, δικαστικές. Η τιτλοφορία των επικεφαλής διαφοροποιείται κατά περιοχή: δούκας στην Κρήτη, βάιλος στην Κέρκυρα και στην Εύβοια, τοποτηρητής (locotenente) στην Κύπρο, προνοητής (provveditore) στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά, ενώ στην Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη βενετοκρατία η κεντρική διοίκηση ανήκε στον γενικό προνοητή. Στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, στην Κρήτη, λόγω των εξωτερικών κινδύνων, ανώτατος διοικητής αναδείχθηκε ο γενικός προνοητής (provveditor general), ενώ στα Ιόνια Νησιά αυξημένες αρμοδιότητες διέθετε ο γενικός προνοητής της Θάλασσας, και, αργότερα, της Ανατολής (provveditor general da Mar / del Levante). Τέλος, εποπτικές λειτουργίες ασκούσαν ανώτεροι βενετοί αξιωματούχοι, που κατά διαστήματα περιόδευαν στις κτήσεις, όπως οι σύνδικοι ανακριτές της Ανατολής (sindici inquisitori in Levante).

Από την άλλη, συμμετοχή στην κατώτερη διοίκηση, ως δικαστές, αγορανόμοι, υγειονόμοι, προϊστάμενοι ευαγών ιδρυμάτων αλλά και διοικητές μικρών περιφερειών, είχαν οι εγχώριοι, μέλη των κατά τόπους ανώτερων κοινωνικών βαθμίδων και, συνακολούθως, αστικών συμβουλίων. Επιπλέον, έμμισθες κατώτερες θέσεις, όπως εκείνες των γραφέων και λογιστών, καταλάμβαναν μέλη και των λαϊκότερων στρωμάτων.

Με στόχο την αποτελεσματική οργάνωση της άμυνας και της οικονομίας, οι Βενετοί, καίτοι ξένοι προς τους φεουδαρχικούς θεσμούς, επέβαλαν στις κτήσεις τους τη φεουδαρχία. Αρχικά το φεουδαρχικό σύστημα εφαρμόσθηκε στην Κρήτη. Οι πρώτοι φεουδάρχες ήταν βε-

νετοί άποικοι, που εγκαταστάθηκαν στο νησί με διαδοχικούς αποικισμούς. Αργότερα, τόσο στην Κρήτη όσο και στις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις, στο σύστημα εντάχθηκαν και εγχώριοι. Ανάλογα με τον κάτοχο, τα φέουδα χωρίστηκαν σε δημόσια, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά. Αντίστοιχα, οι καλλιεργητές (πάροικοι ή βιλλάνοι) διακρίνονταν σε εκείνους του Δημοσίου, της Εκκλησίας και των ιδιωτών. Εκτός από την Κρήτη, το φεουδαρχικό σύστημα λειτουργούσε με βάση τον φεουδαρχικό κώδικα των «Ασσιζών της Ρωμανίας» και, ειδικά στην Κύπρο, των «Ασσιζών της Ιερουσαλήμ». Στο πλαίσιο της φεουδαρχικής κοινωνίας εντάσσονται θεσμικές πραγματικότητες όπως οι φεουδαρχικοί τίτλοι ευγενείας («κόμητες» και «βαρώνοι»), η τελετή εισαγωγής στη φεουδαρχική γη του νέου φεουδάρχη (investitura), η ετήσια γενική επίδειξη των τοπικών φεουδαρχών (mostra generale) και οι ιπποτικές κονταρομαχίες (γκιόστρες). Το φεουδαρχικό σύστημα στην όψιμη βενετοκρατία παρουσίασε έκδηλα δείγματα αποσύνθεσης. Στην Κρήτη τα φέουδα έχασαν τον αρχικό στρατιωτικό τους χαρακτήρα και κατανεμήθηκαν σε πολλούς κατόχους, ενώ στα Ιόνια Νησιά ο αριθμός τους παρουσίασε σταδιακή μείωση.

Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, στον ελληνικό χώρο εφαρμόστηκε αυστηρό σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Η ανώτερη κοινωνική τάξη συνδεόταν με τη γαιοκτησία, αλλά είχε ως έδρα την πόλη και ταυτιζόταν με τα μέλη των κατά τόπους αστικών κοινοτικών συμβουλίων: τους ευγενείς, βενετούς και κρητικούς, στην Κρήτη, τους πολίτες (cittadini) στις υπόλοιπες περιοχές. Με πρότυπο το λεγόμενο «κλείσιμο του Μείζονος Συμβουλίου» (serrata del Maggior Consiglio) της Μητρόπολης (1297), από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα στα νησιά του Ιονίου, και μάλιστα στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο, παρατηρείται το σταδιακό «κλείσιμο» των τοπικών συμβουλίων και η ιδιότητα του πολίτη-μέλους τους προϋπέθετε σωρευτικά κριτήρια αστικότητας (κατοικία στην περιοχή επί μακρό χρόνο, ιδιοκτησία στην πόλη, τρεις βαθμοί της αστικότητας – μη άσκηση χειρωνακτικής τέχνης επί τρεις γενεές –, γέννηση από νόμιμο γάμο, ευπόληπτος τρόπος ζωής). Οι κάτοχοι των αστικών κριτηρίων καταγράφονταν σε ειδικά μητρώα, τις τοπικές Χρυσές Βίβλους (Libri d'Orò), και αποτελούσαν ισόβια μέλη των συμβουλίων, με κληρονομικό δικαίωμα. Ιδιόμορφη υπήρξε η περίπτωση της κοινοτικής οργάνωσης στην Κεφαλονιά, ενώ, κατά την ύστερη βενετοκρατία, στη Λευκάδα, την Πελοπόννησο, την Πρέβεζα, τη Βόνιτσα επιβλήθηκαν

κλειστές αστικές κοινότητες, με μικρό, εξαρχής προσδιορισμένο αριθμό μελών. Σε όλες τις περιπτώσεις, τα μέλη των κοινοτήτων απολάμβαναν προνομιακά το δικαίωμα να αποστέλλουν ως σώμα πρεσβείες στη Μητρόπολη και να μετέχουν στην τοπική Διοίκηση.

Το δεύτερο κοινωνικό στρώμα αντιστοιχούσε σε μια ρευστή κοινωνική κατηγορία, με ελληνική κυρίως καταγωγή, τους πολίτες/αστούς ή «αστικούς» (*cittadini, civili*), που καταλάμβαναν ορισμένα αξιώματα στην τοπική υπαλληλία, ωστόσο ήταν αποκλεισμένοι από τα κοινοτικά συμβούλια. Στην τρίτη βαθμίδα, του «λαού» ή «όχλου» (*popolo, plebe*), ανήκαν τα κατώτερα, επίσης σχεδόν συνολικά ελληνικής καταγωγής, στρώματα των κατοίκων των πόλεων, όπως τεχνίτες και μικρέμποροι, συχνά οργανωμένοι σε συντεχνιακές ενώσεις. Τέλος, το πιο πολυάριθμο τμήμα των εγχώριων πληθυσμών απαρτιζόταν από τους ελληνορθόδοξους αγρότες, τους προσαρτημένους στα φέουδα βιλλάνους και τους ελεύθερους, κατόχους γης και, κυρίως, ακτήμονες. Η αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση γέννησε κοινωνικές αντιθέσεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις εκδηλώθηκαν με τη μορφή της ένοπλης σύρραξης και καταπνίγηκαν βιαίως από τους Βενετούς (αγροτικές εξεγέρσεις στην Κρήτη και στην Κέρκυρα, «Ρεμπελιό των Ποπολάρων» στη Ζάκυνθο το 1628).

Αρχικά οι βενετικές κτήσεις είχαν ως αποστολή την εξυπηρέτηση του βενετικού εμπορίου, λειτουργώντας ως εμπορικοί σταθμοί και βάσεις ανεφοδιασμού για τα βενετικά πλοία. Ήδη από τον 14^ο αιώνα, οι Βενετοί επιδόθηκαν στην οικονομική αξιοποίηση της επικράτειάς τους στην Ανατολή. Κύρια εισοδηματική πηγή του βενετικού Κράτους υπήρξαν οι φόροι, τόσο οι άμεσοι (δεκάτη, αερικό, καπνικό, ακρόστιχο, φόρος επιτηδεύματος κ.ά.) όσο και οι, κατά πολύ αποδοτικότεροι, έμμεσοι (τελωνιακοί δασμοί, φόροι κατανάλωσης κ.ά.).

Η οικονομία κατά βάση είχε αγροτικό χαρακτήρα. Η γεωργική παραγωγή στηριζόταν στα μεσογειακά προϊόντα, δημητριακά, λάδι, κρασί, οπωροκηπευτικά, καθώς και στη ζάχαρη και το βαμβάκι της Κύπρου. Ανάπτυξη γνώρισαν και η κτηνοτροφία, η μελισσοκομία, η υλοτομία, η εκμετάλλευση των αλυκών. Στον 16^ο αιώνα, και ιδιαίτερα μετά την απώλεια και της Κύπρου, πάγιο πρόβλημα αποτέλεσε η σιτάρχεια, καθώς η σιτοκαλλιέργεια υποχώρησε υπέρ αποδοτικότερων καλλιεργειών, που εξελίχθηκαν σχεδόν σε μονοκαλλιέργειες: των αμπελιών στην Κρήτη, της ελιάς στην Κέρκυρα, της σταφίδας στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά.

Η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και η σύνδεση της υπαίθρου με τις πόλεις συνέβαλαν στην άνθηση των εμπορικών δραστηριοτήτων. Οι εξαγωγές στηρίζονταν κυρίως στα αγροτικά προϊόντα. Το κρασί της Κρήτης έφθανε μέχρι την Αγγλία και τη Φλάνδρα, η σταφίδα της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς ήταν περιζήτητη από την αγγλική αγορά και το λάδι της Κέρκυρας εξαγόταν στη Βενετία. Από την άλλη, οι εισαγωγές κάλυπταν τις ανάγκες των τοπικών αγορών σε μεταποιημένα και πολυτελή είδη. Το εξαγωγικό-εισαγωγικό εμπόριο ελεγχόταν από τους Βενετούς, αλλά σταδιακά σημειώνεται η διείσδυση και άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Στον 16^ο αιώνα στην Κρήτη έδρευε άγγλος πρόξενος και από το 1583 η Ζάκυνθος αποτέλεσε την έδρα της αγγλικής «Εταιρείας της Ανατολής» (Levant Company). Επιπλέον, από την πρώτη ήδη βενετοκρατία μαρτυρείται η ενεργός συμμετοχή στο εμπόριο και στη ναυτιλία εγχωρίων, από τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Εύβοια και ιδιαίτερα από την Κρήτη. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζεται στον 18^ο αιώνα στα Ιόνια Νησιά. Οι πειρατικές επιδρομές και το λαθρεμπόριο της σταφίδας και του λαδιού συνέβαλαν στη συσσώρευση κεφαλαίων, που, μεταξύ άλλων, επενδύθηκαν στην αναπτυσσόμενη ναυτιλία του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού. Στο κλίμα αυτό, ο ακμαίος εμπορικός στόλος της Κεφαλονιάς στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ανερχόταν σε 200 περίπου πλοία και πολυάριθμα πλοiάρια.

Περιορισμένες υπήρξαν οι βιοτεχνικές δραστηριότητες, κυρίως στο πλαίσιο της συντεχνιακής οργάνωσης, με πρώτιστο στόχο την εξυπηρέτηση των τοπικών αγορών. Μεταξύ των λιγοστών αναπτυγμένων κλάδων μαρτυρούνται η βυρσοδεφία, η βαρελοποιία, η κατασκευή φορητών εικόνων και ξυλογλύπτων στην Κρήτη αλλά και χρυσοϋφαντων μεταξωτών και καμηλωτών στην Κύπρο.

Κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, στον ελληνικό χώρο εκδηλώθηκαν σημαντικά πολιτισμικά φαινόμενα, συχνά προϊόντα της συναίρεσης δυτικών και βυζαντινών στοιχείων. Στα νησιά της Κρήτης και του Ιονίου Πελάγους από τον 16^ο έως και τον 18^ο αιώνα δημιουργήθηκαν αρκετές Ακαδημίες – φιλολογικοί σύλλογοι, που συνέβαλαν στην προαγωγή της εγχώριας πνευματικής ζωής. Ιδιότυπη είναι η περίπτωση της «Αγροτικής Ακαδημίας» της Κεφαλονιάς, με στόχο την επιστημονική ανάπτυξη της γεωργίας.

Παρότι στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής δεν λειτούργησε τυπογραφείο, – με εξαίρεση τη βραχύχρονη λειτουργία του παράνομου

τυπογραφείου που εγκατέστησε στην Κεφαλονιά ο ιεράρχης Νικόδημος Μεταξάς στο πρώτο μισό του 17^{ου} αι. – η διάδοση του έντυπου βιβλίου υπήρξε μεγάλη και οι πηγές αναφέρονται σε πολυάριθμες βιβλιοθήκες, μοναστηριακές και ιδιωτικές. Παράλληλα, σημειώνεται έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Οι νέοι, κυρίως των αστικών κέντρων, είχαν τη δυνατότητα να διδαχθούν την ελληνική, λατινική ή ιταλική γλώσσα αλλά και ποικίλους τομείς των τεχνών και της επιστήμης. Η διδασκαλία γινόταν κυρίως μέσω ιδιωτικών διδασκάλων καθώς και στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία, που λειτούργησαν κατά καιρούς. Επιπλέον, πολλοί Έλληνες, από τα ανώτερα ιδιαίτερα στρώματα, συνέχιζαν τις σπουδές στη Δύση, και μάλιστα στο Πανεπιστήμιο της βενετικής επικράτειας, στην Πάδοβα, στους κλάδους της ιατρικής, της φιλοσοφίας και της νομικής. Ως συμπέρασμα, η ελληνική εκπαίδευση στις βενετικές κτήσεις δεν ήταν απαγορευμένη ούτε οι Έλληνες αποκλείονταν θεσμικά από τις εκπαιδευτικές διαδικασίες· οι ζοφερές, όμως, για τους πολλούς κοινωνικοοικονομικές συνθήκες καθιστούσαν την παιδεία δυσπρόσιτο αγαθό.

Σε αυτό το πνευματικό κλίμα και στο πλαίσιο των αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων της ελληνοβενετικής Ανατολής, εκδηλώθηκαν δύο σημαντικά πολιτισμικά φαινόμενα, η Κρητική Λογοτεχνία και η κρητική τέχνη.

Το πρώτο από τα δύο φαινόμενα, η Κρητική Λογοτεχνία, διακρίνεται σε δύο φάσεις, άνισες μεταξύ τους χρονικά και ποιοτικά: την πρώιμη, από το 14^ο αιώνα έως τα μέσα περίπου του 16^{ου} αιώνα· και την περίοδο της ακμής, που καλύπτει τον τελευταίο αιώνα της βενετοκρατίας στην Κρήτη, περίπου από τα μέσα του 16^{ου} έως τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, και συμπίπτει με τη λεγόμενη «Κρητική Αναγέννηση».

Κύρια γνωρίσματα της πρώιμης φάσης της Κρητικής Λογοτεχνίας, που την συνδέουν με τη μεσαιωνική παράδοση, συνιστούν ο ηθικοδιδασκτικός, θρησκευτικός χαρακτήρας, η κοινωνική σάτιρα, οι αναφορές στο «όραμα του θανάτου». Μεταξύ άλλων, επώνυμα παρουσιάζονται στα έργα τους οι Στέφανος Σαχλίκης, Λεονάρδος Ντελλαπόρτας, Μπεργαδής, Μαρίνος Φαλιέρος, Ιωάννης Πικατόρος, Ιωάννης Χούμνος, Ανδρέας Σκλέντζας, Αντώνιος Αχέλης.

Η δεύτερη περίοδος κυριαρχείται από την υψηλή ποιότητα των έργων. Κορυφαίο όλων θεωρείται ο *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου, μέλους, πιθανώς, σημαίνουσας οικογένειας, βενετικής καταγωγής, ενσωματωμένης όμως στο κρητικό περιβάλλον μετά από πολλούς αιώνες διαμονής στην Κρήτη. Το ιπποτικό αυτό μυθιστόρημα, με επίκεντρο

τον έρωτα της βασιλοπούλας Αρετούσας και του αυλικού Ερωτόκριτου, διαδραματίζεται στην αρχαία Αθήνα, με πολλές ωστόσο αναφορές στη βυζαντινή αλλά και στη σύγχρονη του ποιητή περίοδο. Εξάλλου, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η, μετά από αιώνες, επανεμφάνιση στον ελληνικό χώρο του θεάτρου μέσω μιας σύνθετης διαδρομής, από την κλασική Ελλάδα στη Δύση και από την αναγεννησιακή Βενετία και πάλι στην Ανατολή. Κύριος εκπρόσωπος του Κρητικού Θεάτρου είναι ένας μεγάλος ποιητής, ο Γεώργιος Χορτάτσης. Το αριστούργημά του, η τραγωδία *Ερωφίλη*, αναφέρεται στον τραγικό έρωτα της βασιλοπούλας Ερωφίλης για τον αυλικό Πανάρετο και στον άγριο φόνο του τελευταίου από τον βασιλιά-πατέρα της, που θα οδηγήσει διαδοχικά στην αυτοκτονία της Ερωφίλης και στη δολοφονία του βασιλιά από τον χορό των κορασίδων. Ο Χορτάτσης, εκτός από την τραγωδία, καλλιέργησε εξίσου την αστική κωμωδία (*Κατσούρμπος*) και την ποιμενική ποίηση (*Πανώρια ή Γύπαρις*). Άλλα έργα του Κρητικού Θεάτρου είναι: οι τραγωδίες *Βασιλεύς Ροδολίνος* του Ιωάννη Ανδρέα Τρώιλου και το ανώνυμο ψευδοϊστορικό δράμα *Ζήνων*, με θέμα τον βίο του ομώνυμου βυζαντινού αυτοκράτορα (474-491)· οι κωμωδίες *Στάθης*, ανωνύμου, και *Φορτουνάτος* του Μάρκου Αντώνιου Φόσκολου καθώς και το θρησκευτικό δράμα *Η Θυσία του Αβραάμ*, ανωνύμου, που κατά ορισμένες, αλλά μη συνολικά αποδεκτές απόψεις αποδίδεται στον Βιτσέντζο Κορνάρο. Τέλος, στα έργα της ώριμης φάσης ανήκουν, μεταξύ άλλων, η ανώνυμη, λυρική *Βοσκοπούλα* και το ιστορικό έργο *Ο Κρητικός Πόλεμος* του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, που με δύναμη και παραστατικότητα περιγράφει τη μακρόχρονη σύγκρουση των ετών 1645-1669 και τη συνακόλουθη παράδοση της βενετικής Κρήτης στους Οθωμανούς.

Τα έργα της δεύτερης φάσης της Κρητικής Λογοτεχνίας έχουν ως πρότυπά τους κείμενα της δυτικής λογοτεχνίας, μεταπλασμένα στην ελληνική γλώσσα, σε δημιουργικό συνδυασμό της βυζαντινής-ελληνικής παράδοσης και δυτικών γνωρισμάτων. Οι τραγωδίες αναδεικνύουν μια κριτική στάση απέναντι στην εξουσία και τη δύναμη των ανθρώπινων συναισθημάτων, του έρωτα, της φιλίας. Οι αστικές κωμωδίες, από την πλευρά τους, συνιστούν και ιστορική μαρτυρία για την εποχή τους, αποτυπώνοντας με ενάργεια τη ζωντανή καθημερινότητα των αστικών κέντρων της Κρήτης, ενώ μέσα από τα κλασικά μοτίβα των χαμένων παιδιών, των αναγνωρίσεων, των αλλαγών των ερωτικών συντρόφων, απηχούνται πολιτικοκοινωνικά γεγονότα και υποκρύπτονται σύγχρονα ιστορικά πρόσωπα.

Μέρος της κρητικής λογοτεχνικής παραγωγής κατά τη βενετική περίοδο είναι γραμμένο στη λατινική ή ιταλική γλώσσα. Ωστόσο, το μεγαλύτερο, ποιοτικότερο και πλέον αντιπροσωπευτικό δείγμα της χρησιμοποιεί ως γλωσσικό όργανο την ελληνική, και μάλιστα το τοπικό, κρητικό ιδίωμα.

Εκτός από τη λογοτεχνία, στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας ιδιαίτερη ακμή γνώρισε και η τέχνη. Η καλλιτεχνική δημιουργία θα μπορούσε να χωρισθεί επίσης σε δύο φάσεις, στην πρώιμη, έως τον 16^ο αιώνα, και στην περίοδο της ακμής (16^{ος} και 17^{ος} αιώνας). Η τέχνη της Κρήτης, όπως και η λογοτεχνία, χαρακτηρίζεται στην πρώιμη φάση από την επιβίωση βυζαντινών στοιχείων, ενώ στη φάση της ακμής από τη δημιουργική σύζευξη των βυζαντινών στοιχείων με δυτικά.

Αξιόλογα δείγματα της κρητικής τέχνης εμφανίζονται στην αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, την ξυλογλυπτική, τη μικροτεχνία. Ωστόσο, ο τομέας που χαρακτήρισε την κρητική τέχνη κατά τη βενετική περίοδο, με την ανάδειξη μιας μοναδικής καλλιτεχνικής έκφρασης, που, κατά έγκυρες απόψεις, μόνη αυτή από τις τάσεις της μεταβυζαντινής τέχνης δικαιούται τον τίτλο της «σχολής», είναι η ζωγραφική, και μάλιστα η τέχνη της φορητής θρησκευτικής εικόνας.

Η ανάπτυξη των κρητικών πόλεων, χώρων εξαγωγικού εμπορίου και διασταύρωσης ποικίλων ρευμάτων, διευκόλυνε τη συγκέντρωση στον αστικό χώρο, ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα του νησιού, τον Χάνδακα, μεγάλου αριθμού καλλιτεχνών. Εκτός από τους επωνύμους, των οποίων σώζονται έργα, οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών στα βενετικά αρχεία έφεραν στο φως εκατοντάδες ονόματα ζωγράφων, που το έργο τους είναι άγνωστο και επιτρέπουν την ανάπλαση μιας ακμαίας καλλιτεχνικής ζωής.

Σε μεγάλο αριθμό συμβολαιογραφικών πράξεων οι ζωγράφοι μετείχαν ως συμβαλλόμενοι ή μάρτυρες σε υποθέσεις ποικίλων αντικειμένων αλλά και σχετικές με την τέχνη τους, όπως παραγγελίες και εκτίμηση εικόνων, διεκδικήσεις αμοιβών για εκτέλεση ζωγραφικών έργων, ενοικίαση εργαστηρίων, συμβάσεις μαθητείας για την εκμάθηση της ζωγραφικής τέχνης.

Η κρητική τέχνη πρωτίστως εμφανίζεται ως τέχνη θρησκευτική, άλλοτε ακολουθώντας τη βυζαντινή τεχνοτροπία (*alla greca*) και άλλοτε τη δυτική (*alla latina*). Εξάλλου, μνείες υπάρχουν και για κοσμική εικονογραφία, με την απεικόνιση πορτραίτων σύγχρονων ή ιστορικών προσώπων, ιστορικών ή μυθολογικών θεμάτων.

Οι ζωγράφοι ήταν κυρίως Έλληνες, ορθόδοξοι και καθολικοί, που με άνεση προσάρμοζονταν και στις δύο τεχνοτροπίες, σύμφωνα με τις απαιτήσεις των παραγγελιοδοτών τους, και ορισμένοι Δυτικοί, εγκατεστημένοι στην Κρήτη.

Ο μεγάλος αριθμός των ζωγράφων της Κρήτης υποδηλώνει ότι η παραγωγή ζωγραφικών έργων κατά βάση είχε μαζικό, βιοτεχνικό χαρακτήρα, χωρίς καλλιτεχνικές απαιτήσεις. Οι κρητικές εικόνες, άλλωστε, αποτελούσαν ένα από τα λιγοστά εξαγωγίμα, μη αγροτικά προϊόντα του νησιού, με ζήτηση στον υπόλοιπο βενετοκρατούμενο αλλά και τον τουρκοκρατούμενο χώρο.

Παρά ταύτα, μεταξύ των ανώνυμων, στο μεγαλύτερο μέρος τους ασήμαντων Κρητικών «σγουράφων», από το 15^ο αιώνα είχαν αρχίσει να εμφανίζονται και οι επώνυμοι, που με τη δημιουργική πνοή τους προήγαγαν την κατατασσόμενη κατά τη μεσαιωνική περίοδο στις χειρωνακτικές τέχνες ζωγραφική σε καλλιτεχνική δημιουργία. Τα ενυπόγραφα, πλέον, έργα τους είχαν μεγάλη οικονομική αξία και κοσμούσαν τις συλλογές των φιλοτέχνων, Κρητικών και μη. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι κορυφαίοι ζωγράφοι του 16^{ου} αιώνα Θεοφάνης Στρελίτζας, Γεώργιος Κλόντζας, Μιχαήλ Δαμασκηνός και, τέλος, ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ο μεγάλος El Greco, ο οποίος, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, πριν από την αναχώρησή του για τη Δύση περί το 1570, ήταν ήδη καταξιωμένος καλλιτέχνης στην πατρίδα του, Κρήτη.

Αξιόλογη δραστηριότητα στην Κρήτη και στα Ιόνια Νησιά εμφανίζεται και στον τομέα της μουσικής, βυζαντινής, παραδοσιακής και δυτικής, κοσμικής και εκκλησιαστικής. Από τους πολυάριθμους μουσικούς που μνημονεύονται στις πηγές, ιδιαίτερη θέση κατέχει ο κρητικός μουσικοσυνθέτης Φραγκίσκος Λεονταρίτης (πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα), ο οποίος έδρασε στην Κρήτη αλλά και στη δυτική Ευρώπη και συνέθεσε έργα που εντάσσονται στη δυτικοευρωπαϊκή μουσική παράδοση.

Μετά το 1669 ο πολύπλευρος κρητικός πολιτισμός μεταφέρθηκε στα Ιόνια Νησιά από κρητικούς πρόσφυγες και επέδρασε ισχυρά στην τοπική πολιτισμική δημιουργία.

Κάτω από τους όρους αυτούς, ο ελληνικός χώρος κατά την περίοδο της βενετοκρατίας υπήρξε πεδίο ανάδειξης σημαντικών πολιτισμικών φαινομένων, που ξεπέρασαν τα οριοθετημένα κοινωνικά πλέγματα των δημιουργών τους και διαδόθηκαν σε ευρύτατα πληθυσμιακά στρώματα σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.

Κατά τη μακραίωνη κυριαρχία της Βενετίας στον ελληνικό χώρο, σχηματίστηκε ένα νέο, σύνθετο ιδεολογικό τοπίο, με άξονες αφενός τη διεκδικητική παρουσία στον ίδιο χώρο Βυζαντινών, άλλων Δυτικών και Οθωμανών, και αφετέρου τη στάση των εγχώριων πληθυσμών απέναντι στη «Δύση». Από την άλλη, στο εσωτερικό των βενετικών κτήσεων σε όλη την περίοδο της βενετοκρατίας η στάση των ελληνικών πληθυσμών απέναντι στη βενετική κυριαρχία δεν υπήρξε ενιαία και καθορίστηκε από τις οξείες κοινωνικοοικονομικές διαφορές τους. Γενικευτικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα ανώτερα και αστικά κοινωνικά στρώματα στις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή είχαν ταυτισθεί με τη βενετική πολιτική και τήρησαν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, φιλοβενετική στάση, ενισχύοντας παντοιοτρόπως τους βενετικούς αγώνες. Αντίθετα, οι αγροτικοί πληθυσμοί, βιώνοντας πειστικό κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, αντιμετώπιζαν παθητικά μια ενδεχόμενη οθωμανική κυριαρχία, παράλληλα, όμως, κατά τις βενετοτουρκικές συγκρούσεις συχνά αγωνίσθηκαν στο πλευρό των ομόθρησκων Βενετών.

Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας οι ελληνικές περιοχές λειτούργησαν ως γέφυρα μεταξύ της δυτικής / καθολικής και της ανατολικής / ορθόδοξης Ευρώπης. Ανήκαν στην «Ανατολή», αλλά επί αιώνες διατέλεσαν τμήμα μιας δυτικοευρωπαϊκής δύναμης – της Βενετίας –, αναδέχθηκαν θεσμούς και πολιτισμικά ρεύματα της δυτικής Ευρώπης, που, σε σύζευξη με στοιχεία των τοπικών κοινωνιών, μεταπλάσθηκαν δημιουργικά σε νέα, κοινά σχήματα. Από την πλευρά της, η Βενετία κατά τη μακραίωνη κυριαρχία της ενίσχυσε τους πατροπαράδοτους δεσμούς της με την Ανατολή. Στον χώρο της, άλλωστε, αναπτύχθηκε επί αιώνες μια εύρωστη ελληνική παροιμία, οργανωμένη από το 1498 στην αδελφότητα του Αγίου Νικολάου, ανεγέρθηκε ο σημαντικότερος ορθόδοξος ναός στη Δύση, αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο, δημιουργήθηκαν σημαντικές οικονομικές επιχειρήσεις, μεταξύ των οποίων τα ελληνικά τυπογραφεία, λειτούργησαν εκπαιδευτήρια, όπως η περίφημη Φλαγγίνειος Σχολή, έδρα σήμερα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, του μοναδικού ελληνικού επιστημονικού ιδρύματος στο εξωτερικό. Στο κλίμα, αυτό η πόλη των τεναγών εμφάνισε ισχυρές επιδράσεις από τον ελληνικό κόσμο και τη βυζαντινή παράδοση, για να μετατραπεί σταδιακά και μέσα από σύνθετες διαδικασίες για τους ελληνικούς πληθυσμούς, σύμφωνα με την περίφημη ρήση του Βησσαρίωνα, σε «ένα σχεδόν άλλο Βυζάντιο» (*quasi alterum Byzantium*).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δ. Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628)*, Μουσείον Μπενάκη - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2001.
- ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ, «Ένταξη νέων μελών στο Συμβούλιο της Κεφαλονιάς από το γενικό προβλεπτή της Θάλασσας Francesco Grimani (1760)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986) - Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Διονύσιο Α. Ζακυθινό, σελ. 74-127.
- Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 4, Αθήνα 1997.
- Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978.
- ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ (έκδ.), *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.). Πηγή για σχεδιάγραμμα ανασύνθεσης της εποχής*, Αθήνα 2002.
- Θ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990².
- ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ Σ. ΖΑΠΑΝΤΗ, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999.
- Λ. ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955.
- Ιστορία της Κύπρου*, εκδιδομένη υπό την διεύθυνση Θ. Παπαδοπούλου, τόμ. Δ', *Μεσαιωνικόν Βασίλειον. Ενετοκρατία*, μέρος Α', τόμ. Ε', *Μεσαιωνικόν Βασίλειον. Ενετοκρατία*, μέρος Β', Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'. Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 1995, 1996.
- Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιστημονική επιμ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, εκδοτική φροντίδα: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, τόμ. 2, Κρήτη 1988.
- Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. D. Holton, μετάφρ. Ναταλία Δελιγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- Ε. ΛΟΥΝΤΖΗΣ, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856 (ανατύπωση με ευρητήριο: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2000).
- ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχαϊκές μαρτυρίες*, Αθήνα 1991.

- Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Πρακτικά Συμβουλίου Κοινότητας Κεφαλονιάς, Βιβλίο Α' (19 Μαρτίου - 19 Απριλίου 1593)», *Σύμμεικτα* 3 (1979), σελ. 265-350.
- Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο», *Σύμμεικτα* 9 (1994) Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού, μέρος Β', σελ. 51-82.
- Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τόμ. Α', Από τα αρχαία χρόνια ως το 1797, Αθήνα 1985.
- Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας*, Αθήνα 1993.
- ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939.
- Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια, επιστημ. διεύθυνση ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993.
- Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου» και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, Βικελαία Βιβλιοθήκη - Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1989.
- Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος-18ος αιώνας*, μετάφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη, Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Αρ. 24, Βενετία 2004.
- Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: Παράρτημα, αρ. 4, Ιωάννινα 1974.
- Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής. Διεθνές Συμπόσιο*, επιμ. ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Αρ. 19, Βενετία 1998.
- Π. Γ. ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1980.
- Π. ΧΙΩΤΗΣ, *Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων*, τόμ. 3, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου*, Κέρκυρα 1863 (φωτ. ανατύπωση: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1979).

- B. ARBEL, *Cyprus, the Franks and Venice, 13th-16th Centuries*, Aldershot, Ashgate, 2000.
- MARIA GEORGOPOULOU, *Venice's Mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism*, Κέμπριτζ 2001.
- N. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Φραγκφούρτη, Peter Lang, 1992.
- Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, επιμ. Μ. COSTANTINI - ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΙΦΟΡΟΥ, Quaderni di Cheiron 2, Ρώμη 1996.
- F. THIRIET, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1975².

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΚΑΤΑΡΤΙΑ στο λιμάνι της Γένουας	10
ΑΜΑΛΦΗ, μερική άποψη από τη θάλασσα	14
ΑΜΑΛΦΗ, πρόναος Καθεδρικού ναού	26
ΠΙΖΑ, ο Καθεδρικός ναός στην «Πλατεία των Θαυμάτων» (<i>Piazza dei Miracoli</i>)	42
ΠΙΖΑ, <i>Scuola Normale</i>	56
ΓΕΝΟΥΑ, είσοδος Καθεδρικού ναού	90
ΓΕΝΟΥΑ, πλατεία Αγίου Ματθαίου	120
ΒΕΝΕΤΙΑ, στο αραξοβόλι του Αγίου Μάρκου	166
ΒΕΝΕΤΙΑ, η πύλη του Ναυστάθμου (<i>Arsenale</i>)	194

INDICE

Prefazione	11
N. G. MOSCHONAS, <i>Le repubbliche marinare italiane e il loro ruolo nel Mediterraneo Orientale</i> (in greco)	15
TILEMACHOS LOUNGHIS, <i>Amalfi: la prima potenza navale d'Italia</i> (in greco).....	27
CHARALAMBOS GASPARIS, <i>Pisa nel tardo Medioevo: quadro politico e sociale</i> (in greco).....	43
DUCCIO BALESTRACCI, <i>Pisa e il mare nel Medioevo. Dal primo sviluppo alla dominazione fiorentina</i> (in italiano).....	57
Traduzione greca di Sergios Moschonàs.....	72
ANGEL NIKOLAOU-KONNARI, <i>Genova: formazione della repubblica e politica estera</i> (in greco).....	91
LAURA BALLETTTO, <i>Genova e il Vicino Oriente nel tardo Medioevo</i> (in italiano)	121
Traduzione greca di Sergios Moschonàs.....	144
GIORGIO RAVEGNANI, <i>Venezia bizantina</i> (in italiano).....	167
Traduzione greca di Caterina Kyriakou	180
ANASTASIA PAPADIA-LALA, <i>Il mondo greco-veneto (1204-1797): istituzioni, cultura, ideologia</i> (in greco)	195

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΟΙ ΝΑΥΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Αμάλφη, Πίζα, Γένοβα, Βενετία
ΚΑΙ Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
ΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ

ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2008

ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΙΣ

«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΝΗ»

ISSN 1106-1448
ISBN 978-960-371-059-2

FONDAZIONE NAZIONALE DELLE RICERCHE
ISTITUTO DI RICERCHE BIZANTINE

CONVEGNI INTERNAZIONALI 19

**LE REPUBBLICHE
MARINARE ITALIANE**
Amalfi, Pisa, Genova, Venezia
E
IL MEDITERRANEO ORIENTALE

A cura di
N. G. Moschonàs

ATENE 2008

MD0006056548

